

Міністерство освіти і науки України
Національний університет біоресурсів і природокористування України

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

ГОРОДНЯК ЯНИ ПЕТРІВНИ

ДИСЕРТАЦІЯ
ОПІР СЕЛЯН КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ ТА ГОЛОДОМОР В УКРАЇНІ У ПРЕСІ
УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ (1929 – 1934 РР.)

032 – Історія та археологія
03 – Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Городняк Я. П.

Науковий керівник: Білан Сергій Олексійович, доктор історичних наук,
професор

Київ – 2025

АНОТАЦІЯ

Городняк Я. П. Опір селян колективізації та Голодомор в Україні у пресі української діаспори (1929 – 1934 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах літопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 03 «Гуманітарні науки» за спеціальністю 032 «Історія та археологія». – Національний університет біоресурсів і природокористування України, Київ, 2025.

Формування громадянського суспільства в Україні спонукало консолідацію спільноти навколо травматичних історичних тем, однією з яких стала проблематика Голодомору. Осмислення та визнання трагедії як злочину геноциду українського народу на національному та міжнародному рівнях з 2006 р. (Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» від 28 листопада 2006 р., Постанова Сенату Польщі від 16 березня 2006 р., Заява Сейму Литви від 24 листопада 2005 р. тощо) ознаменували початок досліджень різних аспектів подій 1930-х рр. в УСРР. Ключову роль в актуалізації питання історії Голодомору відіграла Революція Гідності, коли громадяни України продемонстрували свою позицію щодо підтримки курсу на євроінтеграцію, що сприяло популяризації окремих сторінок історії, особливо, що стосувались злочинів більшовицького режиму. Після початку війни з Росією виникла проблема політики формування національної пам'яті та визначення самоідентифікації українців не як «братнього народу» зі збройним агресором, а як нації, що довгий час була примусово включена то до складу Російської імперії, то до СРСР.

Результати дослідження демонструють процес поширення правди про геноцид українського народу і роль української діаспори у висвітленні на сторінках преси у кін. 1929–1934 рр. передумов, причин та перебігу Голодомору, окрема увага

приділяється публікаціям іноземних журналістів та розгляду теми на міжнародному рівні.

Вивчення поінформованості громадськості проводиться через призму розгляду преси української діаспори років Голодомору, адже українці за межами СРСР намагались висвітлювати у своїх газетах усі події в УСРР, про які їм було відомо. Світове українство продовжувало свою діяльність у сфері комеморативних практик щодо жертв геноциду, було ініціатором наукових досліджень цього питання та активним носієм і рупором правди про злочин, вчинений радянською владою. Завдяки діаспорі тема Голодомору ще з 1933 р. (тоді відбулись перші вшанування пам'яті жертв геноциду) постійно була присутньою в інформаційному полі США та Канади, а успішним завершенням ініціативи зі створення організацій для наукових досліджень природи голоду та його причин став 1985 р., коли сформували Комісію США з питань Голоду в Україні.

Українці за кордоном є популяризаторами нашої культури, історії та виступають важливими чинниками у творенні дипломатії і загалом формують образ України. Підтримка діаспорою має довгу традицію, яка, зокрема, підтверджується і її діями в роки Голодомору, тому дослідження цієї тематики сприяє налагодженню співпраці з організаціями світового українства та залученню їх у процес утвердження України на міжнародній арені, як демократичної, суверенної держави з вдалим економічним потенціалом для розвитку. Дана дисертаційна робота здійснює вагомий внесок у розвиток напряму історії української діаспори і конкретизує аспекти її діяльності у 1930-х рр., презентує світове українство як рушій інформування громадськості про події в УСРР під час Голодомору та фактор впливу на міжнародні відносини (наприклад, між США та СРСР).

Метою дослідження є комплексний аналіз тематики висвітлення фактів опору селян колективізації та Голодомору 1932–1933 рр. у пресі української діаспори Європи та Північної Америки.

Джерельну базу роботи становлять газети української діаспори, які щотижнево чи щоденно виходили в країнах Європи та Північної Америки. Найбільше інформації було розміщено у «Свободі», «Новому шляху», «Тризубі», «Українському тижні», «Вістнику», «Ukrajinský bulletin», «Нашій Україні», «Українському націоналісті» та «Українському голосі» впродовж кін. 1929 – пер. пол. 1934 рр. Досліджені публікації у пресі дозволяють стверджувати, що інформація про спротив селян політиці колективізації, основні складові механізму здійснення Голодомору та способи виживання у ті роки були відомими українцям за кордонами СРСР.

Дослідження з історії Голодомору охоплюють різні підтеми та напрями, та все ж, попри існування значного масиву праць з проблематики, преса української діаспори не була предметом вивчення, адже до 2006 р. історики, юристи та політологи працювали над доведенням кваліфікації Голодомору як геноциду, злочину проти українського народу. Для визнання геноциду українського народу на міжнародному рівні та поширення інформації про ці події важливо популяризувати історії іноземців, які намагались донести правду про трагедію до світу ще у 1930-х рр., у дисертаційній роботі досліджено таку діяльність журналістів, дипломатів і політиків, про яких були згадки чи статті у часописах діаспори.

Окремо розглянуто процес створення комітетів допомоги голодуючим, керівники яких закликали зібрати та підготувати продовольство для передачі в УСРР. Такі ініціативи були спричинені постійним поширенням за кордоном інформації про масову смертність від голоду та відсутність допомоги з боку радянського уряду. Попри ці спроби, партійна верхівка, на чолі з Й. Сталіним продовжувала заперечувати факт голоду, поширювати неправдиву інформацію про «розквітаючу державу» та відмовлялась від продовольчої допомоги для своїх громадян.

У дисертаційній роботі доведено, що всупереч кампанії замовчування та заперечення, яку проводила радянська влада, правду про злочин геноциду не вдалось приховати. Постійні листи голодуючих з УСРР, розповіді тих, хто втік за річки Збруч чи Дністер, свідчення іноземців, що подорожували по території СРСР перманентно публікувались на сторінках преси української діаспори. Завдяки цим джерелам інформації та діяльності українців Західної України під час засідання Ліги Націй 29 вересня 1933 р. проходило обговорення про організацію продовольчої допомоги, та все ж країни-учасники відмовились від цієї ідеї, ініційованої Й.Л. Мовінкелем.

У дослідженні проаналізовано вплив встановлення дипломатичних відносин між США та СРСР на процес поширення інформації про Голодомор, адже таке визнання викликало організацію масових українських мітингів антирадянського спрямування та спричинило публікації статей у часописах, які викривали правду про мільйони смертей. Діаспора у США зверталась до представників американського політикуму та закликала дослідити голод в УСРР і встановити його причини.

Положення та висновки дослідження можуть бути використані при розробці нормативних і спеціальних курсів для середньої та вищої школи з історії України, історії світового українства та історії міжнародних відносин, у наукових Holodomor Studies чи Genocide Studies для підготовки статей і монографій. Крім того результати роботи можуть застосовуватись для розробки змісту і сценарію експозиції Другої черги Національного Музею Голодомору-геноциду, будівництво якого відновилось у 2017 р.

Ключові слова: Голодомор, українська еміграція, українська діаспора, преса, селянство, геноцид, УСРР, газети, газета «Свобода», газета «Новий шлях», газета «Український голос», продовольча допомога, комеморативні заходи, повстання, колективізація, періодика, еміграція, українське селянство, хлібозаготівлі, режим паспортизації, репресії, канадське українство, Канада, США, Європа, СРСР,

Українська греко-католицька церква, А. Шептицький, Г. Джонс, М. Маггерідж,
В. Чемберлін, В. Дюранті.

SUMMARY

Horodniak Y. Peasant resistance to collectivization and The Holodomor in Ukraine in the press of the Ukrainian diaspora (1929 – 1934). – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in field 03 «Humanity Studies», specialty 032 «History and Archeology». – The National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine. Kyiv, 2025.

The formation of civil society in Ukraine prompted the consolidation of the community around traumatic historical themes, one of which is the Holodomor. Comprehension and recognition of the tragedy as a crime of genocide of the Ukrainian people at the national and international levels since 2006 (Law of Ukraine "About the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine" of November 28, 2006, Resolution of the Senate of Poland of March 16, 2006, Statement of the Seimas of Lithuania of November 24, 2005, etc.) marked the beginning of research on various aspects of the events of the 1930's in the Ukrainian SSR.

The Revolution of Dignity, when the citizens of Ukraine demonstrated their position in support of the course of European integration, which promoted certain pages of history, especially those related to the crimes of the Bolshevik regime, played a key role in actualizing the history of the Holodomor. Also after the beginning of the war with Russia, arised the problem of forming a national memory policy and defining the self-identification of Ukrainians not as a "brother-nation" with an armed aggressor, but as a nation that was for a while forcibly included either in the Russian Empire or in the USSR.

The results of the research demonstrate the process of spreading the truth about the genocide of the Ukrainian people and the role of the Ukrainian diaspora in the coverage in the press at the end of 1929–1934 preconditions, causes and course of the Holodomor, special attention is paid to the publications of foreign journalists and consideration of the topic at the international level.

The study of awareness of the world community is carried out through the prism of studying the Ukrainian diaspora press during the Holodomor, because Ukrainians outside the USSR tried to cover in their newspapers all the events in the Ukrainian SSR that they knew about. Ukrainians around the world continued their activities in the field of commemorative practices regarding the victims of the genocide, were the initiators of scientific research on this issue and active bearers and mouthpiece of the truth about the crime committed by the Soviet authorities. Thanks to the diaspora, the topic of the Holodomor has been constantly present in the information field of the United States and Canada since 1933 (when the first commemorations of the genocide victims took place), and in 1985 the initiative to create organizations for research into the nature of the hunger and its causes was successfully completed, when the Commission on the Ukraine Famine was formed in the USA.

Ukrainians abroad are promoters of our culture, history and are important factors in diplomacy and generally form an image of Ukraine. Support of the diaspora has a long tradition, which is confirmed in particular by its actions during the Holodomor, so research on this topic helps to establish cooperation with organizations of Ukrainians around the world and involve them in the process of establishing Ukraine in the international arena as a democratic, sovereign state with prosperous economic potential for development. This dissertation makes a significant contribution to the development of the history of the Ukrainian diaspora and specifies aspects of its activities in the 1930s, presents Ukrainians in the world as drivers of informing the public about the events in the Ukrainian SSR during the Holodomor and a factor influencing international relations (for example, between the United States and the USSR).

The aim of the research is a comprehensive analysis of the subject of coverage of the facts of peasants' resistance to collectivization and the Holodomor of 1932-1933. in the press of the Ukrainian diaspora of Europe and North America.

The base of materials of the work consists of newspapers of the Ukrainian diaspora, which were published weekly or daily in Europe and North America. Most of the

information was published in "Svoboda", "New Way", "Trident", "Ukrainian Week", "Vistnyk", "Ukrainian Bulletins", "Our Ukraine", "Ukrainian Nationalist" and "Ukrainian Voice" during the end of the 1929 – first half of the 1934. Researched publications in the press suggest that information about the peasants' resistance to collectivization policy, the main components of the mechanism of the Holodomor committing and ways of survival in those years were known to Ukrainians abroad the USSR.

Research on the history of the Holodomor cover various subtopics and topics, and yet, despite the existence of a large array of works on the issue, the Ukrainian diaspora press has not been studied, because until 2006 historians, lawyers and political scientists worked to prove the Holodomor as genocide, crime against the Ukrainian people. To acknowledge the genocide of the Ukrainian people at the international level and disseminate information about these events, it is important to promote the stories of foreigners who tried to tell the truth about the tragedy to the world already in the 1930s; the dissertation examines such activities of journalists, diplomats and politicians who were mentioned or told about in articles in diaspora magazines.

The process of establishing committees to help the starving, the leaders of which called for collecting and preparing food for delivery to the Ukrainian SSR, was considered as well. Such initiatives were prompted by the constant spread of information abroad about mass starvation and lack of assistance from the Soviet government. Despite these attempts, the party leadership, led by J. Stalin, continued to deny the famine, spread false information about the "prosperous state" and refused food aid to its citizens.

In the dissertation it is proved that despite the campaign of silencing and denial conducted by the Soviet authorities, the truth about the crime of genocide could not be hidden. The constant letters of the starving from the Ukrainian SSR, the stories of those who fled across the Zbruch or Dniester rivers, the testimonies of foreigners who traveled around the USSR were permanently published in the press of the Ukrainian

diaspora. Thanks to these sources of information and the activities of Ukrainians in Western Ukraine, the League of Nations held a discussion on the organization of food aid during its session on September 29, 1933, but the participating countries abandoned this idea, initiated by J.L. Mowinckel.

The research also analyses the impact of establishing US-Soviet diplomatic relations on the spreading information about the Holodomor, as such recognition led to organization of mass Ukrainian anti-Soviet rallies and led to articles in magazines exposing the truth about millions of deaths. The diaspora in the United States appealed to representatives of American political circles and called for an investigation into the famine in the Ukrainian SSR and establishing its causes.

The statements and conclusions of the research can be used in the development of obligatory and special courses for secondary and higher school on Ukrainian history, history of Ukrainians in the world, and history of international relations, scientific Holodomor Studies or Genocide Studies for articles and monographs. In addition, the results of the work can be used to develop the content and scenario of the second stage of the National Museum of the Holodomor-Genocide, the construction of which resumed in 2017.

Key words: Holodomor, Ukrainian emigration, Ukrainian diaspora, press, peasantry, genocide, USRR, newspapers, newspaper Svoboda, newspaper New Way, newspaper Ukrainian Voice, food aid, commemorative events, resistance, collectivization, periodicals, emigration, Ukrainian peasantry, grain procurement, passport regime, repression, Canadian Ukrainians, Canada, USA, Europe, USSR, Ukrainian Greek Catholic Church, A. Sheptytskyi, G. Jones, M. Muggeridge, W. Chamberlin, V. Duranty.

Перелік праць, в яких висвітлені результати дисертаційного дослідження

Фахові видання України

1. Бедик Я. Форми спротиву українського селянства політиці «хлібозаготівель» у 1930 – 1932 роках. *Вісник аграрної історії*. Випуск 23-24. 2018. С. 79-84.
2. Городняк Я. Преса української діаспори США та Канади про повстання селян та масове голодування в УСРР (липень-серпень 1932 р.). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Том 29 (68). №4. 2018. С. 14 – 18.

Видання, що віднесене до третього квартилу відповідно до класифікації

ESCI

3. Городняк Я. Публікації про Голодомор на сторінках газети «Свобода» у 1932 р. як джерело інформування української діаспори. *Сторінки Історії: збірник наукових праць*. Вип. 49. К.: Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського». 2019. С. 143 – 150.

Міжнародні фахові видання

4. Horodniak Y. Dissemination of Truth about the Holodomor after Official Recognition of the USSR by the USA government. *The European philosophical and historical discourse*. Prague, Czech Republic. Vol. 6. Issue 3. 2020. S. 25 – 31.

Інші видання

5. Городняк Я.П. Преса української діаспори Канади, Польщі та Чехословаччини про події в УСРР у 1932 р. *East European Science Journal*. Warsaw, Poland Vol. 7. 2019. С. 32 – 34.

Положення дисертації апробовані у наступних матеріалах конференцій:

6. Бедик Я. Створення Інструкції щодо застосування «Закону про п'ять колосків» (серпень-вересень 1932 р.). *«Суспільні науки: сучасні тенденції та*

фактори розвитку»: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Одеса: ГО «Причорноморського центру досліджень проблем суспільства». 2018. С. 5 – 8.

7. Бедик Я. Закон про п'ять колосків: причини появи та реалізація. *«Штучні голоди в Україні ХХ століття»*: матеріали міжнар. конф. Київ. 2018. С. 88 – 95.

8. Бедик Я. Боротьба з антирадянськими настроями серед українського селянства (1932–1933 рр.). *«Цілі сталого розвитку третього тисячоліття: виклики для університетів наук про життя»*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Київ. 2018. С. 50 – 51.

9. Городняк Я. Покращення змісту гуманітарної підготовки у процесі викладання історії міжвоєнного періоду у вищій школі України. *«Якість вищої освіти: українська національна система та європейські практики»*: матеріали міжнар. конф. Київ. 2018. С. 43 – 44.

10. Городняк Я. Вклад українського дипломата, професора Володимира Василенка у дослідження історії Голодомору – геноциду. *«Українська дипломатія в добу національно-визвольних змагань (1917 – 1921 рр.): історія, проблеми, протиріччя», присвячена 100-річчю проголошення Акта Злуки Української Народної Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Київ. 2019. С. 84 – 85.

11. Городняк Я. Преса української діаспори як джерело дослідження історії Голодомору – геноциду. *«Шевченківська весна – 2019» (Секція «Історія»)*: матеріали XVII міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених. Київ. 2019. С. 31 – 33.

12. Городняк Я. Психологічні аспекти викладання історії Голодомору у вищій школі України. *«Теорія і практика сучасної психології: реалії й перспективи»*: матеріали міжнар. Наук.-практ. конф. Київ. 2019. С. 134 – 135.

13. Городняк Я.П. Польща і Голодомор: публікації у пресі та визнання геноциду. *«Україна – Польща: стратегічне партнерство в системі геополітичних*

координат»: зб. наукових праць II міжнар. наук.-практ. конф. Київ. 2020. С. 29 – 30.

14. Городняк Я.П. Деформація культурного простору української нації в роки Голодомору. «Соціокомунікативний простір України: історія та сьогодення»: матеріали IV між нар. наук.-практ. конф. Київ. 2021. С. 107–109.

ЗМІСТ

Вступ	15
Розділ 1. Історіографія, джерельна база та методологія дослідження	22
1.1. Стан наукового розроблення проблеми	22
1.2. Джерела та методологія дослідження	49
1.2.1. Джерельна база дослідження	49
1.2.2. Методологічні основи дослідження	63
Розділ 2. Селянський опір політиці колективізації та відображення механізмів «запуску» Голодомору на сторінках преси української діаспори	70
2.1. Висвітлення повстань українських селян проти радянської аграрної політики	70
2.2. Радянське законодавство як підґрунтя виникнення Голодомору 1932–1933 рр.	87
Розділ 3. Висвітлення фактів Голодомору в пресі української діаспори Європи та Північної Америки	104
3.1. Викриття злочинних дій радянської влади в роки Голодомору	104
3.2. Тематичний аналіз дописів про голод в Україні та пошук можливостей надання допомоги голодуючим	125
Розділ 4. Преса української діаспори як засіб та інструмент поширення концепту «Голодомор 1932–1933 рр. – геноцид українського народу»	139
4.1. Оформлення концепту Голодомору 1932–1933 рр. як геноциду в українській діаспорній пресі	139
4.2. Поширення української візії Голодомору 1932–1933 рр. через медіа як спроба впливу на уряд США	150
4.3. Висвітлення процесу організації продовольчої допомоги та перших комеморативних практик	158
Висновки	180
Список використаних джерел та літератури	184

Вступ

Актуальність теми. Голодомор-геноцид українського народу, влаштований російсько-радянською державою на території УСРР і в заселених українцями областях РСФРР упродовж 1932 – 1933 рр.^{1*}, став найбільш трагічним і драматичним історичним досвідом українського народу та одним із найжахливіших і наймасштабніших геноцидів в історії людства. Цілком очевидно, що організатори Голодомору-геноциду^{2**} (більшовицька/комуністична партія, раднаркоми/уряди СРСР) та їхні юридичні спадкоємці (уряди посткомуністичної Росії) упродовж майже 60 років послідовно заперечували сам факт штучного голоду, а згодом (після 1991 р.) нав'язували світу думку про те, що злочин масового вбивства голодом не був геноцидом винятково українців, а стосувався всіх народів колишнього СРСР. З огляду на те, що впродовж понад дев'яносто років у світі триває «війна» за визнання факту і пам'яті про Голодомор дослідження будь-якого аспекту цієї боротьби набирає незаперечної наукової актуальності.

До відновлення незалежної української держави в 1991 р., основний тягар протистояння кремлівській пропаганді, яка заперечувала факт геноциду українського народу, а сам Голодомор висвітлювала в рамках фейкового конструкту про тимчасові «продовольчі труднощі в СРСР», взяла на себе українська діаспора. Її основним інструментом у донесенні альтернативної версії жахливих подій 1932 – 1933 рр. стала друкована преса на шпальтах якої регулярно з'являлись інформаційні повідомлення, аналітичні статті,

^{1*} Постановою Верховної Ради України від 28 листопада 2006 р. Голодомор було визнано актом геноциду українського народу, а 13 січня 2010 р. Апеляційний суд м. Києва підтвердив провину в організації цього злочину партійною верхівкою СРСР на чолі з Й. Сталіним.

^{2**} У своєму дослідженні ми використовуємо терміни Голодомор, Голодомор 1932 – 1933 рр., Голодомор-геноцид, Голодомор-геноцид українського народу на означення однієї і тієї ж події – спланованого, масового убивства голодом мешканців УСРР та етнічних українців на прилеглих до УСРР територіях РСФРР, організованого Всесоюзною комуністичною партією (більшовиків), її філією в УСРР – Комуністичною партією (більшовиків) України, радянською владою, державним апаратом і силовими структурами СРСР/УСРР упродовж 1932 – 1933 рр.

меморандуми, пам'ятні публікації про Голодомор-геноцид українського народу. Відтак, вивчення першого досвіду української діаспори в інформаційній війні з кремлем на поприщі висвітлення теми Голодомору 1932 – 1933 рр. стають надзвичайно цінними для нашого розуміння подальших процесів, пов'язаних з усвідомленням західними суспільствами трагедії геноциду української нації.

Актуальність досліджуваної проблеми посилюється на тлі сучасної неспровокованої широкомасштабної війни, яку РФ веде проти України, застосовуючи всі механізми реалізації своїх геноцидних планів (винищення і заміщення цивільного населення, викрадення дітей, знищення цивільної інфраструктури, викрадення продовольства, знищення української мови, культури, церкви на окупованих територіях, винищення інтелігенції та адміністраторів тощо)^{3*}. Росія, яка оголосила себе правонаступницею СРСР, не лише не понесла міжнародну кримінальну відповідальність за вчинений злочин геноциду, не тільки заперечує свою причетність до Голодомору 1932 – 1933 рр., але продовжує агресивну «історичну політику», накидаючи світові свою візію минулого, а через його довільну інтерпретацію формує негативний образ України в очах іноземних суспільств. У цьому контексті важливо не лише боротись за визнання урядами і парламентами іноземних держав Голодомору геноцидом українського народу, але й демонструвати світові, що така позиція України не є сучасним витвором, продуктом поточної політики пам'яті в Україні, а має глибоке коріння, яке сягає інформаційної активності української спільноти у вільних державах Європи та Північної Америки у 1930-х рр. Зробити це можна лише в контексті ретельного вивчення преси української діаспори, яка десятиліттями впливала на формування іміджу України за кордоном, сприяла

^{3*} У 1948 р., відповідно до Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, у міжнародному праві було введено в обіг термін «геноцид» – «means any of the following acts committed with intent to destroy, in whole or in part, a national, ethnical, racial or religious group...» (означає одну з дій, вчинених з метою знищити повністю або частково будь-яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу...).

розвитку і популяризації знань про нашу державу, її культуру та історію.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконане у рамках ініціативної науково-дослідної теми кафедри міжнародних відносин і суспільних наук гуманітарно-педагогічного факультету Національного університету біоресурсів і природокористування України «Українська державність у міжнародному вимірі: традиції, досвід і перспективи» (наукове дослідження за ініціативною тематикою. Державний реєстраційний номер 0124U002177).

Об'єктом дослідження є преса української діаспори Європи та Північної Америки у 1929 – 1934 рр. (зокрема видання «Свобода», «Новий шлях», «Український голос», «Тризуб», «Український тиждень», «Вістник», «Ukrajinský buletin», «Наша Україна», «Український націоналіст»).

Предмет дослідження – концепт Голодомору 1932–1933 рр., репрезентований у пресі української діаспори Європи та Північної Америки.

Метою дослідження є комплексний аналіз тематики висвітлення фактів опору селян колективізації та Голодомору 1932–1933 рр. у пресі української діаспори Європи та Північної Америки.

Мета наукового дослідження передбачає розв'язання таких завдань:

- дослідити історіографію досліджуваної проблеми;
- здійснити аналіз і систематизацію джерельної бази дослідження;
- розглянути висвітлення на сторінках преси української діаспори Європи та Північної Америки процесу селянського опору колективізації;
- проаналізувати відображення механізмів «запуску» Голодомору українською пресою Європи та Північної Америки;
- дослідити газетні публікації в пресі української діаспори Європи та Північної Америки щодо перебігу Голодомору в УСРР;
- відтворити форми реагування української громади на події в УСРР на основі преси української діаспори Європи та Північної Америки;

- розкрити роль преси української діаспори Європи та Північної Америки в поширенні правди про Голодомор.

Територіальні межі дослідження охоплюють західний мегапростір проживання української діаспори (Північна Америка, Західна та Центральна Європа), зокрема держави, де численна українська діаспора вела активну інформаційну політику з популяризації візії Голодомору-геноциду на шпальтах своїх друкованих видань (США, Канада, Франція, Австрія, Польща, Чехословаччина, Румунія, Бельгія). Термін «українська діаспора» ми використовуємо щодо українців, які проживали поза сучасними державними кордонами України, визнаними після 1 грудня 1991 р.

Злочин геноциду було вчинено в Українській Соціалістичній Радянській Республіці, що зумовлює її включення до територіальних меж дослідження.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період від листопада 1929 р. до червня 1934 р. Нижня хронологічна межа зумовлена початком організації опору політиці колективізації та розкуркулення, що стало передумовою Голодомору, згадки про це публікувались з кінця 1929 р. і – до початку 1932 р. Верхня межа дослідження визначена періодом поширення серії дописів «Голод в Україні. Меморандум Українських Організацій Сполучених Штатів» («Famine in Ukraine. Memorandum of the Ukrainian Organizations of the United States») у газеті «Свобода». Інформація у повідомленнях розкриває різні аспекти реалізації Голодомору і є синтезом свідчень журналістів, спогадів іноземців, листів з УСРР, звернень представників духовенства і громадськості тощо, таким чином комплексно та змістовно висвітлює події Голодомору, а також утворює своєрідний підсумок раніше оприлюднених на сторінках преси фактів і є логічним завершенням розгляду статей у часописах діаспори в хронологічних рамках кінця 1929 р. – першої половини 1934 р.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що *вперше*:

- здійснено компаративний аналіз публікацій на сторінках преси української діаспори Європи та Північної Америки, у яких оприлюднювалися постанови і закони, які видавалися радянською владою для реалізації злочину Голодомору;
- представлено пресу української діаспори Європи та Північної Америки як цілісний корпус джерел із вивчення формування українського концепту Голодомору як злочину-геноциду;
- досліджено газетні публікації про Голодомор в УСРР як інструмент української діаспори для протидії радянській дезінформації щодо Голодомору.

Уточнено:

- роль світового українства у створенні українського концепту Голодомору-геноциду;
- оцінку рівня поінформованості української діаспори про події в УСРР у 1930-х рр.

Набули подальшого розвитку:

- дослідження візії причин і перебігу Голодомору 1932 – 1933 рр. в історичних концептах української діаспори;
- вивчення перших комеморативних практик зі вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 рр.;
- робота із систематизації історіографії та джерел, пов'язаних з досліджуваною темою.

Практичне значення одержаних результатів. Введені до наукового обігу джерела та теоретичні положення дисертаційної праці можуть використовуватися під час проведення подальших наукових пошуків з історії Голодомору-геноциду, історії української преси, історії світового українства, історії процесу формування сучасної моделі національної пам'яті українського народу. Результати роботи також можна використовувати під час викладання факультативного курсу «Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид українського

народу» (надано гриф «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України» рішенням комісії з історії Науково-методичної ради з питань освіти, протокол № 3 від 5.07.2019) чи навчальної програми за вибором «Голодомор 1932–1933 років в Україні: історія, уроки на майбутнє» (схвалена листом Міністерством освіти і науки України №1\11-7721 від 02.08.2017 р.).

У 2008 р. було розпочате будівництво Меморіального комплексу пам'яті жертв Голодомору, на сьогодні закінчена частина функціонує як Національний музей Голодомору-геноциду. 26 жовтня 2016 р. Постановою Кабінету Міністрів України №754 «Питання підготовки будівництва другої черги Національного музею «Меморіал жертв Голодомору» було декларовано створення II черги Музею Голодомору. З огляду на те, що цей процес планують завершити найближчим часом, матеріали з нашого наукового дослідження буде використано при розробці змісту та сценарію експозиції Другої черги Музею Голодомору.

Також отримані результати будуть інтегровані до освітньої компоненти «Історія української державності», яка викладається для більшості освітніх програм бакалаврського рівня Національного університету біоресурсів і природокористування України.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна праця та опубліковані статті, у яких викладено головні положення наукової роботи, дисертантка виконала самостійно.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і результати дослідження були оприлюднені та обговорені на 9 міжнародних конференціях: «Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку» (Одеса, 2018 р.), «Штучні голоди в Україні XX століття» (Київ, 2018 р.), «Цілі сталого розвитку третього тисячоліття: виклики для університетів наук про життя» (Київ, 2018 р.), «Якість вищої освіти: українська національна система та європейські практики» (Київ, 2018 р.), «Шевченківська весна – 2019» (Київ, 2019 р.), «Українська дипломатія в добу національно-визвольних змагань (1917 – 1921 рр.): історія,

проблеми, протиріччя» (Київ, 2019 р.), «Теорія і практика сучасної психології: реалії й перспективи» (Київ, 2019 р.), «Україна – Польща: стратегічне партнерство в системі геополітичних координат» (Київ, 2020 р.), «Соціокомунікативний простір України: історія та сьогодення» (Київ, 2021 р.).

Публікації. Результати проведеного дослідження викладено у 14 наукових працях: 1 стаття у закордонному фаховому виданні, 3 – у вітчизняних фахових виданнях (1 з яких віднесене до третього квартилю відповідно до класифікації ESCI та індексується у наукометричній базі Web of Science), 1 – в інших виданнях та 9 публікацій у збірниках матеріалів наукових конференцій.

Структура дисертаційної роботи зумовлена метою та завданнями дослідження і складається зі вступу, чотирьох розділів (десяти підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури із 316 позицій. Загальний обсяг дисертації – 198 сторінок, з них 171 сторінка основного тексту.

Розділ 1. Історіографія, джерельна база та методологія дослідження

1.1. Стан наукового розроблення проблеми

З метою комплексного опрацювання обраної теми дослідження слід проаналізувати ключові праці з історії Голодомору, акцентуючи увагу на тих, у яких пресу обрано одним із джерел для наукової розвідки. Крім цього варто частково розглянути роботи, які дають розуміння щодо функціонування періодики української діаспори у 1930-х рр.

Голодомор – геноцид української нації – був втілений з метою упокорення українців, які чинили спротив радянській політиці примусової колективізації та розкуркулення. Наслідком геноциду стали не лише мільйони загиблих, а й втрата українських ремесел, промислів, традицій через дії радянської влади, спрямовані на знищення та заборону усього українського як такого. Комуністична партійна верхівка на чолі з Й. Сталіним приховувала злочин геноциду проти українського народу, була розроблена ціла система заходів для дезінформації світової громадськості. До II пол. 1980-х рр. у СРСР було заборонено досліджувати питання Голодомору, згадувати у художніх творах та навіть у приватних розмовах, тому в Україні повноцінні наукові розвідки з теми починаються у 1990-х рр., але за кордоном ще з 1933 р. намагались поширювати інформацію про згадані події.

Огляд робіт тематики Голодомору слід почати із зарубіжної історіографії, представники якої, у більшій мірі, мали можливість опрацювати газети діаспори. Для класифікації напрацювань з теми ми обрали запропоновану В. Гудзем систематизацію, в якій він визначив такі основні проблемно-хронологічні етапи світових студій Голодомору з деякими розбіжностями на радянському (згодом пострадянському) і євроатлантичному науковому просторі⁴:

1) 1933 р. – середина 1950-х рр.;

⁴ Гудзь В. Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні. Мелітополь, 2019. С. 951.

- 2) середина 1950-х рр. – середина 1980-х рр.;
- 3) середина 1980-х рр. – 1991 р.;
- 4) 1992–2004 рр.;
- 5) 2005–2010 рр.;
- 6) з 2011 р.

На першому етапі (за кордоном це 1932–1953 рр.) світова громадськість мала можливість ознайомитись зі спогадами свідків, а також дописами та повідомленнями журналістів, інженерів, дипломатів (В. Чемберліна, Ю. Лайонса, А. Вінербергера, М. Маггеріджа, Г. Джонса), які були очевидцями Голодомору. Їх у 1932–1934 рр. активно розповсюджувала українська діаспора, публікуючи статті у газетах для того, щоб поширити інформацію серед якнайбільшого кола своїх читачів. Через кампанію замовчування та заперечення, яку проводила радянська влада, уряди країн Заходу воліли не бачити геноциду українців і продовжували встановлювати міжнародні зв'язки з СРСР. Але навіть у таких умовах за кордоном з'явилися перші праці В. Мудрого⁵, М. Ковалевського⁶, С. Корбута⁷, Е. Амменде⁸, що містили елементи аналітики, в яких автори дослідили листи, а також свідчення українців та іноземців, які побували в УСРР. Детально про повідомлення у пресі писав В. Мудрий у своїй брошурі «Лихоліття України». Окрім листів з УСРР та власних роздумів з приводу причин голоду у праці були розміщені частини статей про Голодомор, зокрема акцентувалась увага на повідомленнях з іноземних видань «The New York Times», «Le Matin», «New York Herald Tribune», «The Daily Telegraph», які активно передруковували «Свобода» та «Український голос» у 1933 р.

Не дивлячись на замовчування та заперечення теми Голодомору партійною

⁵ Мудрий В. Лихоліття України. Львів: Видавнича спілка «Діло», 1933. 132 с.

⁶ Ковалевський М. Україна під червоним ярмом: документи і факти. Варшава; Львів: Схід, 1936. 204 с.

⁷ Корбут С. Україна в огні. На основі документів. Львів: [б. в.], 1936. 32 с.

⁸ Ammende E. Human life in Russia / introd. by the Rt. Hon Lord Dickinson. London: G. Allen & Unwin, 1936. 319 p.

верхівкою СРСР, 1953 р. став переломним у справі вивчення злочину проти українців, тому що з'явився доступ до джерельної бази, зокрема спогадів про ті події, завдяки низці опублікованих у той час видань. Серед них: двотомне видання «Чорні справи Кремля: Біла книга»⁹, що включало свідчення очевидців, опубліковані англійською мовою, де інформація була не лише про голод, а й про знищення української церкви та інтелігенції; праці О. Воропая¹⁰ з описаними подіями, які пережив автор або чув про них від очевидців, згадками про факти спротиву селян політиці колективізації, використання режиму «чорних дощок», заборони в'їзду у міста, вживання в їжу замінників харчів тощо; С. Підгайного¹¹, який на окремих сторінках згадував про людоїдство у 1932–1934 рр.; М. Вербицького¹², що окрім теми Голодомору звернувся також до періоду «воєнного комунізму» і НЕПу, додатково використав повідомлення з радянської преси та свідчення очевидців для підтвердження вчиненого Голодомору. Окремо слід розглянути праці Д. Солов'я «Стежками на Голготу»¹³ і «Голгота України»¹⁴, які теж були видані впродовж першого проблемно-хронологічного етапу розвитку історіографії теми Голодомору. Особливість досліджень у тому, що автор зробив огляд не лише світової преси, а й газет української діаспори. У «Стежками на Голготу» Д. Соловей розглянув окремі статті з видань:

- «Українські вісті», «Українське слово» і «Громадянка» (Німеччина);
- «Новий шлях», «Наш вік», «Вільна Кубань» та «Народна воля» (Канада);

⁹ Чорні справи Кремля: Біла книга. у 2–х т. Т. 1. Торонто: СУЖЕРО, 1953. 544 с.; Т. 2. Детройт: ДОБРУС, 1955. 712 с.

¹⁰ Воропай О. В дев'ятім колі. Лондон: Вид. СУМу, 1953. 48 с.; Woropay O. The Ninth Circle: In Commemoration of the Victims of the Famine of 1933 / forew. by M. Roberts. London : Ukr. Youth Assoc. in Great Britain, 1954. 64 p.: ill.

¹¹ Підгайний С. Недостріляні. Україна. Новий Ульм: Вид. «Україна», 1949. Ч. 1. С. 29, 103, 108.

¹² Вербицький М. Найбільший злочин Кремля: запланований штучний голод в Україні 1932–1933 років. Фактичний матеріал зібрано серед членів ДОБРУСу у В. Британії – живих свідків голоду. Лондон: ДОБРУС у В. Британії, 1952. 112 с.

¹³ Соловей Д. Стежками на Голготу: винищення в Україні мільйонів людей терором та штучним голодом 1929 -1934 роках. Ч.1. Детройт, 1952. 88 с.

¹⁴ Соловей Д. Голгота України: московсько-большевицький окупаційний терор в УРСР між Першою і Другою світовою війною. Ч.1. Вінніпег, 1953. 288 с.

- «Свобода» (США);
- «Українець у Франції» (Франція);
- «Українська трибуна» (Польща).

Повідомлення, на які посилався автор, датуються 1948–1950 рр., частина з них написані на основі спогадів українців про процеси колективізації, розкуркулення, реалізації Голодомору. Окремо Д. Соловей досліджує статті, які публікувались у пресі діаспори у 1948 р. і описували проведення комеморативних заходів до п'ятнадцятих роковин трагедії. Робота «Голгота України» охоплює ширші хронологічні межі (1919–1941 рр.), тому темі Голодомору та його передумовам (процесам розкуркулення, колективізації, спротиву політиці уряду) присвячені лише декілька підрозділів. Особливість цієї праці Д. Солов'я полягає у тому, що було здійснено спробу встановити кількість жертв Голодомору та приділено особливу увагу свідченням очевидців тих подій. Як і в роботі «Стежками на Голготу», так і в «Голготі України», автором були використані окремі статті з газет української діаспори «Українські вісті», «Неділя», «Самостійна Україна», «Свобода», «Вільне слово», «Народна воля», «Український голос». Проаналізовані повідомлення з преси хронологічно охоплювали період 1948–1952 рр.

У 2005 р. Ю. Шаповал та О. Юренко здійснили видання напрацювань Д. Солов'я у книзі «Сказати правду. Три праці про Голодомор 1932–1933 років»¹⁵. Оприлюднені дослідження історика «Стежками на Голготу», «Українське село в роках 1931-1933», «Голод у системі колоніального панування ЦК КПСС в Україні (до 40-літнього ювілею КП(б)У і 25-ї річниці голоду 1932–1933 рр. в Україні)» містять статистичну інформацію щодо проведених мітингів українською діаспорою США, Канади, Німеччини, Австралії, Франції, Великобританії, Бразилії у 1953 р. до роковин трагедії, свідчення очевидців,

¹⁵ Соловей Д. Сказати правду. Три праці про Голодомор 1932–1933 років / за ред. Ю. Шаповала, О. Юренка. К., Полтава: Гротеск, 2005. 300 с., 29 іл.

спроби встановлення кількості жертв Голодомору. Серед використаних джерел фігурують публікації з часописів «Українські вісті» (Новий Ульм, 1950 р.) та «Свобода» (за 1958 р.). У роботі «Голод у системі колоніального панування ЦК КПСС в Україні» автор розглядає можливі об'єктивні причини трагедії, але доходить до висновку, що саме бажання партійної верхівки зробити Україну своєю колонією зумовили Голодомор. Для підтвердження тез Д. Солов'я дослідники Ю. Шаповал та О. Юренко включили до видання архівні документи та фото 1930-х рр., що робить працю багатогранною і сприяє взаємодоповненню всіх її частин.

Перший етап історіографічного процесу завершується у 1953 р. подією, яку неможливо оминати увагою у зв'язку з її важливим історичним значенням. Саме тоді юрист у сфері міжнародного права Р. Лемкін виступив на Мангеттені перед українською діаспорою під час вшанування пам'яті жертв Голодомору. Про факт існування промови «Soviet Genocide in Ukraine» («Радянський геноцид в Україні») стало відомо завдяки дослідженням преси того періоду, зокрема про це йшлося на сторінках «The New York Time». Також у 1953 р. в «The Ukrainian Weekly» була розміщена стаття Р. Лемкіна «Investigation of Soviet Genocide by U.N.» («Розслідування ООН радянського геноциду»). Слід зазначити, що Р. Лемкін є автором терміну «геноцид» та «Конвенції про запобігання злочину геноциду» (1948 р.). Промова «Радянський геноцид в Україні»¹⁶ і зараз має вплив на визнання міжнародною спільнотою Голодомору актом геноциду українців. Точний текст, написаний юристом-міжнародником, лишався невідомим аж до 2008 р., саме тоді машинопис доповіді знайшов французький історик Ж.-Л. Панне в архіві Нью-Йоркської публічної бібліотеки. Р. Лемкін наголошував, що проти українців, як нації, партійна комуністична верхівка спрямувала чотири «вістря» атаки:

¹⁶ Лемкін Р. Радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами) / Ред. Роман Сербин, упорядник Олеся Стасюк. К.: Майстерня книги, 2009. 208 с.

- перший удар спрямований на інтелігенцію – мозок нації;
- другим став наступ на Церкву, священників і церковну ієрархію – «душу» України;
- третє вістря було спрямовано проти фермерів – великої маси незалежних селян, зберігачів традицій, фольклору і музики, національної мови та літератури, національного духу України. Зброя, яку вживали проти них, є, мабуть, найстрашнішою з усіх – виморювання голодом;
- четвертим кроком стала фрагментація українського народу шляхом поселення в Україні представників інших національностей і водночас розпорошення українців по цілій Східній Європі.

Публікації у міжнародній та діаспорній пресі про діяльність Р. Лемкіна і текст його промови є джерелами для наукових розвідок істориків та юристів, наприклад, Р. Сербина¹⁷, В. Василенка¹⁸, М. Антонович¹⁹. Згадані дослідники акцентують увагу на актуальності та важливості детального наукового розгляду доповіді Р. Лемкіна, адже це сприятиме продовженню роботи з визнання Голодомору злочином геноциду на міжнародному рівні.

У середині 1960-х рр. була спроба розглянути історію Голодомору у контексті відносин України та росії, зокрема, у 1965 р. вийшла друком ґрунтовна

¹⁷ Сербин Р. Тема Голодомору в осмисленні Рафаєла Лемкіна, у порівняльних геноцидах, та у заходах їх запобіганню. Режим доступу: <http://museum.khpg.org/1543233674>. (дата звернення: 16.12.2021); Сербин Р. Концепція злочину-геноциду Рафаєла Лемкіна та його аналіз українського геноциду. *Лемкін Р. Радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами)* / Ред. Роман Сербин, упорядник Олеся Стасюк. К.: Майстерня книги, 2009. С. 21–31.

¹⁸ Василенко В. Методологія правової оцінки Голодомору 1932–1933 рр. в Україні як злочину геноциду. *Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом*. Київ: НаУКМА, 2013. С. 13–73; Городняк Я. Вклад українського дипломата, професора Володимира Василенка у дослідження історії Голодомору – геноциду. *«Українська дипломатія в добу національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.): історія, проблеми, протиріччя», присвячена 100-річчю проголошення Акта Злуки Української Народної Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.*, Київ, 21 лютого, 2019 р. Київ, 2019. С. 84–85.

¹⁹ Антонович М. Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду: проблема міжнародного визнання. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. Київ, 2014. Вип. 121 (частина 1). С. 126–135.

монографія колишнього українського кооперативного та банківського працівника К. Кононенка²⁰. Важливим у дослідженні є висновок автора про те, що голод став зброєю знищення українців і мав на меті зламати їхній опір радянській політиці. Неможливо оминати увагою статтю Р. Сербина, опубліковану у 1968 р., адже автор дослідив тему поширення правди серед британської громадськості про Голодомор у 1930-х рр.²¹ Ця праця була написана на основі ряду джерел таких, як: матеріали засідань парламенту, документи Міністерства закордонних справ Великобританії та іноземна періодика. Автор стверджує, що темі була приділена не достатня увага суспільства, попри її присутність в інформаційному просторі. Отже, у 1960-х рр. серед української діаспори були започатковані нові підходи до вивчення політичних причин Голодомору та з'явилося перше дослідження про інформування громадськості у 1930-х рр. за допомогою ЗМІ.

Слід зазначити, що вивчення історії Голодомору представниками української діаспори мало хвилеподібний характер, що було спричинено підвищенням інтересу до теми внаслідок інформаційних кампаній до роковин, які широко вшановувались за кордоном. Наприклад, у 1983 р. в Квебекському університеті в Монреалі було проведено першу міжнародну наукову конференцію з проблем голоду під назвою «Голод-геноцид – 1933» за участю відомих науковців Європи і Америки. Конференція ознаменувала вихід на новий рівень дослідження теми Голодомору у західному науковому та інформаційному просторі. Та все ж ключовою подією 1980-х рр. стало створення Комісії США з питань Голоду в Україні, законопроект про утворення якої підписав 12 жовтня 1984 р. Президент США Р. Рейган. В комісію із 15 осіб увійшли 3 представники Президента і по 6 парламентарів та делегатів від української громади.

²⁰ Кононенко К. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917–1960. Мюнхен: Логос, 1965. 535 с.

²¹ Serbyn R. British Public Opinion and the Famine in Ukraine. *New Review. A Journal of East-European History*. 1968. Vol. 8. № 3. P. 93.

Номінально очолював комісію конгресмен Д. Майк, але вся науково-пошукова робота лягла на плечі її виконавчого директора Джеймса Мейса²². Стан історіографічної розробки теми у 1983–1990 рр. вивчався вже безпосередньо в ході роботи Комісії і був представлений у звітних матеріалах²³.

Важливу роль у процесі активізації вивчення Голодомору відігравав Український дослідницький інститут при Гарвардському університеті. Так, у 1986 р. один з науковців установи Р. Конквест оприлюднив результати своїх розвідок у книзі «Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор»²⁴. На той час це ґрунтовне дослідження теми Голодомору викликало резонанс у країнах Заходу. Партійна верхівка в СРСР продовжувала проводити політику замовчування геноциду, тому в Україні «Жнива скорботи» було видано аж у 1993 р. Р. Конквест у своїй книзі дійшов до висновків: голод був спричинений колективізацією та вилученням зерна; голод штучно створений та використовувався як знаряддя терору; метою комуністичного режиму було знищення селян, як класових ворогів, та представників етнічної групи українців. Автор для написання використав напрацювання українських науковців діаспори (С. Підгайного, О. Воропая, М. Вербицького, В. Кравченка), а також пресу 1920–1950-х рр. Найбільше проаналізованих матеріалів з газет:

- радянських («Правда», «Социалистический вестник», «Известия», «Большевик», «Вісті Всеукраїнського Центрального комітету робітничих, селянських та червоноармійських депутатів», «Деревенский коммунист», «Радянська Україна»);
- іноземних («Christian Science Monitor» «Fortnightly Review», «Answers»

²² Гудзь В. Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні. Мелітополь, 2019. С. 390.

²³ Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. IV. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2008. 784 с.

²⁴ Conquest R. The harvest of sorrow: Soviet collectivization and the terror–famine. New York and Oxford: Oxford University Press, 1986. 400 p.

«New York Times», «New York Evening Journal» «New York Herald Tribune», «Manchester Guardian», «Figaro»);

- діаспорних («Ukrainian Review» і «Ukrainian Herald»).

Слід зазначити, що Р. Конквест ґрунтовно дослідив періодику, але основний масив повідомлень він застосував для підтвердження тези, що за кордон інформація про Голодомор теж просочувалась. Автор акцентував увагу на статтях Малкольма Маггеріджа, Гарета Джонса, Стенлі Річардсона, Вільяма Чемберліна. Згадував також журналіста Волтера Дюранті, який писав на замовлення Й. Сталіна і публічно заперечував голод. Не лишилась поза увагою у «Жнивах скорботи» діяльність Е. Амменде та Т. Інніцера, які не лише інформували громадськість про голод, а й ініціювали проведення комеморативних мітингів і підготовку продовольчої допомоги для України. Попри розгляд значного масиву преси, Р. Конквест оминув увагою статті у газетах української діаспори саме 1930-х рр.

Важливий внесок у вивчення історії Голодомору зробив вищезгаданий Дж. Мейс²⁵. Він тісно співпрацював з представниками української діаспори, що вплинуло на формування у його працях позиції з кваліфікації Голодомору як акту геноциду. Дж. Мейс акцентував увагу на прагненні українців до незалежності та відокремлення, які були спричинені багатовіковим пригнобленням їх росіянами. Автор наголошував, що упокорення України було складовою процесу консолідації одноосібної влади у руках Сталіна. Також дослідник стверджував, що організований штучний голод став частиною цілеспрямованої антиукраїнської політики, адже паралельно знищувались українська інтелігенція та церква, тобто Дж. Мейс був прихильником теорії Р. Лемкіна про «вістря» атаки проти українців. Навіть не звертаючи увагу на те, що радянські архіви були

²⁵ Мейс Дж. Політичні причини голодного мору. *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки*: мат. міжнар. наук. конф., Київ, 9–10 вересня 1993 р. К., 1995. С. 14; Мейс Дж. Україна: матеріалізація привидів / Джеймс Мейс; упор. Наталія Дзюбенко-Мейс. Київ: Кліо, 2016. 685 с.

засекречені і закриті для іноземців, Дж. Мейсу вдалось розглянути різні види джерел, які тоді могли бути доступними. Так, він проаналізував офіційну статистику, радянську пресу та, під час роботи у Комісії Конгресу США, провів ряд інтерв'ю зі свідками Голодомору, які емігрували з СРСР. Саме Дж. Мейс почав використовувати метод усної історії у дослідженні теми Голодомору, зібравши близько 200 год аудіозаписів. Ці свідчення стали основою для видання результатів діяльності Комісії, після публікації яких вже не лишалося сумнівів щодо факту існування Голодомору. Висновок науковців на чолі з Дж. Мейсом був однозначним: Голодомор – це геноцид, спрямований проти України як держави, проти українців як нації, винними у скоєнні злочину були Й. Сталіна та створена ним система. Важливим для нашого дисертаційного дослідження є IV том Звіту Комісії США з питань голоду в Україні, у якому міститься розділ «Реакція США на Голод»²⁶. Автори звертали увагу, що уряд США вчасно отримував інформацію про становище українців завдяки роботі російського відділу дипломатичного представництва США в Ризі, дипломатичній місії США в Афінах і посольства США у Варшаві, публікаціям у радянських газетах, листам з УСРР та статтям іноземних кореспондентів, яким вдалось побувати в СРСР. Комісія не розглядала українську діаспорну періодику, але у Звіті йдеться про діяльність журналістів, які намагались інформувати світову громадськість про Голодомор, серед них: Гарет Джонс, Юджин Лайонс, Вільям Чемберлін, Малкольм Маггерідж. Преса української діаспори у 1933 р. активно передруковувала статті цих кореспондентів і також описувала ситуацію, що склалась у зв'язку зі встановленням дружніх відносин між США та СРСР (мітинги українців, звернення конгресменів з ціллю надання продовольчої допомоги УСРР чи розслідування голоду).

²⁶ Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. IV. Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2008. С. 199–237.

У 1993 р. Дж. Мейс переїхав в Україну, де продовжив свою наукову діяльність. На початку 2000-х рр. він почав вивчати наслідки Голодомору для українського суспільства, дійшовши висновку, що саме вчинений тоталітарним режимом геноцид та репресії навіть через понад 50 років впливають на формування громадянського суспільства та розвиток демократії в Україні. Дж. Мейс ввів поняття постгеноцидного суспільства для характеристики української спільноти²⁷, щоб подолати синдром слід переосмислити травматичні сторінки спільної історії та дійти консенсусу щодо ідентичності та національних цінностей. Після завершення роботи у складі Комісії США з питань голоду в Україні історик продовжував досліджувати тему конфлікту між Г. Джонсом та В. Дюранті, зобразивши їхнє протистояння як боротьбу добра і зла у своїй статті «Повість про двох журналістів»²⁸. Ці його розвідки перегукується зі статтями у періодиці діаспори 1933 р. та доповнюють їх, що дає нам можливість комплексно розглянути тему протидії сталінського режиму поширенню інформації про Голодомор.

Важливий проблемно-хронологічний етап розвитку світових студій з теми розпочався у 2010–2011 рр. Протягом 2010-х рр. були опубліковані ряд праць, серед яких слід виділити дослідження Н. Наймарка²⁹, Т. Снайдера³⁰, Е. Епплбом³¹. Завдяки їм продовжилась практика інтеграції теми Голодомору у світовий інтелектуальний простір в історичному та юридичному контексті, що стимулює дослідників до подальшого вивчення геноциду українців,

²⁷ Мейс Дж. Ваші мертві вибрали мене... Спадщина Голодомору: Україна як постгеноцидне суспільство / за заг. ред. Л. Івшиної; [упоряд.: І. Сюдюков, А. Мотозюк]. Київ: Українська прес-група, 2014. С. 308–314.

²⁸ Мейс Дж. Півість про двох журналістів. *Україна: матеріалізація привидів* / Джеймс Мейс; упор. Наталія Дзюбенко-Мейс. Київ: Кліо, 2016. С. 198–209.

²⁹ Naimark Norman M. Stalin's Genocides. Princeton: Princeton University Press, 2010. 176 p; Naimark Norman M. Genocide: a world history. Oxford: Oxford University Press., 2016. 192 p.

³⁰ Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним: монографія / перекл. з англ. М. Климчука та П. Грицака. Київ: Грані, 2011. 448 с.

³¹ Applebaum A. Red Famine: Stalin's War on Ukraine. Toronto: Signal Stewart, 2017. 384 p.

використовуючи нові методи та міждисциплінарні підходи. Проаналізувавши їхні праці ми дійшли до висновку, що у зв'язку з можливістю потрапити в Україну та безпосередньо опрацювати архівні матеріали, отримати коментарі від вітчизняних дослідників чи свідків Голодомору, іноземні історики на сучасному етапі вивчення теми геноциду українського народу не використовують пресу діаспори як джерело.

Початок вітчизняної наукової розробки теми Голодомору 1932–1933 рр. припав на період перебудови. Завдяки політиці гласності та початку функціонування Народного Руху України і подібних регіональних організацій, розпочалося вивчення подій історії України, які раніше були під заборонаю для дослідження чи трактувалися під вигідним для КПУ кутом. Тому склались сприятливі умови для спроб наукового осмислення теми Голодомору 1932–1933 рр. Першими на цю проблему звернули увагу літератори та публіцисти. В 1986 р. на з'їзді письменників України поет Іван Драч вжив слово «Голодомор». Протягом 1986–1987 рр. ключову роль в інформуванні громадськості про події в УСРР 1932–1933 рр. відігравала газета «Літературна Україна». 25 грудня 1987 р. перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький визнав факт голоду 1933 р., наголосивши на тому, що радянська влада на той час намагалася зробити все можливе, щоб допомогти населенню районів, які голодували. Ця обставина стимулювала початок наукового осмислення проблеми. Вітчизняні історики мали спільні розуміння щодо причин та наслідків подій 1932–1933 рр., де знищення українців розглядалося в контексті колективізації як результат відмови Й. Сталіна від ленінського курсу добровільної кооперації на селі, а вина за Голодомор покладалась виключно на диктатора, а не на комуністичний режим в цілому. Такий підхід відповідав загальній позиції радянської історіографії доби перебудови. Проте вже на міжнародному симпозіумі «Голодомор – 1933», що проходив у Києві 5–7 вересня 1990 р., став відчутним перехід до нової схеми інтерпретації подій 1932–1933 рр., оскільки його учасники, в переважній

більшості, кваліфікували Голодомор як злочин геноциду українського народу. Сталося це й внаслідок впливу західних інтелектуалів, зокрема, Дж. Мейса, діяльності Комісії Конгресу США з вивчення голоду в Україні і Міжнародної комісії з розслідування голоду в Україні.

Однак станом на 1991 р. інформування громадськості про Голодомор відбувалось переважно через друк публіцистичних статей на сторінках газет та часописів. Переповнені емоційними описами та трагізмом, вони виконували свою головну ціль – привертати увагу до злочинів комунізму. Саме у науковій спільноті темою Голодомору займалась малочисленна кількість істориків, здебільшого це були співробітники Інституту історії НАН України. В 1991 р. вийшла книга «33-й: Голод: Народна Книга-Меморіал»³², упорядниками якої були Л. Коваленко-Маняк та В. Маняк. Вони зібрали до 6 тис. свідчень очевидців Голодомору, з яких близько 1 тис. включили у Книгу, де окрім спогадів було розміщено архівні документи, відібрані істориками В. Марочком, В. Калініченком, Є. Шаталіною, коментарі дослідників В. Ткаченка, М. Трояна, І. Шульги, В. Маняка і Л. Коваленко-Маняк. Серед відібраних матеріалів у більшості були документи, що показують процес створення голоду та доводять його штучну природу, а також окремі статті з місцевих газет.

Протягом 1991–1999 рр. в українській історичній науці тема Голодомору стала окремим полем наукових досліджень. Так, 9–10 вересня 1993 р. пройшла Міжнародна наукова конференція «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки», на якій вдалось зібрати практично всіх, хто займався дослідженнями теми. У висновках конференції містилась оцінка голоду як акту геноциду, основною причиною якого був відхід від НЕПу. Учасники наукового заходу висловили думку, що геноцид мав національну спрямованість, яка відобразилась у майже одночасному започаткуванні й реалізації трьох політик: 1) конфіскації

³² 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал / Упоряд.: Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. К. : Рад. письменник, 1991. 584 с.

будь-якого продовольства лише в Україні та на Кубані; 2) відмові від досягнень українізації за межами УСРР; 3) організації терористичної кампанії проти української інтелігенції безпосередньо в УСРР³³. У листопаді 1998 р. відбулась Міжнародна науково-теоретична конференція «Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків». Під час засідань були визначені перспективні напрямки подальших наукових досліджень, серед яких: системне вивчення документів, організація збору свідчень очевидців, створення спеціалізованого часопису для публікації наукових розвідок про Голодомор та Інституту дослідження геноциду українського народу³⁴. Голодомор 1932–1933 рр. розглядався вже не як протиставлення ленінської та сталінської політики, а як зіткнення інтересів радянської влади й українського селянства.

Тобто, ознайомившись з витоками вітчизняної історіографії Голодомору та проаналізувавши результати перших наукових конференцій з теми, важливо відмітити, що у кінці 1990-х рр. викристалізувалась потреба у дослідженні саме архівних документів, які б показали організацію Голодомору та доводили його геноцидну природу. Отже, довгий час лишались поза увагою вітчизняних істориків такі джерела, як преса, а особливо періодика української діаспори, яка у більшості в той час зберігалась за кордоном.

У 2003 р. була видана колективна монографія українських науковців «Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки»³⁵. У роботі представлено археографічні, історіографічні і власне історичні дослідження, зокрема детально

³³ Матеріали Міжнар. наук.-теорет. конференції «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки» (Київ, 9–10 вересня 1993 р.). К., 1995. С. 197.

³⁴ Матеріали Міжнар. наук.-теорет. конференції «Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків» (Київ, 28 листопада 1998 р.). К.: Нью-Йорк: М. П. Коць. 2000. С. 530–531.

³⁵ Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки / С.І. Білокінь, О.М. Веселова, Т.В. Вронська, О.І. Ганжа, В.В. Головка та ін.; Відп. Ред. В.М. Литвин. Київ: Наукова думка, 2003. 887 с.

описуються процеси 1930-х рр., про які у своїх статтях писала українська діаспора. Ця праця ґрунтовно пояснює причини та передумови, хід і наслідки Голодомору, тому використана також і в нашому дослідженні для екстраполяції даних з повідомлень у газетах української діаспори на сучасні результати досліджень з ціллю аналізу рівня поінформованості світового українства.

Важливою для нашого дослідження є стаття В. Голубка «Тижневик «Тризуб» про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні»³⁶, яка була опублікована у 2003 р. Автор аналізує повідомлення, що хронологічно охоплюють період від січня 1932 р. – до жовтня 1933 р. Він звертає увагу, що газета розміщувала ряд свідчень чи листів з УСРР, а також аналітичні статті, які належали колишньому міністру уряду УНР В. Садовському. В. Голубко стверджує, що «Тризуб» один із перших почав стверджувати про неминучість голоду. Автор виділяє декілька аспектів висвітлення теми Голодомору: інформування читачів про події, аналіз причин антиселянської політики радянської влади, збір допомоги біженцям з України, донесення до світової громадськості теми голоду. Загалом історик розглядає замітки, які описують розкуркулення, колективізацію, Голодомор та його наслідки, зокрема економічні та етносоціальні.

Початком нової фази вивчення історії Голодомору став 2006 р., тоді 28 листопада Постановою Верховної Ради Голодомор було визнано геноцидом українського народу, що стало приводом до проведення міжнародно-правової оцінки геноциду та стимулювало науковців до використання нових історичних методів та підходів у дослідженнях. Публікувались знакові праці в історичному та правовому вимірі. Цей період характеризувався розширенням тематики наукових досліджень, так з'явилися роботи, у яких аналізувались наслідки геноциду, зміни у традиційній культурі, спротив тощо. У 2008 р. та 2009 р.

³⁶ Голубко В. Є. Тижневик «Тризуб» про голодомор 1932–1933 рр. в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Львів, 2003. № 493: Держава та армія. С. 215–222.

історикиня О. Ковальчук видала статті, у яких досліджувала висвітлення становища в УСРР на сторінках преси української діаспори у Північній Америці³⁷. Вона звертає увагу, що діаспорні газети не мали власних кореспондентів, тому значну частину повідомлень становили передруки з іноземних видань, зокрема журналістів Г. Джонса, В. Чемберліна та симпатика політики Сталіна В. Дюранті. Авторка стверджує, що першою про Голодомор заявляла німецька, австрійська та швейцарська періодика. Серед основних проаналізованих О. Ковальчук джерел були газети «Свобода», «The New York Times», «The Ukrainian Weekly», «Український голос», «Новий шлях», «Народне слово», «Українські вісті». Хронологічні межі дослідження охоплюють 1932–2008 рр. Авторка розглядає перші повідомлення про Голодомор у пресі діаспори, описує вшанування жертв та проведення заходів до роковин трагедії, виділяє статті про Голодомор на Кубані та окреслює внесок українських організацій США і Канади в процес започаткування комеморативних практик і збору продовольчої допомоги голодуючим. О. Ковальчук особливу увагу приділяє ролі діаспори під час створення Комісії при Конгресі США, Українського дослідного центру голоду, зйомок і популяризації фільму «Жнива розпачу». Також вона згадує про відкриття пам'ятників та меморіалів з метою вшанування жертв геноциду. Друга частина дослідження присвячена комеморативним практикам, до яких вдавалась діаспора під час 60-х, 70-х та 75-х роковин Голодомору. Однак, загалом згадані статті не дають глибокого розуміння питань про кількість публікацій про голод у пресі у 1930-х рр., їхню періодичність, зміст кожної, рівень поінформованості діаспори про події в УСРР.

Результатом співпраці О. Ковальчук разом з Т. Марусик у 2010 р. стало видання монографії «Голодомор 1932 –1933 рр. в УСРР і українська діаспора

³⁷ Ковальчук О. Голодомор 1932 – 1933 рр. в УСРР і українська діаспора Північної Америки: інформативні аспекти. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ, 2008. № 14. С. 377–400; 2009. – 15. – С. 172–207.

Північної Америки»³⁸. Робота складається з трьох частин: «Українська діаспора і Велика Україна», «Боротьба за правду про великий голод» і «Забуттю не підлягає». Перша дає розуміння, як і чому створювались об'єднання українців у Північній Америці, які у них були цілі, види діяльності, політичні акценти та періодичні видання. У контексті нашого дослідження ключовою є друга частина, у якій ідеться саме про період Голодомору в Україні. У ній хронологічно авторки охоплюють 1932–1934 рр. і звертають увагу на такі аспекти:

- перші згадки про голод у пресі;
- інформаційне протистояння журналістів Г. Джонса та В. Дюранті;
- статті про русифікацію Кубані і виселення українців на інші території СРСР;
- спроби українських організацій активно реагувати на події в Україні та демонструвати у різних формах свою незгоду з радянською політикою.

У цьому розділі дослідження О. Ковальчук і Т. Марусик зазначають, що загалом повідомлень про Голодомор у періодиці було досить багато (зокрема, побіжно згадують про публікацію 82 заміток у газеті «Свобода» за 1932–1933 рр.), але детально аналізують лише 29 статей з часописів Канади і США. Особливість і, на той час, безперечна унікальність напрацювань дослідниць полягала в оприлюдненні важливих джерел, наприклад, фотографій окремих сторінок з щоденника Г. Джонса, таємної інформації, отриманої посольством Великобританії у Москві, від В. Дюранті, листівок зі зверненнями діаспори до громадськості. Третя частина монографії присвячена історії вшанування пам'яті жертв Голодомору українською діаспорою, починаючи з 1950-х рр. – і завершуючи 2008 р. Можемо стверджувати, що О. Ковальчук та Т. Марусик мали на меті у своїй монографії висвітлити саме діяльність української діаспори щодо

³⁸ Ковальчук О., Марусик Т. Голодомор 193 –1933 рр. в УСРР і українська діаспора Північної Америки / НАН України. Інститут історії України; Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці: Наші книги, 2010. 224 с.

поширення правди про Голодомор у різні хронологічні періоди, але пресу, як засіб розповсюдження інформації, розглядали частково.

Варто звернути нашу увагу також на працю М. Лазаровича «І було пекло на землі... Голодомор 1932–1933 років в Україні: передумови, механізми здійснення, наслідки»³⁹, видану в 2008 р. Автор у дослідженні охоплює не лише тему Голодомору, а й події, що передували геноциду, зокрема встановлення влади більшовиків, голод 1921–1923 рр. та примусове приєднання до СРСР. Історик детально пояснює механізм здійснення геноциду у 1932–1933 рр., оперуючи документальними джерелами та свідченнями очевидців. Частково М. Лазарович згадує і періодику у розділі «Західна Україна та світ в обороні підрадянських українців», але робить акцент лише на виданні «Свобода», яке, на думку автора, оперативно реагувало на події в УСРР та відіграло важливу роль в інформуванні української діаспори. Саме завдяки ознайомленості з реальною ситуацією щодо продовольчого становища відбулась організація антирадянських мітингів у декількох містах США (Чикаго, Детройт, Бостон, Нью-Йорк). Більше уваги у цій частині роботи М. Лазарович приділив аналізу іноземної преси (згадуються часописи США, Великобританії, Бельгії, Швейцарії, Німеччини) та діяльності закордонних кореспондентів Г. Джонса і М. Маггеріджа. Як і більшість інших істориків, що досліджували європейські чи американські часописи, автор згадав прорадянські статті відомого журналіста В. Дюранті. Та все ж розділ «Західна Україна та світ в обороні підрадянських українців» у значній мірі присвячений процесам організації допомоги голодуючим, поширенню інформації про Голодомор серед українців Галичини і Волині та аналізу публікацій західноукраїнських видань «Діло», «Нова зоря» тощо.

У 2008 р. Н. Маковською та В. Берковським підготовлено і видано збірник документів ««Ми б'ємо у великий дзвін...». Голодомор 1932–1933 рр. Очима

³⁹ Лазарович М. І було пекло на землі... Голодомор 1932–1933 років в Україні: передумови, механізми здійснення, наслідки. Тернопіль: Джура, 2008. 620 с.

української діаспори: документи з фондів ЦДАВО України»⁴⁰. До складу видання увійшов 71 документ з 21 фонду. Більшість матеріалів відносяться до так званого Празького українського архіву (бібліотечні та архівні колекції, зібрані українською еміграцією Чехословаччини у міжвоєнний період). Хронологічно оприлюднені документи охоплюють 1930-ті, 1950-ті та 1980-ті рр., класифікуючи їх, слід виділити такі основні групи:

- матеріали зі закордонних українських інформаційних бюро, які не мали своїх періодичних видань, а здійснювали огляд та переклад місцевої преси;
- особисте листування між представниками діаспори (наприклад, повідомлення Геродота до О. Кобилянської, Я. Зозулі до П. Петрика, А. Воронич до А. Животка тощо);
- огляди статей з радянської преси;
- елементи щоденників (наприклад, Ф. Бурдейного, голови Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Празі);
- інформаційні буклети та листівки, які поширювала українська діаспора з ціллю організації продовольчої допомоги голодуючим чи під час проведення комеморативних заходів;
- звернення та промови, які лунали під час протестних мітингів чи для відзначення роковин трагедії;
- уривки з окремих діаспорних газет, зокрема чехословацького видання «Український тиждень» та британського «Ukrainian bureau».

Саме остання група джерел є важливою для нашого дослідження, хоча, в більшості, містить передруки повідомлень іноземних журналістів, які публікували також «Свобода» чи «Український голос», але все ж ілюструє процес поширення інформації про Голодомор серед українців Європи.

⁴⁰ «Ми б'ємо у великий дзвін...». Голодомор 1932–1933 рр. Очіма української діаспори: документи з фондів ЦДАВО України. / Ред. Кол. О. Удод (голова), В. Лозицький, Н. Маковська, В. Берковський та ін.; Упоряд.: Н. Маковська (керівник), В. Берковський, Н. Григорчук, К. Криворучко та ін. В-во «Горобець», 2008. 224с.

Проведення ґрунтового дослідження історії Голодомору неможливе без розуміння та розгляду окремих праць юридичної сфери, тому важливо виділити роботу В. Василенка «Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочину геноциду: правова оцінка»⁴¹. Автор здійснив правовий аналіз Голодомору відповідно до Конвенції про запобігання геноциду і покарання за нього, чітко виділивши закони в УСРР, які підтверджували геноцидний характер голоду. Дослідник наголошує, що крім українців УСРР помирали й українці на інших територіях СРСР (наприклад, Кубані). На думку В. Василенка, значна частина законів, які діяли в УСРР, в інших республіках СРСР не мали своєї юридичної сили. Так, найбільш показовим є застосування режиму «чорних дощок», що вводився лише на територіях компактного проживання українців (Кубань і УСРР). Також В. Василенко довів, що окрім селянства в кінці 20-х рр. XX ст. превентивного удару зазнала і українська інтелігенція, шляхом фальсифікації ряду справ було репресовано фактично весь «мозок нації».

На жаль, мусимо констатувати, що дослідження Голодомору в Україні, як і окремі дослідники, виявились доволі залежними від змін політичного курсу. У 2010 р., коли президентом став В. Янукович, деякі науковці (Д. Веденєєв і Д. Будков, Г. Касьянов, В. Солдатенко) у своїх публікаціях переглянули підходи до вивчення теми голоду, саме як геноциду українського народу. Попри це продовжувалось також видання праць, які висвітлювали Голодомор як злочин. Наприклад, дослідження С. Білана, у яких зроблено аналіз трансформації життя українського селянства у 1930-х рр., а також здійснено розгляд окремих аспектів радянської політики в аграрній сфері та її наслідків для УСРР⁴². Після Революції

⁴¹ Василенко В. Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочину геноциду: правова оцінка. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. 104 с.

⁴² Білан С. Аграрна політика радянського уряду та її наслідки в Україні. Ніжин: ПП Лисенко, 2011. 274 с.; Білан С. Аграрна політика радянського уряду в 1933-1939 рр. та її наслідки в Україні. *Вісник Дніпропетровського університету*. Серія Історія та археологія. Дніпропетровськ, 2013. № 1/1. Т. 21. С. 51–57.; Білан С. Життя та побут українських селян в 30-х роках XX століття. Ніжин: ПП Лисенко, 2013. – 344 с.; Білан С. Трансформація життя

Гідності, коли вектор державної політики національної пам'яті знову повернувся на курс декомунізації та засудження комуністичного тоталітарного режиму, кількість праць істориків, що активно висвітлювали Голодомор, організований комуністичною верхівкою на чолі з Й. Сталіним, збільшилась. Активно проводить наукову діяльність В. Сергійчук, досліджуючи кількість жертв⁴³, становище дітей⁴⁴ і документи, що показують Голодомор саме як злочин геноциду (вилучення продовольства, заборони виїзду за хлібом, замовчування та заперечення, припинення українізації, відмова від продовольчої допомоги)⁴⁵. Вагомий внесок у вивчення теми здійснив В. Марочко, адже окрім публікації робіт про становище дітей⁴⁶, територіальні особливості реалізації Голодомору⁴⁷, він протягом 2012–2018 рр. працював над ґрунтовною і важливою для розвитку Genocide Studies «Енциклопедією Голодомору»⁴⁸. Праця містить понад тисячу найменувань, які охоплюють причини, обставини, соціально-психологічні та статистично-демографічні наслідки геноциду українського народу. Статті, опубліковані в енциклопедії, відтворюють конкретні події, явища, процеси, роль і місце історичних персоналій, які проблемно-тематично мають відношення до Голодомору. Зокрема, в праці також є матеріали, що стосуються нашого дослідження, наприклад, короткі роз'яснення щодо функціонування окремих часописів української діаспори в 1930-х рр.: «Свободи», «Тризуба»,

українського селянства (1929–1939 рр.). Ніжин: Видавець ПП Лисенко, 2014. – 456 с.

⁴³ Сергійчук В. Голодомор 1932–1933 років: геноцидом уже визнають, необхідно вшанувати пам'ять усіх невинно убієнних. Штучні голоди в Україні ХХ століття: матеріали міжнар. конф. (м. Київ, 16 травня, 2018 р.). Київ 2018. С. 577–598.

⁴⁴ Сергійчук В. «Голодні, босі і роздіті...». Українські діти в 1932–1933 роках. Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2020. 97 с.

⁴⁵ Сергійчук В. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства. Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2018. 432 с.

⁴⁶ Марочко В.І. Діти – найчисленніші жертви голодомору. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки* / С.І. Білокінь, О.М. Веселова, Т.В. Вронська, О.І. Ганжа, В.В. Головка та ін.; Відп. Ред. В.М. Литвин. Київ: Наукова думка, 2003. С. 562–568.

⁴⁷ Марочко В.І. Територія Голодомору 1932 – 1933 рр. Київ, 2014. 64 с.

⁴⁸ Марочко В. Енциклопедія Голодомору 1932 – 1933 років в Україні. Дрогобич: «Коло», 2018. 575 с.

«Українського націоналіста».

На сучасному етапі розвитку історіографії слід виділити роботу, опубліковану в 2018 р. Я. Папугою «Змова мовчання: реакція Заходу на Голодомор в Україні»⁴⁹. Автор досліджує ставлення світової громадськості до трагедії в УСРР, окремо аналізуючи політику радянського уряду з замовчування та заперечення теми (так звана технологія «Великої брехні»), звіти іноземних дипломатів (італійських, німецьких, британських і польських) та відсутність реакції держав на міжнародному рівні. Історик окрему роль виділяє іноземній пресі, що дає можливість стверджувати, що населення Європи та Північної Америки певною мірою було поінформоване про події в УСРР. Автор проаналізував статті М. Маггеріджа, Г. Джонса, Ю. Лайонса як одні з ключових у процесі донесення правди до Заходу, а також виділив пресу Франції, Швейцарії, Австрії, Польщі та Німеччини. Серед періодики діаспори Я. Папуга розглядає щоденник «Свобода» і стверджує, що з травня 1933 р. поступово відбувалось зростання кількості повідомлень про Голодомор, основна частина з яких була оприлюднена в кінці липня – на початку листопада цього ж року. Окрім того, що в них згадувалось про голод, ішлося й про антирадянські акції, організації продовольчої допомоги та вшанування пам'яті жертв. Автор виділив в окремий розділ дослідження реакції українців Галичини та діаспори на Голодомор, акцентував увагу на акціях протесту проти комуністичного режиму і на підтримку голодуючим, наприклад, 29 жовтня 1933 р. було проведено День жалоби, який мав загальноєвропейський характер. Загалом під час створення монографії Я. Папуга опрацював видання Західної України та діаспори: «Свобода», «Діло», «Новий час», «Тризуб». Автор робить висновки, що попри ряд статей, звітів дипломатів, масових акцій проти радянського уряду, світова спільнота продовжувала замовчувати злочин Й. Сталіна та партійної верхівки.

⁴⁹ Папуга Я. Змова мовчання. Ставлення Заходу до Голодомору. Київ, 2018. 228 с.

У 2018 р. була опублікована стаття Л. Біловус «Тематика Голодомору в україномовній періодиці діаспори США як чинник збереження національної ідентичності»⁵⁰, де зроблено аналіз публіцистичного матеріалу українців США щодо тематики Голодомору. Авторка розглянула україномовні періодичні видання «Свобода», «Час і Події», «Українське слово», «NOVAгазета», «Міст» та їхню роль в інформуванні українців за кордоном про злочин геноциду. На відміну від Я. Папуги, Л. Біловус у своїй статті дослідила газети не 1930-х рр., а 1993 р. і 2013 рр. (інформаційні кампанії до 60-х та 80-х роковин вшанування пам'яті жертв Голодомору) і відзначила їх призначення у збереженні пам'яті та популяризації теми. За останні декілька років також були опубліковані статті І. Батюк,⁵¹ О. Гомотюк і І. Недошитко,⁵² О. Любовець, О. Силка та Л. Лановюк,⁵³ які фрагментарно досліджували діяльність української діаспори чи окремі українські видання у Європі чи США, таким чином актуалізуючи тематику у науковому дискурсі.

Важливе місце у формуванні групи напрацювань з вивчення історії Голодомору займають наукові розвідки, виконані у рамках дисертаційних

⁵⁰ Біловус Л.І. Тематика Голодомору в україномовній періодиці діаспори США як чинник збереження національної ідентичності. *Емінак*. Миколаїв, 2018. № 1 (21). Т. 2. С. 135–140.

⁵¹ Батюк І. Висвітлення проблеми Голодомору-геноциду 1932–33 рр. українською діаспорою (за матеріалами фондів Центрального державного архіву зарубіжної україніки). *Міжнародний нвуковий журнал «Грааль науки»*. Секція XXIX. Історія, археологія та культорологія. Режим доступу: <https://archive.journal-grail.science/index.php/2710-3056/article/view/269/268> (дата звернення 17.01.2025 р.).

⁵² Гомотюк О., Недошитко І. Діяльність української діаспори США у висвітленні Голодомору 1932-1933 рр. *Гуманітарні студії: історія та педагогіка*. Режим доступу: <http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/46118> (дата звернення 17.01.2025 р.).

⁵³ Силка О., Любовець О., Лановюк Л. Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. на сторінках газети «Свобода». *Вісник науки та освіти*. Режим доступу: <http://perspectives.pp.ua/index.php/vno/article/view/16150/16222> (дата звернення 26.02.2025 р.); Силка О., Любовець О., Лановюк Л. Актуалізація проблематики Голодомору в середовищі української діаспори на сторінках газети «Свобода» за 1933 р. *Український селянин. Серія: історичні науки*. Черкаси, 2024. № 2. С. 33–39; Лановюк Л., Любовець О., Силка О. Селянський спротив колективізації в УСРР на шпальтах преси української діаспори. *Вісник науки та освіти*. Режим доступу: <http://perspectives.pp.ua/index.php/vno/article/view/19695/19688> (дата звернення 26.02.2025 р.).

досліджень цього напрямку⁵⁴. Більшість з них тематично охоплюють регіональні особливості реалізації злочину, історіографію чи етнографічні аспекти, все ж оминаючи увагою періодику українців за кордоном.

Варто також звернути увагу на окремі праці, які частково містять інформацію щодо історії часописів діаспори, що сприятиме розумінню контекстів, у яких функціонували обрані для нашого дослідження джерела. Слід зазначити, що авторами деяких проаналізованих робіт є не історики, а журналісти чи філологи, тому їхні напрацювання лише побіжно стосуються історії. Навіть одне з досліджень було здійснене статистиком Ю. Тернопільським⁵⁵, який розглядав витoki преси в Україні з 1816 р., частково охарактеризувавши періодику української діаспори після Другої світової війни. Оскільки він вузькопрофільний спеціаліст, то зумів вдало здійснити кількісний аналіз українських часописів за кордоном, що видавались у 1960–1972 рр. На жаль, ми не виявили подібної зведеної інформації щодо газет 1930-х рр., які стали джерелами нашого дослідження.

Значимою для нас є праця М. Боровика «Українсько-канадська преса та її значення для української меншини в Канаді»⁵⁶. Автор починає з розділів, які пояснюють причини української еміграції, описують її громадське, культурне і

⁵⁴ Пшеничний Т. Ю. Голод 1932—1933 років в Україні: (на матеріалах південно-східних областей): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Переяслав-Хмельницький, 2008. 18 с.; Маркова С.В. Голодомор на Поділлі 1932-1933 рр: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернівці, 2001. 15 с.; Яценко Є. Ю. Голодомор 1932-1933 років на Харківщині: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Харків, 1999. 17 с.; Булгакова А.В. Жіноцтво українського села часів Голодомору 1932–1933 рр.: соціально-економічний та духовний аспекти: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2015. 19 с.; Серпутько А. Ю. Сучасна українська та російська історіографія причин та наслідків голодомору в УРСР 1932-1933 років: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2009. 22 с.; Стасюк О. О. Деформація традиційної культури українців в кінці 20-х - на початку 30-х років ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2007. 20 с.; Горох М. В. Створення та функціонування системи Торгсину на Чернігівщині (1932-1936 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Чернігів, 2013. 19 с.

⁵⁵ Тернопільський Ю. Українська преса з перспективи 150-ліття. Джерсі-Сіті, 1974. 176 с.

⁵⁶ Боровик М. Українсько-канадська преса та її значення для української меншини в Канаді. Мюнхен, 1977. 341 с.

церковне життя. Він наголошує, що довгий час українці Канади не мали власного періодичного видання, а часопис «Свобода» із США був основним носієм інформації для них. Заснування перших газет, таких як «Канадійський фермер», «Слово», «Ранок», почалось із 1903 р. М. Боровик стверджує, що умовно періодику тих років можна класифікувати за таргетованістю на цільову аудиторію а саме: фермерська, релігійна (православна, греко-католицька, протестантська) та, навіть, комуністична. Що стосується часописів політичного характеру, що активно висвітлювали стан справ на Батьківщині, то аж у 1910 р. Українська видавнича спілка у Вінніпезі заснувала видання «Український голос», яке стало носієм національної ідеї (з 1927 р. газета визнана офіційним органом Союзу Українських Самостійників). Загалом, «Українсько-канадська преса та її значення для української меншини в Канаді» містить дані з історії періодики (як діаспорної, так і в самій Україні), коротко згадуючи характер видань, але не акцентуючи увагу на їх діяльності у різні важливі історичні періоди.

Неможливо оминати увагою «Історію української преси» А. Животка⁵⁷. Серед усіх частин дослідження для нас найважливішим є розділ «Українська преса за океаном», у ньому автор, окрім викладу історії створення періодики, також здійснює умовну тематичну класифікацію часописів: політичні (демократичні та націоналістичні) і церковно-релігійні. Він наголошує, що у зв'язку із географічною віддаленістю від Європи і не зовсім коректною інформацією на сторінках польських чи російських часописів щодо ситуації в Україні, у США ще з кінця XIX ст. постало питання фундації власних видань, першими стали «Америка», «Свобода», «Руське слово». Загалом від 1886 р. і до Першої світової війни у Штатах діяли 32 видання різного за змістом характеру, деякі з них успішно поширюються і зараз. А. Животко, як і М. Боровик, стверджує, що довгий час діаспора у Канаді не відчувала потреби у створенні

⁵⁷ Животко А. Історія української преси / упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. К.: Наша культура і наука, 1999. 368 с.

власних часописів, адже активно використовувала видання з США (ту ж «Свободу»). Тобто, щоденна політична газета «Свобода» з радикально-національними поглядами завжди відігравала особливу роль в поширенні інформації серед українців Північної Америки, формуючи таким чином підґрунтя для розвитку свідомої спільноти, яка в роки Голодомору стала не пасивним спостерігачем злочину, а активним елементом протидії поширенню сталінських наративів. Згодом у Канаді з'явилась політична газета «Український голос», яка інформувала українців в тому числі й про події 1932–1933 рр. Робота також побіжно згадує функціонування української періодики у Бразилії («Зоря», «Прапор», «Праця»). А. Животко досліджує витoki створення української преси в Європі, акцентуючи увагу на міжвоєнному періоді, зокрема згадує видання «Український прапор» (Берлін), «Український тиждень» і «Українська кореспонденція» (Прага), «Тризуб» (Париж). Автор наводить статистичні дані, за якими на 1936 р. за межами СРСР виходили 202 різні найменування українських видань.

У роботі «Історія української преси» основна частина – це напрацювання А. Животка, але містить доповнення дослідженнями К. Костіва про історію українських інституцій закордоном, таких як: університети, пресові бюро чи друковані органи. Зокрема, цінними є матеріали про заснування та функціонування інформаційних служб протягом 1914 – 1920-х рр. Автор також надає статистичну інформацію щодо діяльності українських часописів у 16 країнах, систематизуючи газети за територіальними, періодико-часовими і тематично-змістовими ознаками.

Українські часописи закордоном у міжвоєнний період досліджував також О. Богуславський⁵⁸. Він акцентував увагу на розвитку політичної полеміки і дискусії як форми взаємодії у публіцистиці. Саме тому автор конкретно розглядає

⁵⁸ Богуславський О.В. Преса міжвоєнної української еміграції і боротьба за незалежність України: історичний шлях, досвід, дискусії. Запоріжжя: «Просвіта», 2008. 452 с.

окремі дискурси, які тоді публікувались у різних за ідейно-політичним спрямуванням виданнях: комуністичних і соціалістичних, консервативно-гетьманських, національно-демократичних, націоналістичних. О. Богуславський здійснює аналіз статей конкретних діячів (М. Грушевського, М. Шаповала, В. Винниченка, В. Липинського, Є. Чикаленка, С. Петлюри), які мали власні погляди щодо суспільно-політичного устрою та функціонування української держави. Тобто, більшість опрацьованих автором матеріалів датуються 1920-ми рр. і тематично не стосуються теми Голодомору, але дають розуміння щодо різноманіття видань та їхньої ідеологічної спрямованості.

Про історію та функціонування української преси в Європі є декілька ґрунтовних досліджень, кожне з яких географічно охоплює окремі країни (Чехословаччину, Польщу, Німеччину), де була чисельною еміграція. Слід виділити праці Е. Віски «Преса української еміграції в Польщі (1920–1939)»,⁵⁹ М. Савки «Українська еміграційна преса у Чехословацькій Республіці (20–30-ті рр. XX ст.)»⁶⁰ та Н. Кулеши «Німецькомовні періодичні видання української еміграції у Німеччині 1920–1940-х рр.»⁶¹. Дані роботи здебільшого розкривають діяльність діаспори, побіжно згадують друковані видання та їхню ідейно-політичну спрямованість, не акцентуючи увагу на конкретних тематичних охопленнях повідомлень у пресі.

Після огляду напрацювань, які вивчають історію преси та функціонування української еміграції у різні хронологічні періоди, розуміємо, що все ж про окремі видання, які намагались популяризувати інформацію щодо Голодомору і є основними джерелами для нашого дослідження, містяться лише згадки про рік заснування і країни поширення.

⁵⁹ Wiszka E. Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce (1920–1939). Toruń, 2001. 360 s.

⁶⁰ Савка М. Українська еміграційна преса у Чехословацькій Республіці (20—30-ті рр. XX ст.). Львів, 2002. 306 с.

⁶¹ Кулеша Н. Німецькомовні періодичні видання української еміграції у Німеччині 1920–1940-х рр. / Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. 2009. С. 86–100.

Таким чином, можемо стверджувати, що у частині значного комплексу загальних та тематичних наукових розвідок, присвячених дослідженню Голодомору, публікації з часописів діаспори, а також газет СРСР та зарубіжних країн залучаються як допоміжні інформаційні джерела у висвітленні різних аспектів Голодомору. Ці напрацювання складають ґрунтовну базу для нашого дослідження, на яку можемо екстраполювати повідомлення у пресі і підтвердити чи спростувати згадану в газетах інформацію. Деякі роботи, як наприклад Я. Папуги, В. Голубка, О. Ковальчук та Л. Біловус, безпосередньо розглядають окремі часописи діаспори як об'єкт дослідження або дають загальний огляд їхніх публікацій про Голодомор. Однак, аналіз розвідок зарубіжних та вітчизняних істориків свідчить, що періодика української діаспори початку 1930-х рр. і безпосередньо періоду Голодомору, досі не була окремим предметом дослідження.

1.2. Джерела та методологія дослідження

1.2.1 Джерельна база дослідження

Геноцид українського народу 1932–1933 років замовчувався близько 60 років. В умовах радянського тоталітарного й авторитарного режимів тема Голодомору фальсифікувалася і була забороненою. Це вплинуло на формування джерельної бази досліджень. Частина документів була засекречена, інша – знищена навмисно або як наслідок нерозуміння власниками їхнього історичного значення. Тільки у 1990-х роках почався процес відкриття та розсекречування архівів, що сприяв виявленню нових архівних документів про Голодомор та їх оприлюдненню шляхом публікування. Серед низки виданих друком збірників документів («Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в

документах ГПУ – НКВД»⁶², «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів»⁶³, «Український хліб на експорт»⁶⁴) варто виокремити видання «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: документи і матеріали», упорядковане Р. Пирогом у 2007 р., що стало своєрідним панорамним оглядом джерельного масиву, введеного до наукового обігу на момент публікації як українськими, так і російськими вченими⁶⁵. У нашій роботі використано ряд представлених у збірнику документів, що є ключовими для ілюстрації механізму Голодомору: плани хлібозаготівель, постанова ЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» (у народі отримала назву «закон про п'ять колосків»), директива РНК СРСР і ЦВК ВКП(б) про попередження масових виїздів голодуючих селян за продуктами, постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про хлібозаготівлі в Україні, на Північному Кавказі та в Західній області та інші.

Але до часу розсекречування архівів одним з небагатьох джерел інформування світової спільноти про Голодомор та впливовим фактором формування громадської думки щодо цього злочину комуністичного режиму, вчиненого проти українців, була преса, зокрема газети української діаспори періоду 1932–1934 рр. Публікації часописів в Європі та на американському континенті ґрунтувались на листах родичів чи друзів-українців з голодуючих територій; свідченнях втікачів до Польщі, Румунії та Чехословаччини; перекладах статей іноземних журналістів, які подорожували по УСРР. Будучи

⁶² Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932 – 1933 років в Україні в документах ГПУ – НКВД / СБУ; ред. кол.: С. Богунов, В. Борисенко, В. Даниленко (відп. ред.) та ін.; Упоряд.: В.Борисенко, В. Даниленко та ін. Київ: Стилос, 2007. 603 с.

⁶³ Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. / упоряд.: Р. Пиріг, А. Кентій, Л. Комарова та ін. К., 1990. 603 с.

⁶⁴ Український хліб на експорт: 1932 – 1933. / ред. кол. Г. Боряк, Р. Круцик, Ю. Куляс, В. Лозицький, Н. Маковська, В. Сергійчук, К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. 432 с.

⁶⁵ Голодомор 1932 – 1933 років в Україні: документи і матеріали / НАНУ, Ін-т історії України; Міжнародний благодійний Фонд «Україна 3000»; упорядник Р. Пиріг; [ред. кол.: В.А. Смолій, Г.В. Боряк, С.В. Кульчицький та ін.]. Київ: Києво-Могилянська академія, 2007. 1128 с.

поінформованими про Голодомор, адже отримували сотні листів-звернень з голодуючих територій, представники української діаспори намагались поширити інформацію про події. Важливими були передруки статей журналістів з британських, французьких, німецьких часописів, адже ці держави мали своїх кореспондентів у СРСР. Ще у 1929–1931 рр. на сторінках газет почали з'являтися статті про повстання українців, спричинені небажанням вступати у колгоспи, а на початку 1932 р. – замітки про голод. Тож за відсутності офіційних повідомлень від уряду СРСР публікації в газетах набувають статусу релевантного джерела інформації. Саме тому преса діаспори й становить джерельну основу нашого дослідження.

У дослідженні використано як фізичні примірники газет, зокрема ті, що зберігаються у Центральному державному архіві зарубіжної україніки (фонди № 12 і 15, бібліотечний фонд № 3), так і електронні копії часописів, розміщені на сайті видання «Свобода» чи електронної бібліотеки <https://diasporiana.org.ua>.

Серед діаспорних часописів варто згадати такі, як «Свобода», «Український голос», «Новий шлях», «Народне слово», «Українські вісті», «Тризуб», «Новий час», «Час і Події», «Українське слово», «Український бескид». Для нашого дослідження ми використали ті газети, які публікували найбільш чисельну кількість повідомлень інформативного характеру про голод – це «Свобода», «Новий шлях», «Український голос», «Український тиждень» і «Тризуб» (впродовж обраного хронологічного періоду містять загалом 215 дописів з теми). Важливу роль у процесі поширення матеріалів відіграє періодичність, з якою виходять номери, адже це впливає на швидкість надходження новин до читачів і відповідно спонукає їх реагувати на події, це стало ще одним фактором, який вплинув на вибір джерел для дослідження, тому акцентували увагу на щоденних чи щотижневих виданнях.

Найбільше повідомлень про події в УСРР друкували на сторінках українських газет США і Канади, це було пов'язано з тим, що у Північній

Америці найчисленніша діаспора. У нашому дослідженні використані матеріали з газети «Свобода». Електронний архів цього видання містить унікальні копії газет, починаючи з першого номеру (15 вересня 1893 р.) – і до примірника від 25 грудня 2015 р. Загалом у PDF-архіві понад 23 тис. чисел часопису. «Свободу» почав видавати отець Григорій Грушка у 1894 р. у Джерсі-Сіті. Спочатку це був тижневик, з 1921 р. щоденник. Г. Грушка вважав за потрібне створити газету діаспори в США, тому що українці були змушені читати польські чи словацькі часописи для того, щоб дізнатись про стан справ в Україні. Ці іноземні видання досить часто перекручували інформацію, подавали її під вигідним для урядів цих країн кутом зору. У 1908 р. перша Конвенція Українського народного союзу визнала часопис за свій офіційний видавничий орган. Основним завданням газети став захист економічних інтересів української робітничої еміграції. Часопис «Свобода» інформував про життя закордоном, про події в УСРР та на території Західної України, показував українцям переваги їхнього проживання в інших країнах, але продовжував відігравати визначальну роль у процесах збереження національної ідентичності⁶⁶. З досліджених нами видань вперше згадку про голод в УСРР знаходимо саме у газеті «Свобода». Так, у статті «Москва хоче виморити голодом українських селян» від 15 лютого 1932 р. ідеться про зрив виконання минулорічного плану хлібозаготівель через «куркулів» та партійних «опортуністів». У повідомленні пояснювалось, що представники влади приводом для конфіскації зернових зробили надумане звинувачення селян у приховуванні зерна. Наступна стаття, надрукована у номері від 28 травня 1932 р., містила лист з УСРР, де були згадки про голод: «У нас у селі нема ні курки, ні качки, ні свині, ні корови. Лиш одні голодні люди лишилися», «Тут голод панує скрізь, бо вже тепер половина народу сидить без хліба. Більшість лише чекає смерті», «Влада нас так тисне, що вже далі не можна видержати». У червні та липні кількість

⁶⁶ Там само. С. 187.

подібних публікацій стала невпинно зростати. Наприклад, 11 червня 1932 р. і 2 липня 1932 р. з'явилися повідомлення, у яких описувались враження журналіста Вільгельма Штайна про подорож Україною. Згодом передрук повідомлення зробив і «Український голос» (22 червня 1932 р.). Протягом 1933 р. та першої половини 1934 р. статті про становище в УСРР публікувались у «Свободі» чи не щодня. Особливу роль часопис відігравав в організації мітингів протесту, щоб звернути увагу на Голодомор, штучно створений партійною комуністичною верхівкою на чолі з Й. Сталіним. Саме з кінця 1933 – першої половини 1934 рр. статті у газетах діаспора мала на меті продемонструвати американській політичній верхівці реальне становище українців у СРСР. Це було спричинено візитом Наркома з іноземних справ СРСР М. Литвинова у США, що сигналізувало початок встановлення дипломатичних відносин між цими державами. Проти цього активно почала виступати українська діаспора. Президенту Ф. Д. Рузвельту було надіслано звернення (опубліковане 30 жовтня 1933 р. у «Свободі»⁶⁷), у якому детально розповідалось про голод і його причини. Українські часописи писали про організації антирадянських мітингів, під час яких ключовим аргументом проти встановлення зв'язків з СРСР було питання Голодомору. Попри активну діяльність діаспори урядові кола США не зреагували на події в УСРР. Та все ж ряд повідомлень про Голодомор викликали занепокоєння у деяких конгресменів, які у свою чергу почали вимагати пояснень від представників СРСР у США. У зв'язку з цим виник своєрідний дискурс, який активно висвітлювали редактори у газеті «Свобода». Саме завдяки цьому часопису українській діаспорі вдавалось розвінчувати міф про розквіт СРСР та поширювати правду про Голодомор. Наприклад, з 9 по 16 червня 1934 р. (загалом 7 номерів) «Свобода» розмістила цикл статей під загальною назвою «Голод в

⁶⁷ Memorandum of ukrainian organizations to the President of the United States concerning the recognition of the Union of Socialist Soviet Republics. *Свобода*. Джерси-Сіті (США), 30 жовтня 1933 р. № 252. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.08.2018 р.).

Україні. Меморандум українських організацій Сполучених Штатів» («Famine in Ukraine. Memorandum of the Ukrainian Organizations of the United States»), у яких містилась коротка інформація про Голодомор, звернення доктора Е. Амменде і митрополита УГКЦ А. Шептицького, листи з УСРР, замітки з іноземних газет, спогади тих, хто подорожував по СРСР тощо. Повідомлення були англійською мовою (інші частини випусків лишались українською), що, можливо, свідчить про цільову аудиторію дописів – американців, з якими підтримували зв'язки українці й могли поділитись своїми примірниками видання для поширення правди про голод.

Про надходження інформації щодо Голодомору у Канаду свідчать публікації у тижневику «Новий шлях», які часто перегукуються тематично з окремими статтями «Свободи». Українська газета «Новий шлях» (англ. «New Pathway»), починаючи з 1930 р., щотижня виходила у Канаді. Вона була друкованим органом «Українського національного об'єднання» (УНО). Часопис публікував повідомлення на політичні, культурні та історичні теми, розповідав про життя українців у Канаді та діяльність УНО. Започаткували газету у 1930 р. її перший редактор М. Погорецький і власник української друкарні в Едмонтоні І. Солянич. У перші роки існування часопис передплачували не дуже заможні фермери-українці, які замість грошей розраховувались натуральними продуктами. Тому через фінансові труднощі у 1933 р. редакцію з Едмонтону довелося перенести у Саскатун. Перша замітка про Голодомор у газеті «Новий шлях» «Радянська Україна голодує» (опублікована 22 червня 1932 р.) була невелика за обсягом і побіжно згадувала про подорож німецького журналіста В. Штайна. А вже 19 липня 1932 р. розміщене повідомлення «Україна перед голодом» являло собою повний переклад статті кореспондента. Він писав, що всюди по околицях Запоріжжя і в самому місті багато голодних селян, які просять кусок хліба, залізничні станції переповнені. 6 вересня 1932 р. «Новий шлях» опублікував статтю про американських студентів, які подорожували Україною. Вони

повідомляли, що бачили голодних селян та пусті українські села, а в Києві помітили залишених дітей, які інколи тримали таблички, де пояснювалось, що батьки не хотіли стати свідками їхньої смерті від голоду. Це не єдина стаття про Голодомор, але одна із перших, які публікувались у «Новому шляху» протягом 1932–1933 рр.⁶⁸ Загалом у тижневику розміщено 33 дописи про передумови і перебіг Голодомору, оголошення з закликами про організацію допомоги і проведення комеморативних чи протестних мітингів. Поступово припиняються публікації повідомлень на тему голоду у листопаді 1933 р. інформацією про проведення антирадянських мітингів у США.

Окремо слід зосередити увагу на газеті «Український голос» (один часопис з такою назвою видавався у Польщі, інший – у Канаді). Польське видання «Український голос» містило небагато повідомлень про Голодомор, у порівнянні з американськими часописами, але публікації були значними за обсягом та інформативними, детально розкриваючи обрану тематику. Газета «Український голос» виходила у Перемишлі (Польща) впродовж 1919—1932 рр. Тижневик з 1929 р. був неофіційним органом ОУН, тому яскраво висвітлював на своїх сторінках політику радянської влади та становище українців, зокрема у статтях «По всій Україні. Україна в обличчі голоду»⁶⁹, «З радянського «раю»»⁷⁰.

У нашому дослідженні також використані матеріали з українських часописів Чехословаччини. Наприклад, тижневик «Український тиждень» (виходив у Празі впродовж 1933–1938 рр.) публікував статті, які ілюстрували діяльність окремих європейських комітетів допомоги голодуючим та організацію ними комеморативних заходів восени 1933 р. Газета «Наша Україна», що

⁶⁸ Городняк Я. Преса української діаспори як джерело дослідження історії Голодомору – геноциду. *«Шевченківська весна – 2019» (Секція «Історія»): матеріали XVII міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених (Київ, 15 березня 2019 р.)*. Київ, 2019. С. 31–33.

⁶⁹ По всій Україні. Україна в обличчі голоду. *Український голос*. Перемишль (Польща), 24 липня 1932 р. № 25 (648).

⁷⁰ З радянського «раю». *Український голос*. Перемишль (Польща), 6 березня 1932 р. № 8 (631).

виходила у Подєбрадах, містила цікаве повідомлення-звернення від дітей до Прем'єр-міністра Норвегії і Президента Ради Ліги Націй Й. Л. Мовінкеля. Він навіть надіслав їм лист-відповідь. Цікаво, що у 1932 р. «Вістник» та «Український вісник» («Ukrajinský buletin») опублікували статті про повстання, які передували Голодомору та масові втечі селян за кордон. Зокрема в «Ukrajinský buletin» допис був чеською мовою і детально описував організовані бунти у Харкові та Полтаві через відсутність продовольства. У «Вістнику» (Прага, Чехословаччина) автором повідомлення про втечі був Микола Ніцкевич⁷¹, активний учасник націоналістичного руху, у 1931–1936 рр., друкував свої статті у таких виданнях, як «Розбудова нації», «Самостійна думка», «Свобода», «Новий шлях», «Українське слово»⁷². Постійно моніторив, що відбувалось у радянській Україні, тому що вважав, що українці повинні об'єднатись і створити свою незалежну державу. У статті автор пояснював, в чому ж причина масових втеч, і хто в цьому винен. Зокрема наголошував, що не все так добре в СРСР, як стверджують радянські газети і представники партії.

Серед найвідоміших видань української діаспори у Європі була газета «Тризуб», що виходила у Парижі. Перший номер тижневика надруковано 15 жовтня 1925 р. Головним редактором у 1925–1939 рр. був В. Прокопович. «Тризуб» – неофіційний орган Державного центру УНР в еміграції, створений за ініціативи С. Петлюри, В. Прокоповича і П. Чижевського. Часопис висвітлював події, які відбувались в радянській Україні, розповідав про діяльність української еміграції та розкривав тему українського питання на міжнародній арені. У роки Голодомору на його сторінках було розміщено аналітичні огляди економіста В. Садовського, історика Д. Геродота та журналіста С. Нечая, які описували події в

⁷¹ Городняк Я.П. Преса української діаспори Канади, Польщі та Чехословаччини про події в УСРР у 1932 р. *East European Science Journal*. Warsaw (Poland), 2019. Vol. 7. С. 32 – 34.

⁷² Жив'юк А. Між ендеками і більшовиками: Микола Ніцкевич в українському націоналістичному русі 1920 – 1940-х рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. Київ, 2010. № 2. С. 212–236.

УСРР та їх причини. З кінця 1933 р. на шпальтах газети згадок про Голодомор ставало менше у зв'язку з частковим покращенням ситуації та надзвичайними зусиллями уряду СРСР припинити витік інформації про Голодомор за межі країни.

Саме на сторінках «Тризубу» у кінці 1929 р. було розміщено першу замітку про спротив колективізації, де зафіксовано перелік протестуючих населених пунктів. Кількість публікацій з такої тематики зростала впродовж 1930 – пер. пол. 1932 рр., нам вдалось виявити та дослідити 38 повідомлень щодо різних форм спротиву, розміщених у «Новому шляху», «Свободі», «Вістнику», «Тризубі», «Українському голосі» та «Ukrainiský buletin». Основним джерелом для заміток про активні виступи проти влади слугували радянські газети, наприклад, «Свобода» у 1930 р. поширювала повідомлення з видання «Комуніст» про вбивства місцевих активістів, знищення зібраного врожаю, жіночі бунти. У березні 1932 р. ця ж газета опублікувала підбірку повідомлень з радянської періодики («Радянське село», «Пролетарська правда», «Комсомолец України» та «Комуніст»), переклавши їх на англійську мову та звівши в одну статтю «Ukrainians under soviet Russia». У цих замітках йшлося, що селяни не виконують нав'язані згори плани, а намагаються чинити спротив владі. Можемо припустити, що переклад було зроблено для поширення інформації про опір серед англomовних читачів, щоб продемонструвати прагнення українців не коритись радянській Росії (назва статті «Ukrainians under soviet Russia» дослівно перекладається «Українці під радянською Росією»). «Український голос» у 1932 р. передрукував статистичні дані з «Пролетарської правди» щодо виконання планів хлібозаготівель конкретним районом. Очевидно, що конотація таких статей у діаспорянській та радянській періодиці відрізнялась, адже у перших йшлося про протистояння влади та селян, які хотіли вільно працювати на своїх господарствах, а в других – про «куркульську революцію» і «контрреволюційну діяльність».

Однією з форм спротиву, про яку активно писала українська діаспора у своїх газетах, були масові втечі за Збруч чи Дністер. Так, з 38 досліджених повідомлень щодо опору – 15 розповідали про перетин західного кордону. У «Тризубі» автором статей про події на Дністрі був громадський діяч Дмитро Геродот (Івашина), який на той час жив і працював у Румунії, тому володів інформацією досить достовірно і фактично з перших вуст. Журналіст публікувався також і в інших українських газетах за кордоном: «Воля», «Народня справа», «Наша зоря», «Наше слово», «Новий час», «Рідна мова», «Рідний край», «Син України», «Україна», «Українська нива», «Українська громада», «Українська трибуна», «Українське слово» тощо. Дослідники діяльності публіциста звертають увагу, що зустрічаються повідомлення, очевидно його авторства, і з такими підписами: Д. Недоля, Тутешній, Українтаг (Українське телеграфне агентство у Румунії, яке він очолював), Д. Г Геродот.⁷³ Зважаючи на те, що Д. Геродот перебував у Румунії та спілкувався з українськими втікачами, то є ймовірність, що саме завдяки йому інформацію про ці події отримували та публікували й інші діаспорні часописи.

Загалом статей, що тематично охоплюють процес реалізації Голодомору, близько 90. Звертаючи увагу на те, що найчисельніша кількість українців була саме на Північноамериканському континенті, то і часописи США та Канади містили найбільше повідомлень про механізм Голодомору, загальна кількість яких становила до 80 дописів. Завдяки постійному надходженню листів з радянської України та спілкуванню з тими, кому вдалось втекти, українці за кордоном знали про видані в СРСР злочинні закони. З липня 1933 р. фактично у кожному номері газети «Свобода» публікували статті про Голодомор, не просто замітки, а об'ємні статті, в яких ґрунтовно описувались події в Україні, але здебільшого без зазначення авторства. Якщо проаналізувати повідомлення з різноманітних тем, які публікувались у цих виданнях, то розуміємо, що зазвичай

⁷³ Власенко В. Публікації Дмитра Геродота на сторінках паризького тижневика «Тризуб». *Вісник Центрального державного архіву зарубіжної україніки*. Київ, 2012. Вип. 1. С. 99.

автори не вказували своїх імен. Тобто, скоріше за все, що це була загальна тенденція у журналістиці того часу. Винятками були ті, хто зазначав своє авторство, це було пов'язано з їхньою політичною чи громадською діяльністю. Наприклад, 4 липня 1933 р. «Новий шлях» опублікував статтю підполковника Армії УНР Тимоша Омельченка «Як червона Москва закріплює своє володіння на Україні»⁷⁴. Автор у той час жив у Берліні. У своїй статті він наголошував, що радянська влада використала голод в Україні та на Кубані з ціллю придушення спротиву українців колективізації. Згодом у «Свободі» було опубліковано 3 статті, автором яких зазначено Остапа Станіславського. Очевидно, що він жив у Відні, тому що зазначає про розміщення промови доктора Е. Амменде у «тутешній «Райхспост»»⁷⁵ (щоденна віденська газета). 2 повідомлення О. Станіславського містять переклад на українську мову звернення Е. Амменде,⁷⁶ ще 1 – описує офіційний візит депутата Сейму Польщі від Галичини Зіновія Пеленського до кардинала Теодора Інніцера⁷⁷. З. Пеленський повертався з засідання Ліги Націй, де вони з М. Рудницькою намагались винести питання голоду в УСРР на обговорення. Судячи з деталей, зазначених у статті, О. Станіславський був особисто присутній на зустрічі посла з кардиналом. Можемо припустити, що автор публікував свої статті в українській газеті «Свобода», яка виходила в США, для того, щоб показати, що в Європі намагаються організувати продовольчу допомогу голодуючим і таким чином стимулювати діаспору у Північній Америці приєднатись до таких акцій.

⁷⁴ Омельченко Т. Як червона Москва закріплює своє володіння на Україні. *Новий шлях*. Едмонтон (Канада), 4 липня 1933 р. № 27.

⁷⁵ Станіславський О. Голод на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 7 серпня 1933 р. № 181. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 28.07.2018 р.).

⁷⁶ Станіславський О. Голод на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 7 серпня 1933 р. № 181. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 28.07.2018 р.); Станіславський О. Голод на Україні (докінчення). *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 8 серпня 1933 р. № 182. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 28.07.2018 р.).

⁷⁷ Станіславський О. Голод на Україні і опінія світа. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 24 жовтня 1933 р. № 247. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.08.2018 р.).

Впродовж 1932–1933 рр. на сторінках часописів діаспори було опубліковано 11 статей з листами з УСРР. Інколи в одному дописі було розміщено декілька листів («З радянського «раю»»⁷⁸ чи «Листи до земляків»⁷⁹). Загалом у цих повідомленнях йшлося про способи виживання у зв'язку з конфіскаціями зернових, наприклад, вживання в якості заміників їжі різної рослинності чи дрібних тварин, наводились дані щодо надто високих цін на продукти, умови роботи в колгоспах тощо. Тобто листи побутового характеру, які давали можливість діаспорі уявити життя звичайних українців у той час та їх жахливе становище через відсутність продовольства. У зв'язку з перманентним надходженням подібних між собою звісток з УСРР тема Голодомору лишалась «на слуху» та активно обговорювалась серед діаспорянської спільноти, що доводить стаття «Вибирають міс Юкрейн»⁸⁰, адже навіть під час бенкету після конкурсу краси, одна жінка з України проголосила промову, присвячену темі голоду.

Окрему групу дописів у пресі діаспори становили передруки статей іноземних кореспондентів, які подорожували по УСРР і Кубані. Активно публікуватись такі повідомлення почали з березня 1933 р., що було пов'язано з поширенням свідчень Г. Джонса після його поїздки в СРСР. Г. Джонс – британський журналіст, який один з перших намагався проінформувати Захід про голод в Україні, він досконало знав російську мову, тому що чотири роки вивчав її в університеті. Кореспондент працював радником з іноземних справ у Девіда Ллойд Джорджа. У серпні 1930 р. журналіст вперше потрапив до СРСР, де відвідав колишню Юзівку (тоді Сталіно, а тепер – Донецьк). Він написав батькам, що стан справ у СРСР жахливий, і це спричинить смертність серед звичайних людей. У серпні 1931 р. відбулась друга поїздка, під час якої Г. Джонс

⁷⁸ З радянського «раю». *Український голос*. Перемишль (Польща), 6 березня 1932 р. № 8 (631).

⁷⁹ Листи до земляків. *Тризуб*. Париж, 1932. №44.

⁸⁰ Вибирають «Міс Юкрейн». *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 18 серпня 1933 р. № 191. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 28.07.2018 р.).

подорожував разом із Дж. Гайнзом (спадкоємцем відомої харчової династії Heinz). У березні 1933 р., попри заборону радянської влади вільно подорожувати журналістам, Г. Джонс знову вирушив в СРСР, назвавшись представником Д. Ллойд Джорджа. Саме після третьої подорожі було опубліковано найвідоміші статті автора про Голодомор, в яких описувалось складне становище в УСРР, ці повідомлення у березні й квітні 1933 р. поширили часописи діаспори. Не оминула увагою преса й повідомлення британського журналіста Малкольма Маггеріджа, який писав для «The Manchester Guardian». Він теж весною 1933 р. їздив по території України та Північного Кавказу, щоб зберегти можливість працювати в СРСР й надалі М. Маггерідж відправляв свої статті у Велику Британію з дипломатичною поштою і видавав їх анонімно. На сторінках «Свободи» і «Нового шляху» містилась інформація й про подорож професора Річарда Саліта. Він став очевидцем складного становища населення в Україні та Кубані і звертав увагу, що слід надати міжнародну продовольчу допомогу цим територіям. Відомим кореспондентом, який теж публікував свої огляди щодо теми Голодомору, був Вільям Чемберлін. В 1922 – 1933 рр. він працював у СРСР на «The Christian Science Monitor» та «The Manchester Guardian». Спочатку журналіст був симпатиком радянської ідеології, але, поживши в СРСР, змінив свою думку, що доводить його книга «Російський залізний вік» («Russia's Iron Age»). У книзі є окремий розділ про Голодомор, де наголошується, що голод став інструментом політики, який більшовики використали свідомо, щоб зламати опір українського селянства проти системи⁸¹. Діаспора передрукувала його повідомлення про подорож по Україні у червні 1934 р. Головним опонентом діячів, які популяризували тему Голодомору, був кореспондент «The New York Times» у Москві В. Дюранті, який в репортажах заперечував факт голоду. У діаспорній пресі розміщувались його повідомлення, але з поясненнями, що це

⁸¹ Чемберлін. Українська мала енциклопедія: 16 кн. : у 8 т. / проф. Є. Онацький. Буенос-Айрес, 1967. Т. 8, кн. XVI: Літери У — Я. С. 2045.

неправдиві статті. Загальна кількість передруків дописів іноземців на сторінках часописів становила близько 25. Такі повідомлення ставали ще одним підтвердження Голодомору, а також доводили, що громадяни інших держав володіють інформацією щодо становища УСРР.

З серпня 1933 р. у пресі діаспори активно поширювались статті про вшанування пам'яті жертв голоду та потребу в організації продовольчої допомоги постраждалим. Газети є важливим і чи не єдиним джерелом дослідження цих процесів, адже про реалізацію Голодомору ми зараз маємо дані з архівних документів і свідчень очевидців, а про перші комеморативні заходи черпаємо інформацію саме з періодики. Ключову роль у започаткуванні збору продовольства і проведенні скорботних мітингів відіграло звернення митрополита УГКЦ А. Шептицького, яке було передруковане на сторінках «Свободи» українською⁸², а через декілька тижнів й англійською⁸³ мовами. Для часописів діаспори були не характерні публікації іноземними мовами. Очевидно, що редактори перекладали важливі повідомлення саме з ціллю інформування інших громадян, а не українців. Загалом про функціонування створених комітетів допомоги голодуючим, заклики їх підтримати і новини про проведення комеморативних заходів інформацію містили 39 заміток у діаспорних часописах.

Тобто тематично українські газети за кордоном охоплюють: спротив селян, реалізацію Голодомору, організацію продовольчої допомоги, проведення скорботних акцій, протидію українців США визнанню СРСР через організований голод. Найбільше інформації містять газети Північної Америки, що було пов'язано з чисельністю українців у США і Канаді та зміцненням їх впливу у громадському житті держав.

⁸² Український греко-католицький єпископат кличе рятувати Україну від голоду. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 8 серпня 1933 р. № 182. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 28.07.2018 р.).

⁸³ Appeal by Ukrainian catholic bishops on behalf of the starving population of soviet Ukraine. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 20 вересня 1933 р. № 218. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.08.2018 р.).

1.2.2 Методологічні основи дослідження

Історія Голодомору становить собою багатогранний історичний процес, який має свої закономірності, причинно-наслідкові зв'язки, складається з ряду історичних подій, є результатом діяльності чи бездіяльності певних історичних суб'єктів. У зв'язку з цим історія Голодомору вимагає конкретного теоретико-методологічного підґрунтя, відповідних наукових підходів, принципів та методів дослідження.

За базові принципи дисертаційної роботи ми обрали принципи об'єктивності, історизму, плюралізму, багатофакторності, системності, всебічності та наступності.

Принцип історизму було використано під час послідовного аналізу процесів реалізації геноциду українців Сталіним та партійною верхівкою та оцінки діяльності української діаспори у контексті міжнародної політики, зокрема у процесі офіційного визнання США держави СРСР у 1933 р. та щодо забезпечення можливості обговорення подій Голодомору на засіданнях Ліги Націй.

Принцип об'єктивності застосовано для оцінки релевантності використаних джерел, всебічного критичного аналізу інформації про Голодомор, отриманої з них, а також визначення ступеня відповідності наведених у публікаціях фактів до наведених у документальних джерелах.

Принцип методологічного плюралізму є характерним для контемпоративного розвитку напрямків різних історичних досліджень, що ілюструє «демократизацію» наукового пізнання в умовах сучасності⁸⁴. Цей принцип забезпечив можливість об'єднання різних оціночних підходів до подій, пов'язаних з Голодомором. Завдяки цьому принципу нам вдалось поєднати різні

⁸⁴ Омельчук І. Методологічні аспекти експлікації поняття толерантності. *Науковий вісник Чернівецького університету. Філософія*. 2015. Вип. 754–755. С. 54–58.

підходи та методи під час проведення дослідження і досягнути поставленої у роботі мети – показати якою інформацією про Голодомор володіла діаспора та як реагувала на реалізацію геноциду.

Принцип системності дозволив уникнути однобічності й фрагментарності, а отже, вибіркості аналізу наведених у газетних публікаціях фактів та дозволив реконструювати картину інформування світової спільноти про Голодомор через часописи української діаспори, вивчити питання впливу діаспори на формування суспільної думки щодо дій радянського уряду з метою зашкодити встановленню дипломатичних стосунків між США та СРСР у 1933 р.

Під час проведення дослідження використано загальнонаукові та спеціальні історичні методи. Серед загальнонаукових методів слід виділити: аналізу і синтезу, узагальнення, індукції та дедукції.

За допомогою аналітичного методу з усього масиву часописів діаспори класифіковано та виокремлено необхідні статті саме про Голодомор або факти спротиву, що передували та відбувалися впродовж нього

Загальнонаукові методи індукції та дедукції є досить поширеними у використанні серед істориків під час проведення досліджень. Так, за допомогою індукції відбувається перехід від окремого знання до загального, тобто завдяки цьому методу ми підсумовуємо отримані результати. Завдяки індукції ми прослідковуємо механізми виникнення знання. Накопичення достовірних фактів у процесі пізнання рано чи пізно призводить до отримання загальних суджень, встановлення певних закономірностей, узагальнень, аксіом, формулювання законів, істинність яких доводиться практикою. Кінцева функція індукції в процесі пізнання – це розробка наукових теоретичних систем як сукупності фактів, поглядів, ідей, що пояснюють явища матеріального й духовного світів⁸⁵. У випадку, коли доведені закономірності чи теорії стають відправною основою

⁸⁵ Кривчик Г. Основні загальнонаукові методи дослідження в історичних науках. *Грані*. Дніпропетровськ, 2017. Вип. 20. С. 56–61.

для нових досліджень, тобто, процес пізнання відбувається від загального знання до з'ясування та інтерпретацій окремих подій чи явищ. У нашій роботі метод індукції використовувався під час систематизації повідомлень про Голодомор на сторінках преси української діаспори та створення загальної картини щодо рівня інформування про злочин геноциду. Дедукцією ж послуговувались під час аналізу впливу міжнародних відносин між європейськими державами, США та СРСР на діяльність українців у Північній Америці, Європі та Західній Україні.

Завдяки методу узагальнення вдається сформулювати загальне твердження, у якому демонструється основне, що характеризує явища чи процеси, тобто, вдається сконструювати наукові теорії, закономірності чи поняття на основі опрацьованого матеріалу. Узагальнення до кожного із структурних підрозділів становлять основу висновків та ключових тверджень дисертаційного дослідження.

Використання спеціальних історичних методів дало змогу здійснити у процесі дослідження історичне узагальнення та синтезування матеріалу щодо ролі преси української діаспори в інформуванні світової громадськості про вчинення злочин геноциду українців, виокремити серед потоку повідомлень саме ті, що стосуються подій в СРСР та реакції на ці події у світі. Серед основних спеціальних історичних методів ми застосували: проблемно-хронологічний, типологічний, історико-генетичний та порівняльно-історичний. Так, полігранність теми зумовила використання проблемно-хронологічного методу викладу матеріалу, що став визначальним у його структуруванні. Проблемно-хронологічний метод використовувався для послідовного висвітлення подій та процесів, до яких ми апелюємо у нашому дослідженні. Цей метод дає можливість з широкого кола процесів, які відбулись в УСРР, виокремити конкретні та розглянути їх у хронологічній послідовності.

Завдяки історико-типологічному методу ми розмежували та упорядкували базові засади і специфіку здійснення злочину геноциду українців, виділили з

усього масиву друкованих видань української діаспори саме повідомлення про повстання та Голодомору.

Історико-генетичний метод відіграє особливе значення при висвітленні змін та функцій, які виникають у процесі розвитку, саме завдяки цьому виникає можливість максимально відобразити та проаналізувати явища чи події. Застосування цього методу дало можливість прослідкувати зміни у статтях преси діаспори щодо становища в УСРР та оцінити джерела, які використовували при написанні повідомлень (наприклад, листи родичам чи друзям у США та Канаду, дописи з іноземних видань, радянські газети). Історико-генетичний метод сприяв встановленню причинно-наслідкових зв'язків між постановами та законами партійного уряду і процесами реалізації геноциду, а також етапи їх висвітлення на сторінках газет. У результаті дисертаційного дослідження ми охарактеризували масив статей з теми, виділили ключові та ті, що мали розголос серед світової громадськості, і встановили закономірності впливу опублікованих повідомлень на діяльність діаспори (організація продовольчої допомоги й мітингів проти офіційного визнання СРСР).

Застосування порівняльно-історичного методу дало змогу розкрити суть процесів і явищ, виділити їхні подібності та відмінності. Саме завдяки цьому історичному методу вдалося проаналізувати основні закони, видані у 1930-х рр., та способи їх імплементації, що активно висвітлювала преса української діаспори.

Застосована методологія дала можливість класифікувати історіографічні праці, систематизувати підібрані документи і публікації у пресі, прослідкувати причинно-наслідкові зв'язки між ситуацією на міжнародній арені та у внутрішньому середовищі української діаспори, що ми відстежили завдяки статтям у газетах. Завдяки методології вдалося встановити взаємозв'язки між процесами, що відбувалися в СРСР та статтями, які їх описували у закордонній пресі.

Таким чином, розглянуті джерела та обрані методи й принципи наукового дослідження дозволили нам охарактеризувати статті у пресі української діаспори, систематизувати їх, проаналізувати події, що висвітлювались у цих повідомленнях. Не дивлячись на спроби приховати Голодомор, різні види джерел підтверджують злочин та ілюструють його. Саме тому для нашого дослідження ми обрали пресу української діаспори, повідомлення з якої показують нам наскільки була поінформована українська спільнота за кордоном про політику Сталіна щодо УСРР. Оскільки найчисельніша діаспора саме на Північноамериканському континенті, то саме там і видавалось найбільше часописів, серед яких «Свобода», «Новий шлях» тощо. Здійснити повноцінну наукову розвідку лише на основі преси неможливо, тому ми використали документи, які ілюструють реалізацію Голодомору. Серед відібраних опублікованих матеріалів є ті, що показують механізм створення геноциду: план хлібозаготівель, «Закон про п'ять колосків», постанови, що стосуються заборони виїзду за межі УСРР та в'їзду селян у міста тощо. Завдяки обраним методам дослідження вдалось проаналізувати статті у пресі діаспори у 1929–1934 рр. та аргументувати причини їх публікації, пов'язавши з ситуацією в Українській республіці, політикою радянської влади щодо українців, виданням нових репресивних законів. Аналіз історіографії дослідження преси довів, що довгий час газети не розглядались, як окремий предмет вивчення, але зараз є тисячі робіт, в яких висвітлено різні аспекти Голодомору, що дає можливість нам підтвердити чи спростувати згадані у часописах події.

Висновки до розділу

Аналіз історіографії досліджуваної теми показав, що попри наявність тисяч праць з історії геноциду українського народу, подальші дослідження Голодомору 1932 – 1933 рр. лишаються актуальним. Це зумовлено низкою факторів,

наприклад: розсекреченням і введенням до наукового обігу неопублікованих архівних документів, активним розвитком відносно нового напрямку історіографії – мікроісторії, новітні підходи до методики та інструментарію вченого тощо. Значний масив робіт був спрямований на доведення геноцидної природи голоду в УСРР, завдяки чому у 2006 р. вдалось на всеукраїнському рівні засвідчити злочин проти українського народу, а в подальшому стимулювати визнання іншими державами та міжнародними організаціями, що в свою чергу сприяло активному розвитку Holodomor Studies та Genocide Studies. Зараз історики так само акцентують увагу на окремих аспектах вивчення історії Голодомору, опрацьовуючи той масив документів, який зберігається у центральних та місцевих архівах, таким чином залучають їх до наукового обігу. Аналіз історіографії дослідження преси довів, що довгий час газети не розглядались, як окремий предмет комплексного вивчення теми Голодомору. Однак, завдяки напрацюванням істориків, в яких висвітлено різні аспекти теми, ми маємо можливість підтвердити згадані у часописах події, зокрема ті, що описують спротив селян і механізм реалізації Голодомору.

Для проведення нашого наукового дослідження ми виділили дві групи джерел, які взаємодоповнюють одна одну та дають можливість комплексно виконати поставлені перед нами завдання. Основним джерелом для підготовки дисертаційної роботи є друковані видання української діаспори Північної Америки та Європи, деякі з яких зараз оцифровані і розміщені на ресурсах <https://diasporiana.org.ua> та <http://svoboda-news.com> або зберігаються у Центральному державному архіві зарубіжної україніки. Та все ж здійснити повноцінну наукову розвідку лише на основі преси неможливо, тому під час дослідження повідомлень щодо перебігу голоду, ми залучали опубліковані документи: плани хлібозаготівель, урядові постанови, що стосуються охорони колгоспної власності, заборони виїзду за межі УСРР та в'їзду селян у міста тощо. Внаслідок кропіткої роботи вітчизняних дослідників над створенням збірників

опублікованих документів за 1930-ті рр. такі джерела зараз доступні для опрацювання.

Завдяки обраним методам вдалось проаналізувати статті у пресі діаспори у 1929–1934 рр. та аргументувати причини їх публікації, пов'язавши з ситуацією в Українській республіці, політикою радянської влади щодо українців, виданням нових репресивних законів.

Здійснивши кількісно-видовий аналіз залучених для дисертаційного дослідження 219 повідомлень з часописів «Свобода», «Новий шлях», «Український голос», «Тризуб», «Український тиждень», «Вістник», «Ukrajinský bulletin», «Наша Україна» і «Український націоналіст», нам вдалось виявити окремі характерні риси дописів та встановити, що найбільше інформації опубліковано у газетах Північної Америки «Новому шляху» (Канада) і «Свободі» (США) – 200 статей. Тематично преса української діаспори Європи та Північної Америки найширше охопила тему перебігу Голодомору (91 повідомлення) та організації продовольчої допомоги голодуючим і проведення перших скорботних заходів (49 статей). Інші дописи стосувались спротиву селян колективізації та розкуркуленню (38 повідомлень), функціонуванню кампанії заперечення і приховування Голодомору (19 публікацій). Важливу роль виділяла українська діаспора темі Голодомору у період встановлення дипломатичних відносин між СРСР і США, що було висвітлено у 22 статтях.

Розділ 2. Селянський опір політиці колективізації та відображення механізмів «запуску» Голодомору на сторінках преси української діаспори

2.1. Висвітлення повстань українських селян проти радянської аграрної політики

На кінець 1920-х рр. в українському селі існувало дві основні групи селян: одноосібники, які не вступали в колгоспи попри погрози та агітації, і колгоспники. Одноосібники опирались комуністичному режиму та продовжували відстоювати своє право на приватну власність, а держава наполегливо продовжувала «колгоспний рух», використовуючи силовий вплив на селян. Як зазначає С. Кульчицький, «головний натхненник і організатор колгоспного ладу Й. Сталін змушений був визнати колосальні масштаби опору, який чинило селянство очолюваній ним армії колективістів»⁸⁶. Державне політичне управління (ДПУ) контролювало рівень колективізації в Україні та звітувало про нього перед владними структурами, складаючи докладні характеристики розвитку різних економічних територій. Їхній аналіз доводив, що масовими стали виходи з колгоспів, відокремлення господарств, а недостатня кількість розподіленого продовольства за результатами праці доводила селян до безвиході. Архівні документи органів ДПУ, які висвітлюють «поведінку» соціальних верств, засвідчують, що «колгоспні порядки» здебільшого порушували саме бідняки, менше – середняки, не порушували – наймити. Не вступати у колгоспи найчастіше закликали середняки, рідше – бідняки і зовсім цього не робили наймити – найбідніші селяни⁸⁷.

Щодо активних проявів спротиву – повстань, то перші з них датуються груднем 1929 р., а на початку 1930 р. фіксуються майже по всій Україні: від

⁸⁶ Кульчицький С.В. Криза колгоспного ладу. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки* / С.І. Білокінь, О.М. Веселова, Т.В. Вронська, О.І. Ганжа, В.В. Головка та ін.; Відп. Ред. В.М. Литвин. Київ: Наукова думка, 2003. С. 385.

⁸⁷ Даниленко В.М. Відображення Голодомору 1932–1933 років в Україні у матеріалах радянських спецслужб. *Голодомор 1932-1933 років як величезна трагедія українського народу: матеріали всеукр. наук конф., м. Київ, 15 листопада 2002 р.* Київ, 2003. С. 101.

Старобільщини до Шепетівщини. ДПУ кваліфікувало такий спротив як «куркульська контрреволюція», підкреслюючи соціальний стан селян та антикомуністичну спрямованість. Про окремі випадки повстань кінця 1929 р. йдеться на сторінках паризького тижневика «Тризуб»⁸⁸:

- Могилів (с. Юрківка): вбили члена сільради і поранили 2-х комуністів;
- Умань (с. Небалівці) протягом 2-х тижнів спалили 24 господарства незаможників, які приймали участь у хлібозаготівлі;
- Балта: в Окнянському районі побили голову сільради за оподаткування, в Андріївському районі поранили голову сільради;
- Сталіно (с. Олександрівці Авдієвського району) стріляли у вікно голови сільради і підпалили його хату за підвищення податку;
- Артемівське (с. Балбасівці) спалили будинок голови кооперативу і стріляли в уповноваженого по хлібозаготівля;
- Суми (с. Кондратівці) спалили будинок секретаря сільради;
- Вінниця (с. Нижча Кропивна) вбили активістку, членку сільради, яка доносила на куркулів.

Джерелом для написання цих повідомлень у рубриці «Факти й цифри» слугувала радянська газета «Комуніст».

За даними В. Марочка у грудні 1929 р. в УСРР було ув'язнено 93-х повсталих, але рух не вдалось спинити, й у січні 1930 р. відбулося 15 масових повстань, у яких брало участь 2,5 тис. селян⁸⁹.

У 1930 р. за повідомленнями на сторінках часопису «Свобода» можемо прослідкувати різні види спротиву радянській владі на місцях в УСРР. Наприклад, у червні 1930 р. з'явилося одне з перших повідомлень про бунт, учасники якого на Київщині зловили кількох комісарів та повісили їх, а згодом

⁸⁸ Факти й цифри. *Тризуб*. Париж, 1929. №7. С.10-11.

⁸⁹ Марочко В.І. Голодомор 1932–1933 рр. Київ, 2007. С. 10 – 11.

розпочали напади на радянські державні установи⁹⁰. У лютому 1930 р. на Шепетівщині відбувся антирадянський виступ, який владі вдалось придушити лише у середині березня, використавши кавалерійські полки ДПУ, озброєні станковими кулеметами й підсилені частинами прикордонників та міліцейськими загонами⁹¹. У ході повстання, як згадується на сторінках «Свободи», сталось вбивство селянами комуністів, що приїхали для контролю над проведенням колективізації⁹².

Іншим видом спротиву колективізації були акції псування урожаю, які не оминула увагою преса: «На Україні селяни підпалюють збіжжя на пні та закликають до страйку та нищення збіжжя»⁹³, «Дуже напружене положення витворилося на Київщині, де селяни загрозили, що все жниво на власних ґрунтах, які перейшли до рільних комун, понищать, а не дозволять, щоби влада вихіснула його»⁹⁴.

Піком селянських повстань був 1930 р, адже тоді майже всю територію України охопив стихійний повстанський рух, який став відкритим протистоянням: комуністичний режим – українські селяни. Протягом 20 лютого – 2 квітня 1930 р. у 41 окрузі республіки було зафіксовано 1 716 виявів протесту, у т.ч. в Бердичівській окрузі – 130, Вінницькій – 68, Волинській – 36, Дніпропетровській – 81, Київській – 62, Криворізькій – 44, Одеській – 48,

⁹⁰ Протибольшевицький терор. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 2 червня 1930 р. № 126. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 14.08.2021 р.).

⁹¹ Патриляк Б. Сталін як Путін. Голодомор – реакція на мільйонний селянський «Майдан» початку 1930-х. Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2014/11/19/145925/> (дата звернення 15.12.2021 р.).

⁹² Вбивство комуніста. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 14 червня 1930 р. № 137. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 14.08.2021 р.); Вбивають комуністів. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 16 червня 1930 р. № 138. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 14.08.2021 р.).

⁹³ Палять збіжжя. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 23 серпня 1930 р. № 196. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 14.07.2018 р.).

⁹⁴ Тяжке положення в Київщині. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 10 липня 1930 р. № 158. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 14.07.2018 р.).

Прилуцькій – 107, Тульчинській – 146, Шепетівській – 251 тощо⁹⁵. Про ступінь напруги цього протистояння можемо судити за дописами на сторінках «Свободи», де йшлося, наприклад, про повстання біля Новоград-Волинського: «...розрухи охопили 26 сіл. У зв'язку з розрухами відбуваються масові арештування селян, яких вивозять адміністративною дорогою на Сибір та Соловки»⁹⁶.

Згадала преса діаспори також про антикомуністичний виступ на Поділлі: «...повстанці висадили у воздух два залізнодорожні мости та зруйнували залізничний шлях в напрямку на Одесу, Жмеринку і Вінницю»⁹⁷. За сучасними дослідженнями істориків, у Тульчинській, Могилівській та Вінницькій округах заворушення охопили 343 сілради, а загалом на Поділлі з 10 березня 1930 р. було зафіксовано 81 збройний виступ, які припинились у кінці березня після призупинення колективізації⁹⁸. Аналізуючи карту повстань⁹⁹, бачимо, що впродовж лютого – квітня 1930 р. й у Шевченківському районі (нині Черкаська область) були заворушення. Очевидно, що саме про це йдеться у повідомленні «Свободи» від 11 серпня 1930 р.¹⁰⁰ У дописі зазначається, що селяни підпалювали місцеві рільні комуни, а в одному з населених пунктів вдерлись на комуністичні збори і застрелили трьох комуністів. Загалом спротив радянській політиці набирав обертів й у пресі діаспори згадувалось про численні повстанські загони,

⁹⁵ Гриневич Л.В. Участь військ ДПУ та РСЧА в антиселянських акціях 1930 р. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки*. / С.І. Білокінь, О.М. Веселова, Т.В. Вронська, О.І. Ганжа, В.В. Головка та ін.; Відп. Ред. В.М. Литвин. Київ: Наукова думка, 2003. С. 407.

⁹⁶ Розрухи на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 24 липня 1930 р. № 170. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 14.08.2021 р.).

⁹⁷ Повстанчий рух росте. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 9 серпня 1930 р. № 184. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 14.08.2021 р.).

⁹⁸ Спротив геноциду. Книга-каталог виставки / Український інститут національної пам'яті. Львів – Київ: Часопис, 2015. С.21.

⁹⁹ Патриляк Б. Сталін як Путін. Голодомор – реакція на мільйонний селянський «Майдан» початку 1930-х. Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2014/11/19/145925/> (дата звернення 15.12.2021 р.).

¹⁰⁰ Стріляють комуністів. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 11 серпня 1930 р. № 185. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 14.08.2021 р.).

які були створені в Полтавській, Кременчуцькій та Чернігівській округах¹⁰¹.

Хоча приводи до початку організації спротиву були різні (наїзд бригади для «мобілізації посівного матеріалу», насильне нав'язування селянам колективного способу господарювання, закриття церкви або ж арешти «контрреволюційного активу»), але спільним лишався антирадянський та антикомуністичний характер. Лозунги теж були подібні: «Геть колективізацію!», «Нам не треба радянської влади, яка грабує селян!», «Геть комуністів, котрі ведуть країну до загибелі!», «Повернути куркулів – ми всі рівні!», «Припинити закриття церков!». Одночасно з цим звучали й гасла з національним забарвленням: «Геть радянську владу – нехай живе самостійна Україна!», «За самостійну Україну!» тощо¹⁰².

Для придушення спротиву при ДПУ УСРР було створено оперативний штаб, а райони селянських виступів розділено на окремі оперативні сектори. З 1 лютого по 15 березня 1930 р. працівники ДПУ УСРР арештували 25 тис. активних учасників, викрили та ліквідували 36 «контрреволюційних куркульських і терористичних груп», розстріляли 656 осіб, відправили у табори 3 673 чол., виселили «адмінпорядком» 5580 повстанців¹⁰³.

Преса діаспори також відгукнулась на ці події. В одному з номерів «Свободи» на першій сторінці була опублікована стаття про масові заворушення в УСРР¹⁰⁴. У повідомленні наголошувалось, що цілі села збунтувались, повстанські загони вбивають комуністів, які контролюють процес колективізації. Для упокорення цих виступів влада організовувала переміщення озброєних загонів з Російської республіки в Українську. В іншому номері надруковано

¹⁰¹ Жниво колективізації. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 30 серпня 1930 р. № 202. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 14.08.2021 р.).

¹⁰² Гриневич Л.В. Участь військ ДПУ та РСЧА в антиселянських акціях 1930 р. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки*. / С.І. Білокінь, О.М. Веселова, Т.В. Вронська, О.І. Ганжа, В.В. Головка та ін.; Відп. Ред. В.М. Литвин. Київ: Наукова думка, 2003. С. 413.

¹⁰³ Марочко В.І. Голодомор 1932–1933 рр. Київ, 2007. С. 11.

¹⁰⁴ Великі заворушення на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 8 липня 1930 р. № 156. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 14.08.2021 р.).

повідомлення про розстріли людей через їхню причетність до акцій спротиву: «У Миколаєві засудили на смерть селянина Пихтина за протибольшевицьку агітацію серед селян, щоб взимку саботувати засіви. У Вінниці засудили на розстріл селянина Мисака за підпал дому голови місцевої ради. В Харкові розстріляли 4 селян, обвинувачених у вбивстві комуніста»¹⁰⁵.

Опір виявлявся в різних формах, не зважаючи на стихійність і масовість руху (значна кількість учасників допомагала долати страх), збройні повстання не були дуже поширеними. По-перше, зброя, що залишалася від воєнних часів, попередньо конфісковувалась чекістами. По-друге, для початку партизанського руху були не зовсім сприятливі умови, адже суцільна колективізація проводилась в степовій і лісостеповій зоні, де складно було проводити такого виду спротив. Всюди були розташовані військові частини, які в кожен момент могли розпочати ліквідацію «спалахів бандитизму»¹⁰⁶. У Червоно-Повстанському районі на Одещині повстанцям вдалося на кілька днів захопити великі села (Яськи, Градениці, Троїцьке), але цей спалах місцева влада придушила у зародку. На Чернігівщині і Дніпропетровщині для придушення збройних повстань використали регулярні війська¹⁰⁷.

Та найчастіше селянство висловлювало свій протест проти колективізації у мирних формах. Особливо дошкульними для місцевої влади були «жіночі бунти»: селянки, яким нічим було годувати дітей, відстоювали своє право на власну корову, дрібну худобу і птицю¹⁰⁸. Перші «волинки» почалися в Петровському районі Дніпропетровської області й згодом поширились на інші

¹⁰⁵ Смертні присуди на радянській Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 16 липня 1930 р. № 163. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 14.07.2018 р.).

¹⁰⁶ Бедик Я. Форми спротиву українського селянства політиці «хлібозаготівель» у 1930 – 1932 роках. *Вісник аграрної історії*. 2018. Випуск 23-24. С. 79-84.

¹⁰⁷ Кульчицький С.В. Опір селянства суцільній колективізації. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки* / С.І. Білокінь, О.М. Веселова, Т.В. Вронська, О.І. Ганжа, В.В. Головка та ін.; Відп. Ред. В.М. Литвин. Київ: Наукова думка, 2003. С. 367.

¹⁰⁸ Там само. С. 369.

території та охопили 76 сіл. Селяни сіл Городище Нікопольського та Широке Широківського району висунули такі вимоги: «розпустити комсомол, щоб не шпигувати серед селян», ліквідувати колгоспи, комітети незаможних селян, прибрати міліцію, надати виборчі права куркулям, повернути розкуркулених, у випадку смерті розкуркулених віддати їхнє майно їхнім дітям або родичам, «вигнати всіх людей, які живуть у куркульських хатах», звільнити засуджених та арештованих селян, скасувати експертне оподаткування, відновити церкви, «постановити, щоб до церкви місцева влада не втручалась»¹⁰⁹.

Ставлення влади та місцевих прорадянських активістів до жінок з різних верств місцевого населення було неоднаковим, адже в основному підтримували найбідніших селян. Протистояння відбувались із представниками сільської інтелігенції, здебільшого вчителями, які не толерували політику радянської влади. Становище сільського медичного персоналу просто ігнорувалось¹¹⁰. На початок 1929 р. в колгоспах України працювало 250 тис. жінок або 40 % всього дорослого населення. Завдяки «колективізованим» селянкам радянська влада планувала проводити подальшу колективізацію, утворюючи спеціальні жіночі виробничі наради, кращих працівниць відзначали, запроваджувалась охорона праці жінок. Однак, соціальний захист колгоспниць був недосконалим, відбувалась певна дискримінація їхньої праці, недостатнім було соціальне забезпечення жінок-інвалідів¹¹¹. Не дивлячись на запроваджену юридичну рівність, соціальний статус жінки не зрівнявся з чоловічим. Жінка у суспільстві лишалась залежною від батька чи чоловіка, які формально несли за неї відповідальність, та й представниками радянської влади не сприймалась як самостійний рушійний суб'єкт спротиву. Користуючись цією «перевагою», не побоюючись, на відміну від чоловіків, репресій від ДПУ, саме жінки у той час

¹⁰⁹ Марочко В.І. Голодомор 1932–1933 рр. Київ, 2007. С. 14.

¹¹⁰ Булгакова А.В. Жіноцтво українського села часів Голодомору 1932–1933 рр.: соціально-економічний та духовний аспекти: автореф.дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2015. С. 12.

¹¹¹ Там само. С. 11.

досить часто виступали організаторками значної кількості «волинок». Чоловіки ж показували свою нейтральність до їхніх дій¹¹². Це відбувалось лише до якогось певного моменту, коли жіночі «волинки» швидко перетворювались в загальні повстання селян¹¹³. Часто учасниці починали дотримувались конкретного плану: розпочинали наступ на колгосп, а якщо комуністи, комсомольці, члени сільради та комітету незаможних селян давали активну силову відсіч, то чоловіки захищали своїх жінок. Ці практики були орієнтовані на те, щоб уникнути втручання військових і справді часто вдавалось цього досягти. Американська «Свобода» теж згадує такі заворушення у замітці «Боротьба з большевиками на радянській Україні»¹¹⁴. За наведеними в газеті фактами у Борисполі понад тисячу жінок напали на рільну комісію і потрошили знаряддя праці, тому наступного дня туди прибув полк піхоти, який все ж відмовився стріляти в бунтівниць.

Одна із причин, чому жінки були так вороже налаштовані до колгоспів ґрунтувалась на небажанні усупільнювати велику рогату худобу, зокрема корів, бо молочна продукція складала значну частку раціону селянської родини. Іншою причиною були умови праці у колгоспах, що насправді далеко не відповідали радісній картині, намальованій комуністичною пропагандою. На сторінках «Свободи» знаходимо підтвердження цієї тези: «Праця в колгоспах відбувається в нелюдських умовах. Комуністи знущаються над людьми, особливо над жінками. Жінки, що мають грудних дітей, не сміють взяти немовля з собою в поле, а додому з праці їх не пускають до дитини. Тому часто трапляються

¹¹² Бедик Я. Опір українського жіноцтва колективізації (1930 р.). *«Дні науки історичного факультету 2017» (до 200-річчя від дня народження М.І. Костомарова): матеріали X міжнар. наук.-практ. конф., (м. Київ, 24 квітня 2017 р.). Київ, 2017. С. 240–244*

¹¹³ Гриневич Л.В. Участь військ ДПУ та РСЧА в антиселянських акціях 1930 р. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки* / С.І. Білокінь, О.М. Веселова, Т.В. Вронська, О.І. Ганжа, В.В. Головка та ін.; Відп. Ред. В.М. Литвин. Київ: Наукова думка, 2003. С. 412.

¹¹⁴ Боротьба з большевиками на радянській Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 8 липня 1930 р. № 156. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 14.08.2021 р.).

запалення грудей у жінок»¹¹⁵.

Про повстання на території Радянської України з'явилися повідомлення і в середовищі української діаспори у Чехословаччині. В одній зі заміток в «Ukrajinský buletin» ідеться про бунти в Україні, які піднімаються через нестачу продовольства. Наприклад, у черзі за зерном у Харкові дві жінки побили поліцію, так і не дочекавшись хліба. У Полтаві в наслідок бунту було вбито п'ятеро осіб¹¹⁶.

Не лишала поза увагою такі події і преса українців у Канаді. 19 листопада 1931 р. у газеті «Новий шлях» вийшла стаття «Більшовики мають клопіт із українськими селянами»¹¹⁷. У публікації йшла мова про те, що селяни не терпіли конфіскацій зерна і піднімали бунти, демонструючи свою ворожість до більшовицької влади¹¹⁸. Уряд у Москві був стривожений ситуацією, адже сам голова ВУЦВК Г. Петровський надіслав повідомлення, що продовження такої політики згодом призведе до всеукраїнського повстання. Після чого його викликали у столицю, де вимагали пояснень з приводу економічної та політичної ситуації в УСРР. Вияви невдоволення українського селянства провокували постійні напади страху у лавах державного і партійного керівництва за втрату влади. Як повідомляв «Новий шлях» (з посиланням на статтю у британській «Daily Mail»), пошук ворогів почався і серед працівників посольства СРСР в Лондоні, а згодом і в Парижі¹¹⁹. Сталін та очільники компартії намагались не допустити поширення троцькістських поглядів особливо закордоном, що могло

¹¹⁵ Що діється на Великій Україні (Від нашого кореспондента з Чехословаччини). *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 6 квітня 1932 р. № 80. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 14.07.2018 р.).

¹¹⁶ Hladový bunt na sovětské Ukrajině. *Ukrajinský buletin*. Praha, (Československu), pochod 1932. № 11.

¹¹⁷ Більшовики мають клопіт із українськими селянами. *Новий шлях*. Едмонтон (Канада), 19 листопада 1931 р. № 47.

¹¹⁸ Городняк Я. Преса української діаспори США та Канади про повстання селян та масове голодування в УСРР (липень-серпень 1932 р.). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Том 29 (68). №4. 2018. С. 14 – 18.

¹¹⁹ Неспокої на Радянській Україні. *Новий шлях*. Едмонтон (Канада), 14 січня 1932 р. № 2.

вплинути на міждержавні відносини.

У 1932 р. спротив українських селян набув інших форм. Одна з них – масові втечі з колгоспу у місто, причому найбільш працездатної частки населення. Друга форма спротиву – це вихід з колгоспу. За перші 6 місяців 1932 р. кількість колективних господарств в Україні зменшилась на 41,2 тисячі. Так, у Вінницькій області за червень 1932 р. було зареєстровано 10 079 заяв, у Харківській – 3 792, у Київській – 3 325. 3 липня 1932 р. кількість таких акцій зростає, адже за перші десять днів липня (відповідно до даних ОДПУ) надійшло 13 743 заяви. Із них: у Вінницькій області – 7 720, Харківській – 3 579, Київській – 1 377¹²⁰. Десятки колгоспів саморозпустилися. Третя форма спротиву – це відмова працювати над збором колгоспного врожаю, факти про це фігурують у документах найвищого партійного рівня. Четверта форма – це антирадянські заворушення. Наприклад, протягом першого кварталу 1932 р. нараховано 257 таких виступів з кількістю учасників 23 946 осіб. Про спротив згадувалось на сторінках часопису «Свобода»: у Білій Церкві люди пограбували і підпалили склад їжі для військових (інформація взята із пражської газети «Вечер»¹²¹). П'ята ж форма – антикомуністичні збройні повстання, яких так боялась комуністична верхівка. Навіть військові частини, які знаходились на території України, не отримували наказів, адже влада боялась їхньої непокори. Дійсно, ці полки в основному були створені з місцевого населення, попри те, що впродовж 1930–1931 рр. розпочалось згортання територіальної системи комплектування військових частин (до Українського військового округу були передислоковані дивізії з інших регіонів СРСР: 2-га Кавказька, 2-га туркестанська стрілецькі, 5-та і 14-та

¹²⁰ Кульчицький С.В. Криза колгоспного ладу. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки* / С.І. Білокінь, О.М. Веселова, Т.В. Вронська, О.І. Ганжа, В.В. Головка та ін.; Відп. Ред. В.М. Литвин. Київ: Наукова думка, 2003. С. 401.

¹²¹ Голодні бунти на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 11 липня 1932 р. № 159. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 14.07.2018 р.).

кавалерійські¹²²). Антикомуністичні виступи впливали «негативно» на місцевих військовозобов'язаних, яких призвали на строкові збори. З весни 1932 р. до військових надходили листи з дому, де було описано становище в українському селі: голодування, збір зернових, смерть та відозви про допомогу¹²³. Такі листи верхівка УВО (Український військовий округ) намагалась приховати, вилучати з кореспонденції. Червоноармійці розділились на два протилежні табори: одні називали ці повідомлення «куркульською провокацією», інші ж – обурювались політиці сталінського режиму. Незгода виявилась у двох видах: пасивна (розмови між собою, скарги) та активна (спроби організувати підпільні групи для боротьби, дезертирство тощо). Та все ж гострих виступів серед військовослужбовців не відбувалось у зв'язку з репресіями серед командирського складу та всіх, хто у майбутньому міг би виступити каталізатором антирадянських виступів в армії.

У 1932 р. влада продовжувала придушувати масові заворушення, «волинки». Голодні люди чинили спротив вивезенню хліба, здійснювали напади на зернові зсипні пункти чи комори, магазини, сховища спиртзаводів чи винокурень, де зберігали конфісковане зерно. Продовжувалось поширення листівок із зверненнями про організацію боротьби з радянською владою. На сторінках газети «Свобода» було опубліковано лист з Праги, де описувались зустрічі з чехами, котрим вдалось втекти з СРСР. Один інженер (прізвища не вказано) подорожував пішки по Україні (дійшов аж до Одеси з Росії), і ділився враженнями: «Можу вас запевнити, що український народ є, він живе, він хоче свободи і бореться за неї. Щомісяця в цілому Радянському Союзі убивають до 70 большевицьких агентів, але всі кажуть, що з цих 70 убитих 50-60 припадає на Україну. Всюди на Україні,

¹²² Гриневич Л.В. Соціальні почуття та політичні настрої червоноармійців в роки голодомору. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки* / С.І. Білокінь, О.М. Веселова, Т.В. Вронська, О.І. Ганжа, В.В. Головка та ін.; Відп. Ред. В.М. Литвин. Київ: Наукова думка, 2003. С. 644.

¹²³ Там само. С. 645.

де я був, чув я, що українці хочуть своєї власної держави, незалежної від Москви»¹²⁴.

Ще у лютому 1932 р. на сторінках «Українського голосу» (українська газета у Польщі) було зроблено детальний опис саботажу плану хлібозаготівель українських селян Новомиргородського району (нині Кіровоградська область). Таку інформацію опублікували у «Пролетарській правді» (офіційний друкований орган Київського окружного і міського комітету КП(б)У, обласної та міської Рад депутатів), радянська влада звинувачувала заможніших селян («куркулів» за мірками більшовиків) у саботажі здавання зерна. У статті зафіксовані навіть конкретні прізвища «уповноважених», що були направлені у села цього району для пограбувань селян: Способнов та Алябєв. За даними «Пролетарської правди» одноосібники здали лише: 19 % в с. Защиті, 36 % – у Мартоноші, 43 % – у Канежі, 51 % – у Шпаківці¹²⁵. Особлива увага зверталась на те, що у невиконанні плану винне місцеве партійне керівництво, яке не могло належним чином організувати конфіскації та повторне молотіння, адже інколи навіть самі голови колгоспів виступали проти здач зерна.

Справді, ключовими і найпоширенішими лишались пасивні форми спротиву: приховування харчів, затулювання із вивезенням зерна, зупинення роботи «червоних валок» тощо. Наприклад, на сторінках газети «Свобода» були уривки з радянських газет «Радянське село», «Пролетарська правда», «Комсомолец України» та «Комуніст», опубліковані англійською мовою¹²⁶. В цих замітках чітко виділялись причини невиконання плану: багаті селяни не хотіли здавати приховане зерно; голови колгоспів на місцях не справлялись зі

¹²⁴ Розмови з людьми, що побували в Радянському Союзі (Листи з Праги, Чехословаччина). *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 15 січня 1932 р. № 11. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 14.07.2018 р.).

¹²⁵ Голодна Москва ласа на українську пшеницю. *Український голос*. Перемишль (Польща), 21 лютого 1932 р. № 6 (629).

¹²⁶ Ukrainians under soviet Russia. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 18 березня 1932 р. № 64. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 14.07.2018 р.).

своїми обов'язками конфіскації урожаю; населення усіма силами намагалось будь-якою ціною зупинити радянську владу; у селах не вистачало ударних груп, які б збирали хліб. Улітку-восени 1932 р. в Україні близько 500 сіл і колгоспів, відмовлялися від нав'язуваних хлібозаготівельних планів, організовували мітинги навіть попри спроби вищого партійного керівництва прямими погрозами і терором примусити до прийняття планів.

Однією з форм спротиву стали масові втечі селян за Дністер та на територію Західної України¹²⁷. За даними газети «Свобода» біля села Мирятин (Острозький район Рівненської області) опинилось 12 українських родин та два православні священики з Радянського Союзу¹²⁸. У статті «Образки життя на Радянській Україні»¹²⁹ згадувалось, що більшовики на березі Збруча ставили шибениці: чи то, щоб залякати селян, а можливо і для покарання втікачів. Один українець, канадський громадянин, протягом 10 днів подорожував Харківщиною та Полтавщиною, описував худих голодних селян, зокрема найбільше його вразила історія жінки, яка отримала клеймо «куркульки» і була змушена втікати з трьома дітьми, адже усе її майно конфіскували. Також на сторінках «Свободи» з'явилися навіть конкретні дані щодо чисельності втікачів, які перетнули Дністер: «Згідно з урядовою румунською статистикою в часі від 1 січня до 13 березня 1932 р. перебігла на територію Румунії з території України така кількість збігів (авт.: втеч): мужчин 315, жінок 234, дітей мужеського (авт.: чоловічого) роду 283, дітей жіночого роду 223»¹³⁰. Згодом «Свобода» зазначала, що через Дністер

¹²⁷ Городняк Я.П. Преса української діаспори Канади, Польщі та Чехословаччини про події в УСРР у 1932 р. *East European Science Journal*. Warsaw (Poland), 2019. Vol. 7. С. 32 – 34.

¹²⁸ Втікають з большевицького «раю». *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 29 липня 1932 р. № 174. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 14.07.2018 р.).

¹²⁹ Образки життя на Радянській Україні. *Новий шлях*. Едмонтон (Канада), 21 січня 1932 р. № 3

¹³⁰ Втікачі з України. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США). ч. 121, 25 травня 1932 р. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 14.07.2018 р.).

протягом зими 1931–1932 рр. вдалось втекти 6 000 українським селянам¹³¹. Окрім жителів прикордонних сіл намагались виїжджати й уродженці Донбасу, Київщини та інших областей, серед них були робітники й інтелігенція, кожен мав інший мотив для втечі: хтось був командиром в антибільшовицькій армії, хтось вів «контрреволюційну діяльність»¹³². Румунський національний банк надав певну матеріальну допомогу біженцям, але їхнє становище було надзвичайно складним.

Не оминув увагою цієї теми тижневик «Триzub», де перше повідомлення про масову втечу українців за кордон через Дністер було опубліковане у березні 1932 р.¹³³ За даними статті вночі з 23 на 24 лютого до 80 чоловік намагались перетнути замерзлу річку, але прикордонники відкрили по втікачах вогонь, в наслідок чого вижили лише 22 особи. Описані події відбувались неподалік села Оленешть (нині Штефан-Водський район, Молдова). Виживали далеко не всі, адже радянські прикордонники стріляли у селян з метою не допустити їх переходу через кордон¹³⁴. Навіть діяла спеціальна більшовицька комісія, яка слідкувала, щоб тіла розстріляних були позбирані і поховані¹³⁵. Не дивлячись на загрозу бути вбитим, люди воліли краще спробувати втекти, ніж лишатись в УСРР. Відомі випадки, коли на територію Бессарабії намагались перебратись на санях через замерзлий Дністер¹³⁶. Для того, щоб зупинити це з прикордонних радянських сіл жителів переселяли вглиб республіки, а непокірних відправляли на Сибір. В одному з дописів часопису «Свобода» читаємо, що ціле село Сайстари (що біля Тирасполя)

¹³¹ З України до Румунії втікли 6 000 осіб. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 18 квітня 1932 р. № 90. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 14.07.2018 р.).

¹³² Втікачі з України (Допис з Румунії). *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 23 квітня 1932 р. № 95. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 14.07.2018 р.).

¹³³ Криваві події на Дністрі. *Триzub*. Париж, 1932. № 12.

¹³⁴ З берегів Дністра. *Триzub*. Париж, 1932. № 42; З берегів Дністра. *Триzub*. Париж, 1932. № 43.

¹³⁵ Большевики безперестанку масакрують українських селян. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 5 березня 1932 р. № 53. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 14.07.2018 р.).

¹³⁶ Нові жертви большевицьких розстрілів. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 8 березня 1932 р. № 55. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 14.07.2018 р.).

хотіли відправити у заслання. Щоб уникнути репресії священник очолив організовану втечу через Дністер, але вона не вдалась: прикордонники почали обстріл, в результаті якого 23 особи було вбито, а решту арештовано¹³⁷.

Кореспондент газети «The New York Times» спілкувався з українцями, які перебували в лікарнях у прикордонній частині Бессарабії. Селяни розповідали, що втікали від голоду або ж від заслання в Сибір, один з них (колишній житель с. Карагач) Микола Букован був змушений своїх двох дітей (хлопчиків 7-ми і 3-ох років) та дружину посадити у бочку і на санях перевозити через Дністер. Радянські військові відкрили вогонь, коли Микола був на середині річки, він встиг схопити меншого сина та, попри поранене коліно, переправився до Румунії. Ще довго крики його дитини та дружини лунали з бочки, їм так і не вдалось врятуватись¹³⁸. Досить часто прикордонники лишали тіла втікачів на льоду або біля берега спеціально, щоб залякати українців.

Окрім газет діаспори на Північноамериканському континенті правду про Голодомор намагалась поширювати й українці Європі. Замітки про перетини кордону знаходимо в часописі Союзу українських емігрантських організацій у Чехословаччині «Вістник». У березні 1932 р. тут було опубліковано допис «Чому втікають з Радянщини?» Миколи Ніцкевича.¹³⁹ У своїй статті він вирішив пояснити, в чому ж причина цих масових втеч, і хто в цьому винен. Автор звернув увагу, що не все так добре в СРСР, як описували прихильники радянської влади та більшовицькі газети, тому що селяни не могли вільно розпоряджатись вирощеними продуктами, зібраним урожаєм – усе треба було продавати державі за «твердими цінами». Ті, хто не хотів або не міг віддати врожай оголошувався

¹³⁷ Нема кінця розстрілам на Дністрі. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 24 березня 1932 р. № 69. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 14.07.2018 р.).

¹³⁸ Більшовики вбили поверх 1 000 втікачів з України. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 30 березня 1932 р. № 74. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 14.07.2018 р.).

¹³⁹ Чому втікають з Радянщини? *Вістник*. Прага (ЧСР), березень 1932 р. №. 9; Городняк Я.П. Преса української діаспори Канади, Польщі та Чехословаччини про події в УСРР у 1932 р. *East European Science Journal*. Warsaw (Poland), 2019. Vol. 7. С. 32 – 34.

«куркулем», а це означало, що їх виселяли з будинків, позбавляли громадянських прав і відправляли у заслання. Навіть радянська преса неодноразово наводила приклади, коли конфісковане зерно псувалось на зсипних пунктах, у той же час селяни вже голодували. Окрім жителів сіл виїжджали і дипломовані запрошені спеціалісти, які почали отримувати меншу зарплату і не хотіли брати участь у новоствореному русі «ударних бригад чужинних фахівців», але вони мали можливість покидати СРСР.

Події на радянсько-румунському кордоні не лишила поза увагою і міжнародна преса, про що ми дізнаємось з передруків в українських часописах. Так, італійський щоденник «Il Tirreno» (виходив у м. Ліворно) присвятив великі статті в номерах від 26, 30, 31 березня та 1 квітня 1932 р., короткі витяги з яких було продубльовано на сторінках «Свободи»¹⁴⁰. У замітках ішлося про блокаду радянсько-румунського кордону, адже українці масово втікали від голоду. Радянським прикордонникам дали наказ стріляти без вагань в усіх, хто наважиться переходити через замерзлий Дністер. Уряд у Бухаресті занепокоївся такою ситуацією, у зв'язку з чим надіслав звернення до Ліги Націй, щоб привернути до цієї проблеми увагу європейської спільноти. Але такі дії в цьому конкретному випадку не мали результату. Італійський кореспондент описав ряд трагічних подій на кордоні, наголошуючи, що кожної ночі охорона відкриває вогонь по втікачах. Для того, щоб перебігти Дністер потрібно десь 2 хвилини, але куля наздоганяє людей швидше. «Минулої ночі, пише італійський кореспондент, цілу ніч було чути на Дністрі плач дитини, що кликала розпачливо: «Мамо, мамо!» – але мама лежала мертва і не відповідала на її плач...»¹⁴¹. Одним з утікачів був червоноармієць аж з Лубен (зараз Полтавська область), який дезертирував і перетнув кордон, його спогади теж розмістили у газеті. З метою

¹⁴⁰ Україна в італійській пресі (Від кореспондента «Свободи» в Італії). *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 25 травня 1932 р. № 121. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 14.07.2018 р.).

¹⁴¹ Там само.

інформування світової громадськості про становище в Радянському Союзі італійський щоденник «Il Tirreno» також містив інформацію про заперечення голоду радянським урядом. Одним з прикладів заперечення наводились факти розклеювання у Кишиневі комуністичних пропагандистських листівок, в яких йшлося, що українські втікачі – це «куркулі-експлуататори», яких «румунська буржуазія» хоче перетворити в армію і відправити в Японію воювати проти радянських солдат. Згодом було встановлено автора цих листівок, ним виявився член румунського уряду завербований спецслужбами СРСР.

Як свідчить публікація в часописі «Свобода» парламентарі Великобританії також відреагували на той факт, що прикордонники стріляли в українських селянах. Член парламенту Л. Лемпсон запропонував секретарю закордонних справ звернутись до Комітету Міжнародного Бюро Праці (у Женеві), щоб забезпечити захист втікачів з України. Заступник секретаря закордонних справ Еден отримав інформацію, що в Женеві ознайомлені з ситуацією зі звітів Запомогового Комітету в Румунії і навіть створено допоміжний фонд, тому не доцільно знову звертатись до Міжнародного Бюро Нансена¹⁴², яке допомагало у подоланні голоду 1921–1923 років. Тобто, міжнародні організації знали, що коїться на кордоні, та і в самій Україні, де голодувало населення. Також «Свобода» містила інформацію, що одне з французьких видань опублікувало статтю, у якій журналіст Ж. Лондона поділився враженнями щодо тяжкого стану українців втікачів, яким вдалось вибратись з Радянського Союзу¹⁴³.

Підсумовуючи сказане вище можемо стверджувати, що повідомлення про селянські заворушення в УСРР проти радянської влади, які почались з кінця 1929 р., з'явилися на сторінках часописів української діаспори досить швидко. З

¹⁴² Запит в англійському парламенті про розстріли на Дністрі. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 28 квітня 1932 р. № 99. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 14.07.2018 р.).

¹⁴³ Трагедія над Дністром. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 28 травня 1932 р. № 124. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 14.07.2018 р.).

початку 1930 р. знаходимо інформацію про повстання на Шепетівщині, Вінниччині та Черкащині, їх причини, перебіг та форми спротиву, найбільш масовими серед яких були виходи з колгоспів, втечі до міст чи за кордон УСРР, жіночі «волинки». Тобто, українці за кордоном мали значний масив інформації про опір колективізації, що дало їм змогу сформувати загальну картину щодо тих процесів. Все ж точними кількісними даними діаспора не оперувала, та й дещо недооцінила масштабів розгортання спротиву. Разом із наведеним у пресі фактом про реагування румунського уряду на часті переходи кордону і звернення його до найвпливовішої на той час міжнародної організації – Ліги Націй це свідчить про досить високий рівень поінформованості світової спільноти про події в Україні напередодні Голодомору та під час нього.

2.2. Радянське законодавство як підгрунття виникнення Голодомору 1932–1933 рр.

Для реалізації Голодомору партійна комуністична верхівка підготувала «законодавчу базу» геноциду, до якої входили понад 80 наказів та постанов. Так, на III Всеукраїнській партконференції «Про підсумки весняної засівної кампанії про хлібозаготівельну та збиральну кампанії і завдання організаційно-господарського зміцнення колгоспів» присутні на ній представники ЦК ВКП(б) фактично змусили вище партійне керівництво УСРР та представників середньої ланки, що були учасниками конференції, прийняти до виконання план хлібозаготівель у розмірі 356 млн пудів зерна¹⁴⁴. Цифра значно перевищувала можливості України і план був нереальний до виконання, він викликав масу протестів партійних керівників та голів колгоспів на місцях, які добре розуміли:

¹⁴⁴ Витяг із резолюції III Всеукраїнської конференції КП(б)У про підсумки весняної посівної кампанії, хлібозаготівельну та збиральну кампанії і завдання організаційно-господарського зміцнення колгоспів. 6-9 липня 1932 р. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали* / НАНУ, Ін-т історії України; Міжнародний благодійний Фонд «Україна 3000»; упорядник Р. Пиріг; ред. кол.: В.А. Смолій, Г.В. Боряк, С.В. Кульчицький та ін. Київ: Києво-Могилянська академія, 2007. С. 232.

щоб виконати такі об'єми необхідно було віддати державі абсолютно все, тобто приректи населення на смерть від голоду. 21 червня 1932 р. в ЦК КП(б)У і Раднарком УСРР за підписом Сталіна й Молотова була направлена телеграма, в якій наголошувалося: виконати план хлібозаготівель за будь-яких умов¹⁴⁵. Про результати діяльності III Всеукраїнської партконференції повідомлялось на сторінках «Свободи»¹⁴⁶. Наголошувалось, що за Конституцією Українська республіка могла оголосити своє відокремлення і стати незалежною, але насправді все було не так. Протягом конференції представники від української компартії зазначили свої помилки під час виконання плану хлібозаготівель, але від них не пролунало навіть згадки про голод: «через помилки, зроблені в час хлібозаготівель, утворилося тяжке продовольче становище»¹⁴⁷.

Керівники партії розуміли, що зобов'язання виконати значно завищений план хлібозаготівель, врешті поставить селян на межу виживання і вони намагатимуться врятувати себе і свої сім'ї. 20 липня 1932 р. Й. Сталін, перебуваючи у Сочі, висунув ініціативу про створення законодавчої бази для охорони залізничних вантажів, які стали об'єктом крадіжок, а також запропонував надати колгоспній власності юридичного статусу державної. Він радив застосовувати смертну кару за крадіжку майна, не вдаючись до амністії, адже без «...драконівських соціалістичних заходів неможливо встановити нову громадську дисципліну, а без дисципліни – неможливо відстояти і зміцнити наш новий лад»¹⁴⁸. Він ініціював ухвалу нового закону, у якому б: а) колгоспне і

¹⁴⁵ Сергійчук В. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства. Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2018. С. 95.

¹⁴⁶ Московські комуністичні достойники на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 25 серпня 1932 р. № 198. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 14.07.2018 р.).

¹⁴⁷ Там само.

¹⁴⁸ Витяг із листа Й. Сталіна до В. Молотова та Л. Кагановича щодо підготовки закону про захист соціалістичної власності та застосування репресій до противників колгоспного ладу. *Голодомор 1932 – 1933 років в Україні: документи і матеріали* /ІАНУ, Ін-т історії України; Міжнародний благодійний Фонд «Україна 3000»; упорядник Р. Пиріг; ред. кол.: В.А. Смолій, Г.В. Боряк, С.В. Кульчицький та ін. Київ: Києво-Могилянська академія, 2007. С. 257.

кооперативне майно прирівнювалося до державного; б) встановлювалася смертна кара за крадіжки; в) заборонялося застосовувати амністію до покараних за такі злочини¹⁴⁹. Після цього листа були ще два у липні 1932 р., у першому з них вже була вказана назва закону «Об охране имущества общественных организаций (колхозы, кооперация и т.п.) и укреплении принципа общественной (социалистической) собственности» і зроблено наголос, що будівництво соціалістичного суспільства неможливе без таких заходів, адже державна власність повинна визнаватись священною і недоторканою. Охорона вважалась необхідною, щоб «добити й поховати» не лише капіталістичні елементи, а й «індивідуально-горлохватські звички, навички і традиції»¹⁵⁰. В наступному листі до Л. Кагановича Й. Сталін виділив роль Об'єднаного державного політичного управління (ОДПУ) в реалізації задуманого документа: «Зрозуміло, що роль ОДПУ тут не тільки не буде зменшена, — навпаки — буде посилена і «облагороджена» («на законній основі», а не «свавільно» будуть працювати органи ОДПУ). Теорія задуманого закону ілюструє наявну в 1932–1933 рр. практику, коли держава користувалася всією виробленою колгоспниками та одноосібниками продукцією, як своєю власною¹⁵¹. Постанова ЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» була підписана 7 серпня 1932 р. і в народі отримала назву «Закон про п'ять колосків». Покарання залежно від ступеня їх тяжкості не мали диференціації: розстріл із конфіскацією всього майна або 10 років ув'язнення застосовувалися за будь-яку крадіжку соціалістичної власності, без урахування її розмірів¹⁵². Засуджені у цих справах ні за яких умов не

¹⁴⁹ Бедик Я. Закон про п'ять колосків: причини появи та реалізація / *Штучні голоди в Україні XX століття*: матеріали міжнар. конф. (м. Київ, 16 травня 2018 р.). Київ, 2018. С. 88 – 95.

¹⁵⁰ Там само. С. 264.

¹⁵¹ Кульчицький С.В. Голодомор 1932 – 1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. Київ: Наш час, 2007. С. 249.

¹⁵² Постанова ЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації й зміцнення громадської (соціалістичної) власності». *Голодомор 1932 – 1933 років*

підпадали під амністію.

Перша згадка про нову постанову з'явилась на сторінках газети «Свобода» у замітці «Дальші невдачі п'ятилітки»: «Радянська влада тепер видала декрет, що за крадіж та заховання від здачі державі різних продуктів поживи чи матеріалів, винувників будуть розстрілювати. Особливо це торкається тих випадків, коли люди крадуть дещо з колхозів та з інших радянських установ»¹⁵³. Цей закон почав діяти негайно, і вже наприкінці серпня 1932 р. в українській пресі з'явилась замітка: «розстріляно чотирьох селян і одну селянку»¹⁵⁴, які намагались приховати колоски: селяни, навіть під страхом смерті, виходили на поля вночі і намагались щось знайти для харчування своїх родин. Також згадка про загрозу розстрілу за збір колосків та появу нової документа, що визначав ступінь покарання, з'явилась в «Українському голосі»¹⁵⁵. За даними статті, причиною прийняття цього закону були розкрадання селянами зерна з транспорту та масові виходи з колективних господарств. Також у замітці йшла мова про наростаюче невдоволення населення веденою радянською політикою, навіть комуністи вже не були впевнені, чи правильно було обрано шлях розбудови держави, як приклад наводились тези Ворошилова на засіданні Політбюро: колективізацію слід зупинити, заборонити ведення антирелігійної кампанії.

Постійні конфіскації продовольства упродовж 1932 р. живили невдоволення селян і підтримували жагу до спротиву політиці уряду¹⁵⁶. Для цілковитого

в Україні: документи і матеріали /НАНУ, Ін-т історії України; Міжнародний благодійний Фонд «Україна 3000»; упорядник Р. Пиріг; ред. кол.: В.А. Смолій, Г.В. Боряк, С.В. Кульчицький та ін. Київ: Києво-Могилянська академія, 2007. С. 282.

¹⁵³ Дальші невдачі п'ятилітки. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 11 серпня 1932 р. № 186. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.07.2018 р.).

¹⁵⁴ Большевики розстрілюють голодних людей. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 30 серпня 1932 р. № 202. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.07.2018 р.).

¹⁵⁵ Що чувати в світі? Совіти. *Український голос*. Перемишль (Польща), 28 серпня 1932 р. № 29 (655).

¹⁵⁶ Городняк Я. Преса української діаспори США та Канади про повстання селян та масове голодування в УСРР (липень-серпень 1932 р.). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Київ, 2018. Том 29 (68). №4. С. 14 – 18.

упокорення та залякування населення 13 вересня 1932 р. була видана таємна Інструкція Верховного суду СРСР, прокурора Верховного суду СРСР і ОДПУ про застосування постанови¹⁵⁷. Дана Інструкція¹⁵⁸ була розроблена та ухвалена за ініціативи Й. Сталіна, адресувалась Верховному Суду СРСР та прокуратурі Верховного Суду СРСР, народним комісаріатам юстиції союзних республік, головам крайових (обласних) судів, крайовим (обласним) прокурорам, головам та прокурорам лінійних судів, районним прокурорам, голові ДПУ УСРР, повноважним представникам ОДПУ, ДТВ ОДПУ, начальникам оперативних секторів. Антизаконність постанови ЦВК і РНК від 7 серпня 1932 р. та Інструкції Верховного суду СРСР, прокурора Верховного суду СРСР і ОДПУ полягала в тому, що вони перебрали на себе функції та ознаки кримінального закону, визначивши міру покарання – розстріл або ув'язнення до 10 років з конфіскацією майна. Насправді соціально-класова спрямованість Постанови й Інструкції проявлялась у тому, що судово-слідчі органи почали масово підробляти відомості «про соцмайновий стан» притягнення до кримінальної відповідальності. Звичайним стало «перетворення маломіцного середняка в заможника, а останнього – на куркуля». Таким чином, місцеві органи юстиції перестраховувалися: винесення розстрільного вироку за жменю вкрадених колосків завжди можна було виправдати «куркульським походженням» звинуваченого¹⁵⁹. Боротьбу з «розкраданнями» і «охороною власності» використовували по відношенню до голодних селян, яких влада спеціально

¹⁵⁷ Бедик Я. Створення Інструкції щодо застосування «Закону про п'ять колосків» (серпень-вересень 1932 р.) / *Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Одеса: ГО «Причорноморського центру досліджень проблем суспільства», 2018. С. 5 – 8.

¹⁵⁸ Інструкція Верховного суду й ОДПУ СРСР щодо застосування репресій відповідно до постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації. Колективізація і голод на Україні: 1929-1933. Збірник матеріалів і документів / АН України. Інститут історії України та ін.: упоряд.: Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна; Відп. ред.: Кульчицький С. В. Київ: Наукова думка, 1992. С. 487.

¹⁵⁹ Романець Н.Р. «Закон про п'ять колосків»: особливості застосування в Україні. *Грані*. 2011. № 5 (79). С. 18.

позбавила способів для виживання, а за спроби знайти зернові методом «крадіжок» колгоспного хліба нерідко карали «вищою мірою соціального захисту – розстрілом». Засуджували всіх – бідняків, середняків, куркулів, хто не виконував «твердих завдань» хлібозаготівель¹⁶⁰. Для порятунку себе та своїх сімей все більше людей свідомо йшли на смерть, намагаючись підібрати у полях пару колосків, про розстріли селян зазначала «Свобода»¹⁶¹.

Слід звернути увагу, що притягали до кримінальної відповідальності не лише за «розкрадання» продовольства, а й за так звану «контрреволюційну діяльність» чи «агітацію проти радянської влади»¹⁶². В Україні тривав процес становлення політичного активу, який повинен був впливати на основну частину населення. Важливим джерелом такого активу, як і раніше, було українське село, де тенденція до об'єднання зусиль та прагнення до організованих дій продовжувалась не дивлячись на жорстокі репресії та спроби розколоти село, агітуючи серед біднішого елементу. Форми і методи діяльності антирадянських активістів були незмінними («контрреволюційна агітація», творення «повстансько-петлюрівських осередків», терористичні дії проти представників влади, спроби організації «політичних банд», ініціювання селянських хвилювань тощо) і практично не мали законних способів боротьби з існуючим режимом¹⁶³. Репресії за політичними мотивами набирали обертів: «Знову почалися масові арешти та висилки за межі України свідомого українського селянства,

¹⁶⁰ Кривоніс В.М. Діяльність органів юстиції та «правопорядку» в 1932 – 1933 рр. *Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки* / С.І. Білокінь, О.М. Веселова, Т.В. Вронська, О.І. Ганжа, В.В. Головка та ін.; Відп. Ред. В.М. Литвин. Київ: Наукова думка, 2003. С. 602.

¹⁶¹ Розстріли і арешти на радянській Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 10 січня 1933 р. № 6. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.07.2018 р.).

¹⁶² Бедик Я. Боротьба з антирадянськими настроями серед українського селянства (1932–1933 рр.) / *«Цілі сталого розвитку третього тисячоліття: виклики для університетів наук про життя»*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 23 – 25 травня 2018 р.). Київ, 2018. С. 50 – 51.

¹⁶³ Гриневич Л.В. Виявлення національної ідентичності українського селянства в роки колективізації. *Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки* / С.І. Білокінь, О.М. Веселова, Т.В. Вронська, О.І. Ганжа, В.В. Головка та ін.; Відп. Ред. В.М. Литвин. Київ: Наукова думка, 2003. С. 427.

робітництва й навіть радянських урядників та членів комуністичної партії»¹⁶⁴. До ворогів народу відносили всіх, хто перебував в опозиції до комуністичної влади. Терор, репресії, примус розцінювалися як максимально ефективні засоби у вирішенні багатьох політичних і навіть економічних завдань – вивозу зерна, як це було під час Голодомору. Бо досить часто місцеве партійне керівництво звинувачували у допомозі звичайним селянам чи у приховуванні зерна: «Майже всі місцеві відділи ЧЕКА в Україні знову перевели численні арешти серед Українців безпартійних і членів комуністичної партії. Арештованим закидають, що вони пособляли селянам ховати від комуністичної влади збіже»¹⁶⁵.

Заборона підбирати зерно з полів була підкріплена постановою про заборону торгівлі хлібом¹⁶⁶. За цим законом колгоспи та колгоспники, виконавши свої завдання з хлібозаготівель та зберігши насіннєві фонди, отримали право цілком вільно продавати хліб після 15 січня 1933 р., за умови, що план буде виконано по всьому Союзу. Всіх, хто продаватиме хліб без дотримання цих умов, слід притягнути до кримінальної відповідальності, передаючи справи до сільських судів. В свою чергу обласні прокуратури та суди повинні забезпечити максимальну активність у подібних справах. Преса діаспори також висвітлювала появу нової постанови. У газеті «Свобода» 27 вересня 1932 р. з'явилась замітка «Большевики далі погіршують становище селянства», де наголошувалось, що нещодавня заборона торгівлі хлібом і насінням позбавила селянство можливості порятунку від голодної смерті¹⁶⁷. Бо маючи гроші або коштовності, одяг тощо,

¹⁶⁴ Розстріли і арешти на радянській Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 10 січня 1933 р. № 6. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.07.2018 р.).

¹⁶⁵ Там само.

¹⁶⁶ Постанова Наркомюсту УСРР про заборону продажу колгоспниками хліба до виконання плану хлібозаготівель. *Голодомор 1932 – 1933 років в Україні: документи і матеріали* /НАНУ, Ін-т історії України; Міжнародний благодійний Фонд «Україна 3000»; упорядник Р. Пиріг; ред. кол.: В.А. Смолій, Г. В. Боряк, С. В. Кульчицький та ін.. Київ: Києво-Могилянська академія, 2007. С. 287.

¹⁶⁷ Большевики далі погіршують становище селянства. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 27 вересня 1932 р. № 225. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.07.2018 р.).

люди не могли за власні кошти придбати зерно. Радянська влада чудово розуміла, що конфіскацій продовольства не достатньо для виморення голодом населення, що українці шукатимуть порятунку та способів виживання. Завдяки таким законам, спрямованим на винищення українців, як народу, восени 1932 р. ситуація в Україні стала катастрофічною: «Зі всіх сторін чується: «Хліба! Хліба! Хліба!» – а його нема»¹⁶⁸. На сторінках «Тризубу» у цей період було опубліковано ряд листів, де описувалося становище українських сіл: «Пустки з побитими вікнами, руїна, бур'яни врівні з хатами, а деяких хат зовсім нема... Йдеш селом і людей немає, трава по коліна, не збивається худобою, бо її немає. А ввечері повертаються з поля змучені «раби». Чорні, босі з пораненими ногами до крові, з такими ж руками, вертаються з буряків, сумні без співу, бо не заспіваєш після макухи...»¹⁶⁹.

Й. Сталін та московська партійна верхівка звинуватили у провалі планів хлібозаготівель українських комуністів, акцентуючи увагу на їхньому сепаратизмі та «прихованому спротиві». Більше ні в яких республіках СРСР не пов'язували невиконання плану з місцевими органами влади. Згодом, 14 грудня 1932 р. з'явилась постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР про хлібозаготівлі в Україні, на Північному Кавказі та в Західній області¹⁷⁰, яка покладала відповідальність за саботаж хлібозаготівель на керівництво компартії УСРР, наголошувала на проведенні українізації «вірним курсом» (фактично на її згортанні), організації «чистки» в лавах партії. Цей документ демонструє намагання центрального уряду перекласти відповідальність за процес

¹⁶⁸ Голод на Україні поглиблюється. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 10 листопада 1932 р. № 263. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.07.2018 р.).

¹⁶⁹ Листи до земляків. *Тризуб*. Париж, 1932. №44.

¹⁷⁰ Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР про хлібозаготівлі в Україні, на Північному Кавказі та в Західній області. *Голодомор 1932 – 1933 років в Україні: документи і матеріали* / НАНУ, Ін-т історії України; Міжнародний благодійний Фонд «Україна 3000»; упорядник Р. Пиріг; ред. кол.: В.А. Смолій, Г.В.Боряк, С.В. Кульчицький та ін. Київ: Києво-Могилянська академія, 2007. С. 475 – 477.

хлібозаготівель і пов'язані з ним репресії та голод безпосередньо на керівництво УСРР, підтверджує намір влади позбавити етнічних українців права користуватись рідною мовою на державному рівні, власне ініціює і узаконює репресії серед так званого «партактиву».

З метою обмеження в'їзду селянства у міську місцевість постанова ЦВК і РНК СРСР «Про встановлення єдиної паспортної системи по Союзу РСР та обов'язкової прописки паспортів» від 27 грудня 1932 р. вводила режим паспортизації. Вона стала ще одним вирішальним фактором у створенні механізмів Голодомору. Особам, які не мали паспорта заборонялось виїздити з населеного пункту чи перебувати у місті без спеціального дозволу. Спроби переміщатись у пошуках хліба та роботи кваліфікували, як явище «організоване ворогами народу Радянської влади»¹⁷¹. Інформація про введення такого режиму відразу проникла закордон і вже 30 грудня 1932 р. було опубліковано статтю «Большевики впроваджують пашпорти для всього населення»¹⁷². За даними замітки, людей, котрі не матимуть паспорту будуть ловити на вулицях міст й арештовувати¹⁷³. Згодом у часописі «Новий шлях» було розміщено повідомлення ««Чистять» міста від небажаного елемента»¹⁷⁴, де пояснювали, що паспорти вводились, щоб вислати на Сибір якомога більше людей, які не належали до робітників.

Шляхом уведення паспортної системи радянська влада обмежила в'їзд

¹⁷¹ Вронська Т. Запровадження паспортного режиму. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки*/ С.І. Білокінь, О.М. Веселова, Т.В. Вронська, О.І. Ганжа, В.В. Головка та ін.; Відп. Ред. В.М. Литвин. Київ: Наукова думка, 2003. С. 633.

¹⁷² Большевики впроваджують пашпорти для всього населення. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 30 грудня 1932 р. № 304. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.07.2018 р.).

¹⁷³ Городняк Я. Публікації про Голодомор на сторінках газети «Свобода» у 1932 р. як джерело інформування української діаспори. *Сторінки Історії: збірник наукових праць*. К.: Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», 2019. Вип. 49. С. 147.

¹⁷⁴ «Чистять» міста від небажаного елемента. *Новий шлях*. Едмонтон (Канада), 14 лютого 1933 р. № 7.

«небажаних елементів» у міста, тому наступним кроком стала заборона виїзду на території, де голоду не було. Процес ізоляції українських селян з ціллю запобігання можливості порятунку в інших республіках СРСР почався з 1933 р. Тих, хто самовільно виїжджав за межі республіки почали арештовувати. За Директивою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) про попередження масових виїздів голодуючих селян за продуктами від 22 січня 1933 р.¹⁷⁵ було заборонено покидати території України та Північного Кавказу, а тих українців, кого впіймали у Білорусі, Московській області, Центрально-чорноземній області чи на Нижній та Середній Волзі, повернути на місце їх проживання. На сільських дорогах стояли загони зі співробітників міліції, ДПУ та сільських активістів. Дослідниця теми Голодомору О. Мовчан зазначає: «Вводилися обмеження на продаж залізничних квитків селянам, їх могли купувати лише ті з них, хто мав посвідчення або районних виконавчих комітетів на право виїзду, або промислових чи будівельних державних організацій про набір на роботу за межами України. Такі посвідчення отримували тільки при наявності довідки правління колгоспу про виконання хлібозаготівель. Продаж квитків селянам здійснювався на дрібних станціях лише начальником станції, а на великих – у спеціальних касах, а органи ДПУ брали на облік усіх осіб, які отримували довідки на виїзд у сільрадах»¹⁷⁶. Ситуація, що склалась, знайшла відображення у замітці «Населення України тікає від голоду в світ за очі»¹⁷⁷. Зазначалось, що люди мали можливість перебратись через кордон УСРР лише пішки або на возах. Автори повідомлення вважали, що причиною введення такого режиму пересування став страх влади перед напливом голодних

¹⁷⁵ Директива РНК СРСР і ЦК ВКП(б) про попередження масових виїздів голодуючих селян за продуктами. *Голодомор 1932 – 1933 років в Україні: документи і матеріали* / НАНУ, Ін-т історії України; Міжнародний благодійний Фонд «Україна 3000»; упорядник Р. Пиріг; ред. кол.: В.А. Смолій, Г.В. Боряк, С.В. Кульчицький та ін. Київ: Києво-Могилянська академія, 2007. С. 609.

¹⁷⁶ Мовчан О. М. Спротив хлібозаготівлі та пошуки порятунку від голодної смерті. *Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки* / С.І. Білокінь, О.М. Веселова, Т.В. Вронська, О.І. Ганжа, В.В. Головка та ін.; Відп. Ред. В.М. Литвин. Київ: Наукова думка, 2003. С. 551.

¹⁷⁷ Населення України тікає від голоду в світ за очі. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 21 липня 1933 р. № 167. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.07.2018 р.).

на міста Росії.

З ціллю контролю за роботою конкретних профільних підприємств рішенням січневого об'єднаного пленуму ЦК ВКП(б) у 1933 р. стало створення політвідділів при МТС. Очевидно, що такі підрозділи повинні були слідкувати і за «благонадійністю» працівників станцій. Специфіка цих відділів полягала в об'єднанні компартійної і репресивної диктатур. Реакцією на таке рішення стала замітка у пресі діаспори «Кожда тракторна станція в Радянщині буде осідком чекістів»¹⁷⁸, де йшла мова про те, що на всіх МТС відтепер будуть комісари із трьома помічниками. Вони повинні були контролювати виконання планів; вести боротьбу з саботажем; організовувати вступ до комсомолу та компартії на місцях; контролювати імплементацію постанови ЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» від 7 серпня 1932 р. («закону про п'ять колосків») тощо.

Голод як зброю для упокорення було використано і по відношенню населення Кубані, М. Скрипник, дискутуючи із московською номенклатурою на пленумі ЦК ВКП(б) у листопаді 1929 р., говорив про 75 % етнічних українців на цих територіях¹⁷⁹. Щодо згадок про Голодомор на Північному Кавказі, то вперше у часописах діаспори ми зустрічаємо таку статтю в січні 1933 р.¹⁸⁰, а також докази голоду на Кубані знаходимо в опублікованих у Берліні звітах німецьких консулів¹⁸¹. Судячи зі слів кореспондента «The Sun» (Нью-Йорк), який проїжджав ці території, радянська влада почала терор непокірних поселень, створюючи

¹⁷⁸ Кожда тракторна станція в Радянщині буде осідком чекістів. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 16 січня 1933 р. № 11. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.07.2018 р.).

¹⁷⁹ Марочко В. І. Територія Голодомору 1932 – 1933 рр. Київ, 2014. С. 42.

¹⁸⁰ На Українській Кубані страшний терор. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 23 січня 1933 р. № 17. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.07.2018 р.).

¹⁸¹ Голод охопив радянську Україну й частину Росії. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 28 січня 1933 р. № 22. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.07.2018 р.).

умови не сумісні з життям: продовольство конфісковували, людей масово виселяли на Сибір (наприклад, Полтавську та Медведівську станиці повністю «очистили»)), направляли взамін сюди жителів інших територій Російської республіки¹⁸². Подібну замітку цього журналіста було надруковано у березні 1933 р.: «Станиці Кубані нагадують місця, де був великий землетрус і населення втікало звідти...»¹⁸³. Один з британських експертів-аграріїв мав можливість побачити цілу область Кубані. Він звертав увагу, що землі там лишались необроблені, бо селяни не мали сил працювати або вимерли з голоду, або ж влада виселила їх на Північ СРСР. Цей британець наголошував, що голод – не наслідок поганого врожаю, а політичний план комуністичного уряду з конфіскацій продовольства¹⁸⁴. У закордонній пресі зустрічаємо також повідомлення-передруки з радянських газет про становище на Кубані. Так, наприклад, «Зоря» розмістила лист, у якому описувалось становище у селах й у містах Кубані¹⁸⁵. У станицях трохи рятувались рибою, собак і котів уже ніде не було, траплялись навіть випадки канібалізму. Групи бандитів убивали тих, у кого бачили золоті зуби, їх викидали та здавали у приймальні пункти мережі Торгсінун. У зв'язку з тривалим голодуванням імунітет людей ставав слабшим, тому поширювались епідемії тифу та дизентерії. До населення цих території Кубані також застосовувалась дія Постанови ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР від 22 січня 1933 р. про заборону виїзду. Зокрема для Північного Кавказу постанова передбачала «дислокацію оперативних заслонів і оперманеврених груп по боротьбі з

¹⁸² Большевики виморюють голодом українське населення Кубані. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 8 лютого 1933 р. № 31. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.07.2018 р.).

¹⁸³ Большевики систематично висилають українців на Сибір. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 30 березня 1933 р. № 73. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.07.2018 р.).

¹⁸⁴ Українська Кубанщина вмирає з голоду. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 8 вересня 1933 р. № 208. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 28.07.2018 р.).

¹⁸⁵ Голод витворив масове людодство на Кубані. *Новий шлях*. Саскатун (Канада), 22 серпня 1933 р. № 34.

втечами». Якщо проаналізувати розташування таких загонів, то прослідковується тенденція відмежування частин, де проживали саме українці, адже не відокремлювались території, що належали, наприклад, донському козацтву¹⁸⁶. Такі дії вчергове підтверджують, що Голодомором радянська влада намагалась підкорити українські станиці, які чинили спротив колективізації.

Для цілковитого виконання плану за 1932 р. на початку 1933 р. було створено хлібозаготівельну комісію, яка діяла в Україні та на території Північного Кавказу¹⁸⁷. Тотальна конфіскація продовольства, все одно не забезпечила достатню кількість зерна для посівної кампанії. Преса діаспори зазначила, що на Північному Кавказі зібрали лише 7% збіжжя, яке повинно йти на посів¹⁸⁸. Згодом стало зрозуміло, що ніякого зерна на цих територіях уже не лишилось, більше того було вилучено навіть насіннєве. Центральна влада мусила якось рятувати ситуацію з наступною засівною кампанією. За даними часопису «Свобода» Й. Сталін вирішив надати так звану «позику» Україні та Кубані для засіву: «Україні позичити з державних складів 350.000 тон зерна на насіння, а Кубані 263.000 тон»¹⁸⁹. За умови повернення боргу і додаткові 10 % від наданого.

Новою хвилею прийнятих жорстоких заходів по виконанню плану хлібозаготівель стало прибуття в Україну соратника Й. Сталіна – П. Постишева. У Компартії України почались чистки, відбувалось знищення тих, кого звинуватили у «націоналістичному ухилі». Крім того підіймались виступи селян, які масово відмовлялись засівати поля¹⁹⁰. З метою упокорення «саботажників» та

¹⁸⁶ Сергійчук В. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства. Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2018. С. 124.

¹⁸⁷ Большевики створили комісію для видобуття збіжжя з України. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 16 лютого 1933 р. № 38. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.07.2018 р.).

¹⁸⁸ Радянська проблема весняної сівби. *Новий шлях*. Едмонтон (Канада), 21 лютого 1933 р. № 8.

¹⁸⁹ На Україні й на Кубані нема зерна для весняних посівів. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 28 лютого 1933 р. № 47. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.07.2018 р.).

¹⁹⁰ Арештування і чистка на рад. Україні. *Новий шлях*. Едмонтон (Канада), 7 березня 1933 р. № 10.

виправлення ситуації, коли «...парторганізації України не справилися з покладеним на них партійним завданням щодо організації хлібозаготівель»¹⁹¹ відбулась ротація керівних кадрів КП(б)У. На посади першого секретаря Харківського обкому партії та другого секретаря ЦК КП(б)У було призначено П. Постишева, який у своєму виступі 4 січня 1933 р. закликав боротися з «ворогами радянської влади», долати селянський «опір» і «не боятися сутичок з куркулями». Для покращення становища в Україні він вважав, що слід налагодити зв'язок між приватними власниками (одноосібниками), партією та колективними господарствами¹⁹². Тобто, для виконання хлібозаготівельного плану треба стягувати необхідну кількість збіжжя не лише з колгоспів, а з усіх представників сільської громади, в тому числі й одноосібників, не звертаючи увагу на і так непосильні податки. Зміна керівних кадрів не залишилась поза увагою преси діаспори Північноамериканського континенту. На її шпальтах з'явилась низка дописів щодо цієї події і її наслідків: «Приїхавши до Харкова, Постишев заявив, що комуністична партія вживе заходів проти селянства, щоб змусити його виконати постанови та плани партії й радянської влади. Всі сподіваються нових репресій проти селянства України»¹⁹³, «Більшовицька влада почала нову нагінку на українське селянство за невиконання продподатку і т.п. «контрреволюцію»»¹⁹⁴. Українці закордоном розуміли, що призначення П. Постишева сигналізувало початок чергової хвилі утисків та гонінь.

Про кадрові ротації у партії писав також всесвітньо відомий голландсько-канадсько-американський кореспондент одного з торонтських часописів

¹⁹¹ Марочко В. Енциклопедія Голодомору 1932 – 1933 років в Україні. Дрогобич: «Коло». 2018. С. 343.

¹⁹² Новий політичний курс Москви проти України. *Новий шлях*. Едмонтон (Канада), 21 березня 1933 р. № 21.

¹⁹³ Переслідування селянства на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 14 лютого 1933 р. № 36. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.07.2018 р.).

¹⁹⁴ Нова нагінка більшовиків на укр. селянство. *Новий шлях*. Едмонтон (Канада), 21 лютого 1933 р. № 8.

«Toronto Daily» П'єр Ван Пассен. Його повідомлення про Голодомор було опубліковане 13 листопада 1933 р., згодом передрук замітки зробила українська газета «Новий шлях»¹⁹⁵. У статті наголошувалось, що причина голоду – це конфіскація зерна в українців, а представники КП(б)У, які намагались протистояти такій політиці, були звільнені. Автор зазначав, що десятки тисяч українських комуністів на різних рівнях владних структур були виключені з партії через критику політики центру.

Отже, з метою реалізації на території УСРР та Кубані запланованого голоду, який став інструментом для упокорення українських селян, комуністична партійна верхівка потребувала чіткого плану. Механізм втілення Голодомору «запускався» покроково, з кожною наступною постановою чи законом обмежувались або заборонялись основні дії, вдавшись до яких можна було врятуватись (підібрати залишки після збору врожаю, обміняти щось на їжу у місті чи в інших республіках СРСР тощо). Проаналізувавши повідомлення у пресі діаспори про реалізацію Голодомору можемо стверджувати, що вони достатньою мірою містили інформацію про законодавчу базу його поетапного втілення партійним та державним керівництвом СРСР та намагання приховати правду від світової спільноти.

Висновки до розділу

Примусова колективізація приватних господарств спричинила масовий спротив селян, який спочатку проявлявся у формах відносно мирних виступів і спробах відстояти власне майно. Згодом протести набули інших ознак і охопили значну територію УСРР. Піком організації масових бунтів став 1930 р., але часописи української діаспори публікували повідомлення, в яких йшлося про різні форми спротиву колективізації в УСРР ще з кінця 1929 р. У пресі згадуються

¹⁹⁵ Східні українські землі перед новим голодом. *Новий шлях*. Саскатун (Канада), 28 листопада 1933 р. № 48.

конкретні місцевості, де були організовані антирадянські виступи, зараз це сучасні: Хмельниччина, Вінниччина, Черкащина, Донеччина, Одещина. Автори окремих статей акцентують увагу, що повстання мали національний характер, адже причиною була також і потреба у відновленні самостійної держави. Серед форм спротиву на сторінках діаспорянських газет згадуються: масовий вихід з колгоспів, жіночі бунти, так звані «волинки», масові втечі до міст чи за кордон у Румунію й Польщу (попри смертельну небезпеку загинути від куль прикордонників при перетині Дністра чи Збруча). Активний прояв незгоди з політикою влади також відображався у псуванні колгоспного врожаю, нищенні майна місцевих партійців та активістів, і навіть у здійсненні вбивств таких представників комуністичного режиму на селі.

Для упокорення українських селян і придушення масового спротиву колективізації влада за допомогою постанов, директив та інших законодавчих актів створила в УСРР умови несумісні з життям. Так, наведені у газетах факти про передумови голоду, згадки про закони, які є складовими процесу реалізації геноциду, повідомлення про способи порятунку українців свідчать про досить високий рівень поінформованості української спільноти про події напередодні та під час Голодомору. На кінець 1932 р. було закладено основні складові механізму Голодомору, про які йдеться на сторінках часописів діаспори: завищений план хлібозаготівель (липень 1932 р.), постанова ЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» (7 серпня 1932 р.), постанова Наркомюсту УСРР про заборону продажу колгоспникам хліба до виконання плану хлібозаготівель (15 серпня 1932 р.), постанова Політбюро ЦК КП(б)У про заходи з посилення хлібозаготівель (18 листопада 1932 р.) постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР про хлібозаготівлі в Україні, на Північному Кавказі та в Західній області (14 грудня 1932 р.), постанова ЦВК і РНК СРСР «Про встановлення єдиної паспортної системи по Союзу РСР та обов'язкової прописки паспортів» (27 грудня 1932 р.),

директива РНК СРСР і ЦК ВКП(б) про попередження масових виїздів голодуючих селян за продуктами (22 січня 1933 р.). Автори заміток у пресі діаспори не володіли точними назвами цих законів, але до них надходили матеріали про реалізацію кожної зі зазначених постанов чи директив, про що вони й намагались інформувати своїх читачів.

Розділ 3. Висвітлення фактів Голодомору в пресі української діаспори Європи та Північної Америки

3.1. Викриття злочинних дій радянської влади в роки Голодомору

У процесі інформування світової спільноти про події в УСРР ключову роль відігравали іноземні журналісти, повідомлення яких активно передрукувала українська діаспора. Відразу після початку Голодомору зустрічаємо перші їхні статті, що містили розгорнуті описи побаченого. У газеті «Свобода» від 11 червня 1932 р. з'явилося повідомлення з Німеччини «Голод на Радянській Україні збільшується»¹⁹⁶, де описувались враження журналіста В. Штайна (спеціального кореспондента газети «Fosische Zeitung») про подорож в СРСР. Він наголошував, що кількість людей у містах активно збільшувалась, адже по селах хліба зовсім нема, ніде не можна навіть купити: «На одеських базарах – довгі ряди селян, старих, молодих, жінок і дівчат. Знеможені від недоїдання, стоять вони по вулицях, пропонуючи свої марні пожитки: старі діряві чоботи, хустки...»¹⁹⁷. Кому вдалося продати свої пожитки має знайти, де б придбати хліб – його продавали лише «з-під поли». Окрім сільського населення голодувало і міське: біля радянських крамниць утворювалися черги за кінськими кістками, м'ясом та різноманітними відходами.

Згодом передруки повідомлень В. Штайна з'явилися на сторінках «Нового шляху» та «Українського голосу». Спершу 22 червня 1932 р. було опубліковано короткий переклад «Радянська Україна голодує»¹⁹⁸, зроблений Українською прес-службою. Окрім описів продажу селянами своїх пожитків, журналіст намагався проаналізувати «класове» походження цих людей, наприклад,

¹⁹⁶ Голод на Радянській Україні збільшується. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 11 червня 1932 р. № 135. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 14.07.2018 р.).

¹⁹⁷ Краї колективізації і голод на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 2 липня 1932 р. № 153. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 14.07.2018 р.).

¹⁹⁸ Радянська Україна голодує. *Новий шлях*. Едмонтон (Канада), 22 червня 1932 р. № 23.

наголошував, що це члени колгоспів, а не куркулі. 19 липня 1932 р. було опубліковано статтю «Україна перед голодом»¹⁹⁹, у якій містився переклад повідомлення того самого журналіста: «Люди масово виїжджають у пошуках роботи, щоб заробити на їжу. Основними напрямками порятунку стали Крим, Урал або просто великі міста, де можна було влаштуватись на заводи та фабрики», «Москва не уявляє собою нічого надзвичайного під оглядом прохарчування, але для мандруючих Українців вона являється раєм, куди всі прямують»²⁰⁰. Німецький кореспондент наголошував, що радянський уряд повинен усунути продовольчі проблеми, а не продовжувати індустріалізацію, лишаючи сільське господарство поза увагою²⁰¹. Краща ситуація була в містах Росії, інколи робітники фабрик передавали продукти в українські села для своїх сімей, про це писав спеціальний кореспондент «The Manchester Guardian»²⁰². Усі харчові ресурси з України вивозили, не звертаючи увагу на масове голодування населення.

Бачили голодуючих американські студенти, які їздили у Москву і проїжджали через Україну²⁰³ (трохи згодом подібна стаття була опублікована і на сторінках «Нового шляху»²⁰⁴): «Цілі села стоять пустою, бо селяни вибираються до міст у надії добути поживи, щоби не згинуть з голоду. Вони переходять із міста до міста і жебрують хліба. Також приводять до міст своїх дітей, яких звичайно лишають на міських вулицях на ласку долі». Американські студенти у Києві бачили залишених дітей, на яких інколи висіли таблички з поясненнями,

¹⁹⁹ Україна перед голодом. *Новий шлях*. Едмонтон (Канада), 19 липня 1932 р. № 26.

²⁰⁰ По всій Україні. Україна в обличчі голоду. *Український голос*. Перемишль (Польща), 24 липня 1932 р. № 25 (648).

²⁰¹ Городняк Я.П. Преса української діаспори Канади, Польщі та Чехословаччини про події в УСРР у 1932 р. *East European Science Journal*. Warsaw (Poland), 2019. Vol. 7. С. 32 – 34.

²⁰² Радянська Україна голодує. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 6 червня 1932 р. № 130. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 14.07.2018 р.).

²⁰³ Жахливі картини голоду на радянській Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 31 серпня 1932 р. № 203. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 14.07.2018 р.).

²⁰⁴ Американські студенти про страхіття голоду на Україні. *Новий шлях*. Едмонтон (Канада), 6 вересня 1932 р. № 33.

що батьки їх лишили, щоб врятувати від голоду. Дійсно масовою стала дитяча безпритульність. Пік її припав на весну 1933 р., наприклад, за травень 1933 р. у Харкові підібрали 11 940 дітей. У бараках і дитбудинках перебувало понад 27 тис. дітлахів²⁰⁵. Проблема постійного збільшення безпритульних дітей була і в Києві, для боротьби з цим секретар Київради Ємцов звернувся до всіх найближчих сільрад з наказом не надсилати безпритульних дітей до дитячих садків міста, наголошуючи: «Всіх дітей, які сільради надсилатимуть до Києва, повертатимуть назад в село. А голів сільрад, що не виконуватимуть цієї директиви, притягатиметься до відповідальності»²⁰⁶. Досить часто діти та підлітки ставали жертвами радянської ідеології, перетворюючись на вірних служителів державі, адже для втілення свого задуму упокорити український народ і перетворити його на радянський слід було ідеологічно вірно виховувати молодь. Цю проблему також було висвітлено на сторінках газети «Свобода», що доводить стаття «Москва робить дітей конфідентами»²⁰⁷. У ній йдеться про створення так званих «легких кавалерійських бригад» з дітей до 16 років, найбільша кількість яких була в Україні та на Північному Кавказі. Радянська преса писала з гордістю про цих підлітків, адже вони доносили навіть на своїх батьків, які ніби приховували зерно, а за це місцеві активісти дітей нагороджували одягом чи книгами. Зараз існують досліджені документи, що описують подібну ситуацію з організацією Костромською сільрадою Апостолівського району Дніпропетровської області учнівської ходи по селу з гаслами «Забезпечити збір посівматеріалу на 100% та вдарити куркуля й його агентуру». Учні розповідали в кого і де є прихований хліб. Наприклад, піонер

²⁰⁵ Марочко В.І. Діти – найчисленніші жертви голодомору. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки* / С.І. Білокінь, О.М. Веселова, Т.В. Вронська, О.І. Ганжа, В.В. Головка та ін.; Відп. Ред. В.М. Литвин. Київ: Наукова думка, 2003. С.562 – 568.

²⁰⁶ Сергійчук В. «Голодні, босі і роздіті...». Українські діти в 1932–1933 роках. Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2020. С.28.

²⁰⁷ Москва робить дітей конфідентами. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 23 серпня 1933 р. № 195. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 28.07.2018 р.).

Василь Попович сказав, що у куркуля Ониська Федоренка у свинарній ямі приховане зерно, яке відразу ж знайшли та конфіскували. Згодом піонер за надану інформацію отримав костюм²⁰⁸. Влада завдяки таким діям перевиховувала підростаюче покоління у «соціалістичному дусі», нав'язуючи нові ідеали та модель поведінки відповідно до ідеологічного курсу. Також на сторінках газети «Свобода» було передруковано повідомлення з італійських часописів, де описувалось, що 2 мільйони комсомольців направлені у села²⁰⁹. Окрім того, що вони мали наглядати за процесом збору урожаю, то ще й забирати продукти харчування у голодних селян²¹⁰.

Безумовно, що важливе місце у викритті злочинних дій влади займають повідомлення британського журналіста Гарета Джонса. Окрему групу статей становлять повідомлення Гарета Джонса, які передруковувала преса діаспори. Завдяки своїм поїздкам до СРСР у різні роки Г. Джонс здійснив порівняння життя українців у 1930 р, 1931 р. та 1933 р. у своїх статтях, опублікованих в «Daily Express», передрук яких знаходимо також у «Свободі»²¹¹. На прикладі Харкова він проаналізував зміни, які відбувались у цей період: «...в 1930 році він бачив, як у Харкові починалися будови різних великих будівель, які большевики ставили там за плянами своєї п'ятилітки. Тоді всі жили надіями на майбутнє. У 1931 році він бачив серед комуністів та їх прихильників піднесення на душі й надію, що вони скоро закінчать своє «соціалістичне» будівництво й переженуть Америку. Скрізь почувалася відвага, запал і надія та віра в кращу майбутність...в

²⁰⁸ Сергійчук В. «Голодні, босі і роздіті...». Українські діти в 1932–1933 роках. Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2020. С. 9.

²⁰⁹ Грабіжницька політика большевиків і голод на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 10 серпня 1932 р. № 185. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 14.07.2018 р.).

²¹⁰ Городняк Я. Публікації про Голодомор на сторінках газети «Свобода» у 1932 р. як джерело інформування української діаспори. *Сторінки Історії: збірник наукових праць*. К.: Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», 2019. Вип. 49. С. 143 – 150.

²¹¹ Україна в кігтях страшного голоду. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 27 квітня 1933 р. № 96. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 28.07.2018 р.).

1933 році усе місто страшенно занепало, вулиці були брудні й ненаправлені, величезні будівлі стояли недокінчені, а їх стіни валилися, населення пригнічене, байдуже й без усякої віри в майбутнє. По вулицях бродили тисячі безпритульних та голодних дітей, які приставали до прохожих і випрошували копійчку на хліб. Біля пекарень він стрінув людей, що по два дні стояли в черзі, очікуючи на хліб, але в пекарні не було хліба й вона стояла з забитими дошками дверима та вікнами»²¹².

Окрім Харкова, кореспонденту вдалось таємно відвідати й українські села. На жаль, радянські спецслужби спіймали Г. Джонса, і він був змушений повернутись у Берлін, де дав прес-конференцію і розіслав прес-релізи про побачене в Україні, зокрема і до українських газет «Свобода»²¹³ та «Новий шлях»²¹⁴. Звіт про свою поїздку журналіст повинен був надати Королівському Інституту міжнародних відносин для аналізу ситуації, яка склалась в Україні та на Північному Кавказі. За даними Г. Джонса, мільйони людей голодують, що згодом призведе до такої ж кількості смертей, адже вже під час його подорожі сотні тисяч померли, і на своєму шляху він зустрічав цілі пусті села. У той же час влада заперечувала Голодомор. Й. Сталін заборонив іноземним журналістам виїжджати за межі Москви, тому кількість повідомлень про голод в іноземній пресі значно скоротилась²¹⁵. Наступна стаття про подорож Г. Джонса «Голод на Україні»²¹⁶ (передрукована у «Свободі») містила детальний опис побаченого ним, зокрема опустілі села, божевільних голодних людей, які йдуть на все заради свого порятунку, в тому числі вдаються до вбивств та грабувань. Окрім спостережень

²¹² Там само.

²¹³ Мільйони населення в Радянщині вмирають з голоду. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 31 березня 1933 р. № 74. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.07.2018 р.).

²¹⁴ Англієць про грізний голод на Радянщині. *Новий шлях*. Едмонтон (Канада), 4 квітня 1933 р. № 14.

²¹⁵ Там само.

²¹⁶ Голод на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 4 квітня 1933 р. № 77. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.07.2018 р.).

британського журналіста у повідомленні були згадки про статті американського кореспондента В. Дюранті, симпатика радянської влади, який не міг суперечити Г. Джонсу, але продовжував публічно виправдовувати дії комуністичної верхівки на чолі з Й. Сталіним.

Оприлюднював статті про Голодомор також відомий британський журналіст Малкольм Маггерідж, який писав для «The Manchester Guardian». Так на сторінках газети «Свобода» опубліковано декілька присвячених цьому заміток: «Ще одне підтвердження» (імені його ту не вказано, але очевидно, що автором був М. Маггерідж, який дійсно у той час їздив по СРСР і згодом відправляв свої звіти для розміщення у «The Manchester Guardian»)²¹⁷, «Большевицька статистика брехлива»²¹⁸ (про приховування радянськими часописами правди про Голодомор) та «Голод на багатій Україні»²¹⁹. Остання стаття заслуговує особливої уваги, адже у ній йдеться не лише про повідомлення цього кореспондента, а й про реакцію інших журналістів, які заперечували голод і наводили цифри інтенсивного розвитку сільського господарства в УСРР. М. Маггерідж надіслав їм лист про спростування наведених даних, аргументуючи це тим, що сам подорожував Північним Кавказом та Україною, спілкувався і з селянами, і з жителями міст – продовольства нема ніде, усі голодні. Він зазначав у зверненні, що у 1921–1923 рр. більшовицький уряд не заперечував факт голоду, а у 1932–1933 рр. іноземним організаціям, які хотіли надати продовольчу допомогу Україні, влада заборонила це робити. У повідомленні «Ще одне підтвердження»²²⁰ йдеться, що не дивлячись на діяльність радянських репресивних органів влади, М. Маггеріджу вдалось поспілкуватись з селянами, які розповідали про

²¹⁷ Ще одно підтвердження. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 8 листопада 1933 р. № 260. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 28.07.2018 р.).

²¹⁸ Большевицька статистика брехлива. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 6 червня 1933 р. № 129. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 28.07.2018 р.).

²¹⁹ Там само.

²²⁰ Ще одно підтвердження. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 8 листопада 1933 р. № 260. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 28.07.2018 р.).

Голодомор.

Ключовим став 1934 р. в інформуванні світу про Голодомор і тому, що тоді американський кореспондент Вільям Генрі Чемберлін переїхав у США з СРСР, де перебував з 1922 р. Вже повернувшись у Північну Америку, В. Чемберлін у газеті «Christian Science Monitor» опублікував декілька статей про Голодомор. У кінці 1933 р., коли заборона журналістам подорожувати була скасована, кореспонденту вдалось потрапити на територію УСРР, саме побачене тоді він описував у замітках. Преса діаспори, зокрема газета «Свобода» від 7 червня 1934 р., теж розмістила інформацію про журналіста та його повідомлення.²²¹ У статті мова йшла про те, що В. Чемберлін описував заперечення радянським урядом голоду та намагання його замовчувати. Спочатку кореспондента не хотіли пускати на територію, де було вчинено Голодомор, але згодом, під тиском світової громадськості, В. Чемберліну дозволили в'їзд, приставивши до нього супроводжуючого. Намагались заводити журналіста у спеціальні приготовлені селянські хати, де на стінах висіли портрети Калініна, Сталіна чи Леніна. Мешканці запевняли його, що ніякого голоду нема. У с. Жуки (за 15 км на північ від Полтави) В. Чемберлін вирішив зайти сам в одну з хат, куди йому не пропонував навідатись супроводжуючий.²²² Там сиділа одна п'ятнадцятилітня дівчина, яка розповіла, що її матір та четверо братів і сестер померли взимку від голоду, зараз лишився живий лише батько. Після такої зустрічі В. Чемберлін почав самостійно заходити до будинків і спілкуватись з очевидцями Голодомору. Завдяки свідченням селян та аналізу заміток у радянській пресі, журналіст дійшов до висновку, що в УСРР був створений штучний голод, організатором якого став радянський уряд. Автор також знав, що партійна верхівка

²²¹ Розкрита большевицька брехня про голод на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 7 червня 1934 р. № 132. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 18.01.2019 р.).

²²² Famine in Ukraine. Memorandum of the Ukrainian Organizations of the United States. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 16 червня 1934 р. № 140. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 18.01.2019 р.).

продовжувала запевняти, що причиною голоду була непокірність куркулів, які не хотіли працювати у колгоспах. На думку кореспондента, за 1932–1933 рр. померло 4–5 мільйонів осіб. Він перетнув УСРР від південного сходу – і до північного заходу, на кожній станції чув розповіді селян про Голодомор.²²³

В. Чемберлін не вважав причиною голоду засуху чи іншу природну катастрофу, адже зібраного урожаю було б достатньо для харчування, але буксирні бригади конфісковували абсолютно все, навіть зерно, яке селяни намагались приховати вдома. Згодом радянський уряд виділив «продовольчу допомогу», але одноосібників продовжували лишати напризволяще, щоб під страхом смерті від голоду загнати їх на роботу у колгоспи, де наприкінці 1933 р. створювались громадські їдальні. В. Чемберлін порівнював становище українського селянства у 1921–1923 рр. і 1932–1933 рр. і дійшов до висновку, що у 1920-х рр. селяни були достатньо могутньою силою, яка змусила уряд піти на поступки та перейти до нової економічної політики, а у 1930-х рр. радянська влада мала міцніші позиції, саме тому змогла упокорити українців голодом.²²⁴ Журналіст В. Чемберлін був одним з небагатьох, хто намагався донести правду до світу про Голодомор, ризикуючи своєю кар'єрою та статусом, він не побоявся опублікувати статті про побачене в СРСР, зокрема під час подорожей Україною.

На сторінках часописів діаспори передруки із зарубіжних видань про Голодомор почали активно фігурувати з весни 1933 р. Ключову роль у процесі інформування світової спільноти відіграли британські журналісти Г. Джонс та М. Маггерідж, які після відвідування СРСР відзначили, що особливо складне становище було в Україні та на Кубані. Такі повідомлення на шпальтах газет суперечили намірам Й. Сталіна з просування образу розквітаючої могутньої держави, з якою варто налагоджувати дипломатичні відносини. Тому з ціллю приховування та заперечення правди про Голодомор комуністичний режим

²²³ Там само.

²²⁴ Там само.

запустив цілий механізм, завдання якого полягало у популяризації вигідної для Москви інформації і дискредитації репортажів, що містили протилежну думку. Для виконання цієї місії Й. Сталін використовував кореспондентів з авторитетних і знаних, як зараз, так і тоді, видань. Зокрема, найвідомішим таким журналістом, який працював у «The New York Times», був Волтер Дюранті. Українська діаспора регулярно поширювала публікації з іноземної преси у своїх часописах, тому не оминула увагою і його дописи. У серпні 1932 р. на сторінках газети «Свобода» було опубліковано статтю «Нерожеві жнива у комуністів»²²⁵. Саме в цій замітці в газетах діаспори вперше з'явилась згадка про В. Дюранті. За даними «Свободи», він вважав основним ворогом СРСР куркулів, через яких і проявились негаразди у забезпеченні продовольством, але цю «проблему» швидко вирішить уряд²²⁶. В. Дюранті ніколи не мав складнощів з отриманням візи в СРСР, житла тощо²²⁷. Він писав те, чого хотіла радянська влада і Й. Сталін особисто: що голоду нема, що колективізація проходить швидкими темпами, що репресії виправдані економічними потребами. Наступна згадка про журналіста містилась у повідомленні «Радянщина перед кризою через недостачу харчів»²²⁸, наголошувалось, що в своєму дописі він вже дещо менше виправдовував політику комуністів, навіть згадував про факти голоду, але продовжував стверджувати, що це тимчасові негаразди й уряд обов'язково їх владнає. Хоча, і звертав увагу, що найбільше страждали багаті чорноземні території, як Україна та Північний Кавказ. Звичайно, що всі статті В. Дюранті ретельно рецензувались

²²⁵ Нерожеві жнива у комуністів. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 16 серпня 1932 р. № 190. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.07.2018 р.).

²²⁶ Городняк Я. Публікації про Голодомор на сторінках газети «Свобода» у 1932 р. як джерело інформування української діаспори. *Сторінки Історії: збірник наукових праць*. К.: Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», 2019. Вип. 49. С. 143 – 150.

²²⁷ Мейс Дж. Україна: матеріалізація привидів / упор. Наталія Дзюбенко-Мейс. Київ: Кліо, 2016. С. 202.

²²⁸ Радянщина перед кризою через недостачу харчів. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 6 вересня 1932 р. № 207. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.07.2018 р.).

радянською владою, тому у них йшла мова про те, що зовсім скоро ситуація зміниться за рахунок зібраного урожаю. Преса української діаспори насторожено ставилась до повідомлень кореспондента, критикуючи його діяльність у своїх дописах. Однією з таких статей була «Шила в мішку не сховаєш» на сторінках «Свободи»²²⁹. На думку автора замітки В. Дюранті сам собі суперечив, коли наводив приклади розміру пайка робітника (800 грамів хліба на день) і зазначав, що люди помирали від голоду, але точної кількості жертв невідомо (тому що їх ніхто не рахував). У цій же статті він писав: «Всякі донесення про голод у Росії є нині або переборщенням або злобною пропагандою»²³⁰. Діаспора вважала повідомлення найманого Москвою кореспондента лише черговим підтвердженням існування Голодомору в Україні: «Словом, депеша «большевицького вихвалювача», як його тут називають, доказує якраз те, що він і його цензори хотіли закрити»²³¹.

У наступному номері «Свободи» з'явилась стаття з детальним поясненням для читачів, хто такий насправді В. Дюранті, і звідки він черпає інформацію про становище в СРСР. Очевидно, що це уточнення було розміщене для того, щоб передплатники газети не мали сумнівів щодо правдивості матеріалів про існування Голодомору, опублікованих раніше, а критично ставились до репортажів знаменитого тоді кореспондента «The New York Times». У статті «Гряде важка хвиля»²³² йшлося про те, що він спеціально закривав очі на голод, не публікуючи конкретних даних: «Жиючи у Москві й будучи постійно в контакті з центром світської влади, він вірно передає бажання Москви, яка не бажає собі того, щоби світ знав, що існує якась Україна...»²³³. У наступній

²²⁹ Шила в мішку не сховаєш. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 26 серпня 1933 р. № 198. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 28.07.2018 р.).

²³⁰ Там само.

²³¹ Там само.

²³² Гряде важка хвиля. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 8 вересня 1933 р. № 208. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 28.07.2018 р.).

²³³ Там само.

телеграмі, опублікованій в «The New York Times» (а згодом передрукованій у «Свободі»), кореспондент стверджував, що радянській владі вдалось придушити опір на Північному Кавказі та в Україні²³⁴. За даними преси діаспори, В. Дюранті подорожував Північним Кавказом і після цього знову стверджував, що голоду нема, а лише недоїдання, від якого не помирають люди²³⁵. Журналіст повідомляв, що урожай чудовий, а страждають «погані» селяни або «куркулі»²³⁶. Одночасно зазначав, що для роботи на полі радянська влада була змушена використовувати навіть міське населення, бо українські селяни або померли від голоду, або були відправлені у заслання, або пішли у пошуках хліба, так і не повернувшись. Кореспондент вважав, що комуністам вдалось втримати і провчити українців, адже тепер вони змушені працювати у колгоспах. У наступних своїх статтях він підтверджував цю тезу і зазначав: «На Україні не бачив голодних людей, а навпаки, всі старі й малі виглядають добре виживленими»²³⁷. В. Дюранті кілька разів писав, що спротиву радянському уряду вже не існує, влада здобула перемогу над непокірними селянами, які раніше піднімали повстання. У той момент, коли українці всього світу: і в США, і в Канаді, і в Європі, і на Західній Україні, об'єднались у заклик протистояти більшовицькій політиці та надати допомогу голодуючим, В. Дюранті продовжував прославляти СРСР. 17 вересня 1933 р. журналіст писав, що селяни в радянській Україні мали здоровий вигляд, а їхні будинки по селах пустували не через те, що більшість померли голодною смертю, а від того, що «лініві» полишали свої господарства²³⁸. У своїх

²³⁴ Українське збіжжя вивозять до Москви, а на Україні нема хліба. *Свобода*. Джерсі Сіті (США), 12 вересня 1933 р. № 211. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 28.07.2018 р.).

²³⁵ Дюранті вже не бачить голоду. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 14 вересня 1933 р. № 214. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 28.07.2018 р.).

²³⁶ Українські села спустошили від голоду. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 18 вересня 1933 р. № 216. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 28.07.2018 р.).

²³⁷ Дюранті вже не бачить голоду на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 19 вересня 1933 р. № 217. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 28.07.2018 р.).

²³⁸ Ще раз про побіду Кремля. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 20 вересня 1933 р. ч. № 218. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 28.07.2018 р.).

попередніх статтях він хоча б публікував повідомлення про «продовольчі труднощі» і безвихідь, через яку українці покидали свої помешкання у пошуках їжі, тепер же навіть згадки про голод не було. Згодом у своїх телеграмах кореспондент зазначав, що «вільно подорожував десять днів Північним Кавказом та Україною»²³⁹, тому чудово знав, що саме на цих територіях відбувалось: селян упокорили і змусили працювати у колгоспах, але все ж радянській владі доведеться докласти зусиль, щоб зміцнити своє становище та вистояти.

Вдало виконуючи свою функцію головного на Заході популяризатора інформації про відсутність голоду, В. Дюранті був запрошений на пишний банкет, організований у Москві партійною верхівкою. Преса діаспори зазначає, що окрім нього там також були присутні ще два кореспонденти: Л. Фішер (з газети «The Baltimore Sun») та В. Чемберлін (з часопису «Christian Science Monitor», Бостон)²⁴⁰. Як відомо, Луї Фішер теж був симпатиком політики Й. Сталіна, адже у 1933 р., коли статті Г. Джонса активно публікувались за кордоном, він у США проводив публічні лекції. У своїх виступах Л. Фішер спростовував існування Голодомору, класифікуючи ситуацію, що склалась як «складнощі з продовольством у зв'язку з економічними перетвореннями під час здійснення комуністичного експерименту»²⁴¹. Очевидно, що комуністична влада на чолі з Й. Сталіним розуміла, що довго приховувати та заперечувати Голодомор буде неможливо, тому партійна верхівка вирішила поширювати за допомогою підставних журналістів «контрольовані» повідомлення про голод, у яких би йшла мова про його подолання та надання допомоги голодуючим. Ці статті повинні були стати альтернативою іншим заміткам, у яких чітко описувалось, що Москва забирає продовольство в українців.

²³⁹ Селянство на Україні остаточно закріпощене. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 21 вересня 1933 р. № 219. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.08.2018 р.).

²⁴⁰ Москва віддячує кореспондентам за пропаганду на її користь. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 29 вересня 1933 р. № 227. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.07.2018 р.).

²⁴¹ Папуга Я. Змова мовчання. Ставлення Заходу до Голодомору. Київ, 2018. С. 27.

Головна функція В. Дюранті полягала у дискредитації правди, що просочувалась з СРСР і з'являлась в іноземній пресі. Він став ключовим опонентом Г. Джонса. Сам Г. Джонс щодо цієї ситуації зазначав: «Журналістам дозволено писати, однак цензура перетворила їх на професіональних евфемістів та майстрів применшення. Тож «голод» стає «браком їжі», а «голодна смерть» м'якшає до «поширення смертності через хвороби, спричинені недоїданням»»²⁴². Важливо зазначити, що у приватних розмовах В. Дюранті визнавав голод в Україні. Дослідник теми Голодомору, а зокрема діяльності іноземних кореспондентів та побудови антагоністичних взаємин в уособленні Г. Джонса і В. Дюранті, Дж. Мейс підкреслював: «Виток журналістської інформації з Радянського Союзу відбувався за чудовим принципом взаємних послуг і регламентувався подекуди жорсткіше за оприлюднення розвідданих. І хоча, як казали в народі, можна було «домовитися», однак написати про щось не до душі абстрактному радянському цензоріві часто означало безстроково припинити свою співпрацю з СРСР. Очевидно, це правило діяло і якщо відмовитись писати те, про що тебе ласкаво просять»²⁴³. Г. Джонса зацькували за правду, зруйнувавши йому кар'єру, тому він був змушений працювати місцевим репортером у м. Кардіфф (Вельс). У 1935 р. його, у віці двадцяти дев'яти років, застрелили у Маньчжурії, деталі вбивства лишаються невідомі і зараз, але, за однією з версій, це було зроблено на замовлення радянських спецслужб.

Окрім згадок про В. Дюранті на сторінках преси української діаспори знаходимо й підтвердження роботи інших іноземних кореспондентів, що прихильно ставились до радянського режиму і намагались приховувати правду. Одним з них був британець Дж. Бічам, який активно вихваляв новий зібраний урожай, начебто найкращий за останні 35 років. Він ніколи не був у СРСР, але

²⁴² Журналіст Гарет Джонс / упоряд., пер. з анг., передм. В. Пасічна, О. Тишук / КНУ імені Тараса Шевченка; Інститут журналістики. Київ, 2018. С.22.

²⁴³ Там само. С. 23.

працював на замовлення радянської влади, публікуючи статті про успіхи соціалістичної економіки для «The Manchester Guardian»²⁴⁴.

Звичайно, що комуністичний уряд у Москві повинен був ужити заходів, щоб повідомлень, які висвітлюють правду про Голодомор, було якнайменше. 23 лютого 1933 р. ЦК ВКП(б) видав постанову «Про поїздки по СРСР іноземних журналістів», за якою кореспонденти могли пересуватися країною лише з дозволу міліції, їхні дописи проходили сувору цензуру, яка, згадувала сучасниця, «калічила без милосердя депеші закордонних кореспондентів, пропускаючи тільки такі невинні вислови, як «труднощі в прохарчуванні»»²⁴⁵. Усіх, хто наважувався писати про голод, негайно висилали з країни у дводенний термін «за злісну дискредитацію СРСР в очах громадської думки». Іноземні кореспонденти, які отримали дозвіл працювати в СРСР, мали писати про небачені успіхи індустріалізації й колективізації, а голод замовчувати²⁴⁶. Щодо способів досягнення поставленої мети газети «Свобода» від 22 серпня 1933 р. повідомляла наступне: усім акредитованим кореспондентам було надіслано звернення від ДПУ про обмеження виїзду з Москви без спеціального дозволу²⁴⁷. У замітці також згадувалось, що значно раніше американський журналіст В. Чемберлін хотів ознайомитись із ситуацією в Україні та на Північному Кавказі, але не зміг через заборону влади. Обмеження на в'їзд інколи застосовували щодо журналістів конкретних видань. Наприклад, Українське Бюро у Лондоні повідомляло, що відвідувати УСРР заборонено кореспондентам «The Manchester Guardian» (Великобританія) та «Christian Science Monitor» (США). Це було спричинено тим,

²⁴⁴ Совітська пропаганда в справі голоду на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 31 жовтня 1933 р. № 253. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 9.09.2018 р.).

²⁴⁵ Файзулін Я., Гінда В. Україна у вогні минулого століття. Постаті. Факти. Версії. Київ: Клуб сімейного дозвілля, 2015. С.31.

²⁴⁶ Там само. С. 32.

²⁴⁷ Большевики хочуть закрити перед світом голод у Радянщині. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 22 серпня 1933 р. № 194. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 28.07.2018 р.).

що раніше згадані часописи друкували на своїх шпальтах правдиві звіти кореспондентів про голод в українських селах²⁴⁸.

Якщо хтось і отримував дозвіл на поїздку, то здебільшого не мав права робити це самостійно. Журналіст В. Бечерер, який подорожував Україною, згадував, що його всюди супроводжували представники радянських спецслужб і стежили за кожним кроком. Але навіть попри такий контроль кореспонденту вдалось потрапити у дитячу лікарню, де знаходились безсилі голодні діти й стати очевидцем жахливого становища людей, значно гіршого, ніж він спостерігав у 1920-х рр.²⁴⁹ Спецслужби контролювали маршрут поїздки журналіста, але з вікна потяга від Харкова до Одеси він бачив виснажених селян. В. Бечерер стверджував, що з усіх територій СРСР найжахливіша ситуація щодо голоду була в УСРР²⁵⁰. Підтверджував сказане також інший американський кореспондент В. Вайтінг, який акцентував увагу саме на діяльності спецслужб щодо журналістів: «...тепер чужинців не пускають в Радянщині на провінцію й дуже пильно стережуть, щоб у містах вони бачили лише те, що їм покажуть»²⁵¹.

Попри заборону для журналістів вільно їздити територією України, інформація все одно поширювалась у зарубіжній пресі. Це спонукало владу СРСР до здійснення офіційних звернень і пояснень. 13 квітня 1934 р. у Лондоні радянське посольство оприлюднило заяву, що голоду в Україні нема, а статті про це не мають підтверджень²⁵². Мова йшла також про те, що неправдиві чутки

²⁴⁸ Большевики не пускають на Україну англійських журналістів. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 19 вересня 1933 р. № 217. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.08.2018 р.).

²⁴⁹ Очевидці розповідають про страхіття голоду на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 26 серпня 1933 р. № 198. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 28.07.2018 р.).

²⁵⁰ Американець про голод й нужду на Україні. *Новий шлях*. Саскатун (Канада), 19 вересня 1933 р. № 38.

²⁵¹ Очевидці розповідають про страхіття голоду на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 26 серпня 1933 р. № 198. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 28.07.2018 р.).

²⁵² Москва намагається заперечувати голод на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 9 травня 1934 р. № 108. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 9.09.2018 р.).

спеціально поширюються з метою сприяти відокремленню УСРР від СРСР. Однак у повідомленні визнавалось, що є деякі труднощі в Україні із забезпеченням населення продовольством через погану організацію збору урожаю, брак досвіду роботи керівництва тощо.

Іншою складовою механізму приховування Голодомору було створення «бутафорних» населених пунктів чи їх окремих частин спеціально для демонстрування іноземним гостям. Ще восени 1932 р. українська діаспора описувала втілення таких заходів: радянська влада створювала спеціальні «показові» заводи та вулиці у містах, які демонстрували іноземним делегаціям, щоб приховати факт голодування жителів міст, бо виділених харчів не вистачало²⁵³. Ці факти наводив чеський робітник Й. Шіmek, який працював на заводах у Києві протягом 1926–1932 рр. Він стверджував, що ті, хто працювали у державних установах, отримували картки на їжу, а от інші мусили шукати собі якийсь заробіток, купуючи буханець чорного хліба за високими спекулятивними цінами. Торгівля зерном заборонялась, а збіжжя було надзвичайно дороге, та і гроші мав далеко не кожен робітник. Найуспішнішим втіленням способу «маскування» була ретельно створена заздалегідь декорація українських сіл для приїзду Е. Ерріо у серпні 1933 р. Шлях французької делегації пролягав через Одесу, Київ, Харків, Запоріжжя та Дніпро, загалом високопосадовець перебував в Україні з 26 по 29 серпня. Сучасні історики описують підготовку до зустрічі деяких колгоспів, наприклад, у с. Біляївці недалеко від Одеси, колгоспники розповідали Е. Ерріо про отримання за один трудовень 15 кг зерна та показували свої переповнені продовольством комори. У самій Одесі вул. Дерибасівську очистили від тіл померлих селян і нікого туди не пропускали, лише щойно завезені для цієї події автомобілі створювали враження пожвавленого транспортного руху. Є також спогади про підготовку у колгоспі ім. Жовтневої

²⁵³ Як тепер у Києві? *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 27 жовтня 1932 р. № 251. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.07.2018 р.).

революції в Броварах, там партійні службовці відібрали найздоровіших з вигляду жителів, привезли їм з Києва одяг і меблі та посадили за переповненими їжею столами. Після того, як стало відомо, що делегація не відвідає колгосп, то все забрали назад у столицю, навіть продукти²⁵⁴.

Як відгук на такі дії влади, 14 жовтня 1933 р. у «Свободі» опублікувала замітку «Тайна захоплення Еріота»²⁵⁵, де розкривалась правда про інсценовані населені пункти. У повідомленні зазначалось, що перед офіційним візитом у Москві пройшла всесоюзна конференція, де було складено маршрут подорожі делегації. Партійні представники ретельно відібрали заводи та співробітників, щоб продемонструвати їх іноземним гостям: «Робітники й директори фабрик, які оглядав Еріо, мали спеціально вшиті парадні убрання, які їм роздано»²⁵⁶. Для створення ілюзії процвітаючої держави, де нема Голодомору, дороги очистили від таких «небажаних елементів», як голодні діти та жебраки. Для контролю потоку можливих листів-звернень до Е. Ерріо влада створила «чорний кабінет», який не пропускав антирадянські повідомлення до французького посольства: «Боялися, щоби хто через французьке посольство не подав Еріотови таких інформацій, які пошкодили б Совітам. Такі листи дійсно вислано Еріотови, але він не одержав ні одного»²⁵⁷. З Парижу в цей час надходили повідомлення від американського кореспондента Г. Лянга, який теж їздив по території України²⁵⁸. На сторінках часопису «Свобода» від 27 жовтня 1933 р. читаємо: «Г. Лянг каже далі, що як бувший французький міністер Ерріо розповів потім у Парижі, що він не бачив ніякого голоду на Україні, то самі комуністи аж заходилися з реготу, читаючи його звіти». У цій же статті Г. Лянг писав, що сам бачив голодних

²⁵⁴ Папуга Я. Змова мовчання. Ставлення Заходу до Голодомору. Київ, 2018. С. 32–37.

²⁵⁵ Тайна захоплення Еріота. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 14 жовтня 1933 р. № 239. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.08.2018 р.).

²⁵⁶ Там само.

²⁵⁷ Там само.

²⁵⁸ Підтверджує голод на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 27 жовтня 1933 р. № 250. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.08.2018 р.).

українців, цілі пусті села і ніякого поліпшення не помічав, хоча радянські газети зазначали, що урожай набагато кращий, ніж минулого року.

Окрім Г. Джонса та М. Маггеріджа СРСР у 1933 р. відвідав чиказький професор Річард Саліт, про поїздку якого відомо досить мало, інформація є лише в українських «Свободі»²⁵⁹ та «Новому шляху»²⁶⁰. Р. Саліт звернув увагу, що голодує найбільше Кубань та Україна і слід терміново організувати допомогу, подібну до тої, яку виділяв Г. Гувер у 1921–1923 рр. За версією професора в Україні, на Кубані та Поволжі померло 10 000 000 людей за останні шість місяців (очевидно, що йдеться про зиму-весну 1933 р.). На чому ґрунтується такий висновок Р. Саліта з наявної інформації у пресі неможна встановити.

Дійсно, питання кількості осіб убитих голодом було досить актуальним і обговорювалось на сторінках часописів. Іноземні журналісти у своїх повідомленнях наводили різні дані: від 4 до 7 мільйонів²⁶¹. Іноді зазначались досить точні цифри щодо людських втрат в окремих населених пунктах. Наприклад, за даними Українського Бюро у Лондоні у селі Заливанщина (сучасна Вінниччина) у 1932 р. проживало 3 500 осіб, з яких померло 2 000 мешканців, у селі Немиринці (сучасна Житомирщина) лишилось до п'яти родин, а раніше жило 700 чоловік²⁶². Журналіст М. Маггерідж у своїх дописах про подорожі радянською Україною писав про 5 мільйонів жертв²⁶³. Також у газеті «Новий шлях» 24 жовтня 1933 р. було опубліковано статтю «S.O.S.»²⁶⁴, авторства К.

²⁵⁹ За шість місяців на Радянщині вмерли десять мільйонів людей з голоду. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 12 липня 1933 р. № 159. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 28.07.2018 р.).

²⁶⁰ 10 мільйонів людей в Радянщині померли з голоду. *Новий шлях*. Едмонтон (Канада), 18 липня 1933 р. № 29.

²⁶¹ Голод на Україні триває далі. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 25 вересня 1933 р. № 222. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.08.2018 р.).

²⁶² Англійська преса подає нові дані про голод на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 27 вересня 1933 р. № 224. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.08.2018 р.).

²⁶³ В Радянщині населення голодуватиме далі. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 28 вересня 1933 р. № 225. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.08.2018 р.).

²⁶⁴ S.O.S. *Новий шлях*. Саскатун (Канада), 24 жовтня 1933 р. № 43.

Сирецького. Він зазначав, що кількість померлих становить 5–7 млн. Автор наголошував, що тільки зараз світова громадськість почала звертати увагу на події в УСРР, а повідомлення про Голодомор львівська газета «Діло» публікувала ще у березні 1932 р. Преса ж СРСР містила лише замітки, спрямовані проти «внутрішнього ворога», та продовжувала замовчувати правду. І вже аж наприкінці 1933 р. організовувались протести, збори, акції допомоги, які все ж були безрезультатними і «врятували від смерті бодай одного українця за Збручем?»²⁶⁵. Організатором злочину К. Сирецький вважав сталінську «матушку Москву», а українську діаспору звинувачував у зволіканнях та бездіяльності протягом 18 місяців. Автор статті наводив твердження доктора Шиллера, радника з німецького посольства, який їздив по Кубані. Шиллер зазначав, що опустошення цієї території було спричинено голодом та масовим виселенням українців на північ СРСР, такими методами комуністична влада боролась зі спротивом колективізації, який чинили кубанські козаки. Люди обезсилені, щодня в одному селі помирало 20-30 осіб. Влада голод заперечувала, тому ніякої допомоги не приймала, а навпаки продовжувала вивозити хліб у рахунок планів хлібозаготівель. Селяни були настільки виснажені, що не мали сил працювати, тому поля лишились незасіяні. К. Сирецький писав: «Є чутки, що московська влада має вже план заселення [територій, на яких від голоду вимерли всі]. Так у Кубанській області мають оселити селян з Вороніжської губернії!»²⁶⁶. Автор статті згадував публікації М. Маггеріджа та Р. Пінона (французький журналіст, писав про колонізацію України у газеті «Revue des Deux Mondes» від 1 вересня 1933 р.²⁶⁷), якими підтверджував свою тезу, що: «...московський уряд розробляє новий колонізаційний проєкт і його метою є перерозподіл населення між поодинокими місцевостями ССРСР, при чому «непокірні елементи» в тій рахубі,

²⁶⁵ Там само.

²⁶⁶ Там само.

²⁶⁷ Там само.

«національні меншости», що змагаються проти соціалізації хліборобства, мають бути розсіяні по інших місцевостях»²⁶⁸.

Дійсно, план партійної верхівки замаскувати від споглядання офіційною делегацією жахливого стану українського села та міста вдався. Завдяки таким діям радянської влади щодо приховування правди Е. Ерріо лишився прихильником політики СРСР та продовжував показувати свою підтримку Й. Сталіну на міжнародній арені.

Створений комуністичним режимом механізм заперечення та замовчування Голодомору сприяв приховуванню правди, але навіть про ці складові інформаційної політики СРСР було відомо ще у 1932–1933 рр. українській діаспорі, що підтверджують ряд статей з преси.

Кореспондент М. Маггерідж також звертав увагу, що ситуація з продовольством дуже відрізнялась у Росії, Україні і на Кубані. Журналіст у статті дав відповідь на запитання: «Чому саме українців обрав Сталін Й.?». На його думку, радянська система мала на меті замінити вільного заможного українського селянина, упокорити його голодом, перетворивши на гвинтик у радянській системі, який би працював на «благо держави», а не у приватному господарстві²⁶⁹. На сторінках «Нового шляху» теж згадувались статті М. Маггеріджа, хоча і без зазначення прізвища, у цих замітках наголошувалось, що землі стоять не оброблені, тому що більшість селян або вимерли, або були вислані на північ СРСР. Голодомором Й. Сталін хотів упокорити «козацьку небезпеку»: «Голод з'явився не в наслідок неврожаю, а страшної комуністичної політики відбирання від населення збіжжя»²⁷⁰. У 1983 р. публіцист Б. Нагайло взяв інтерв'ю в М.

²⁶⁸ Там само.

²⁶⁹ Проти України й українського селянства. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 16 листопада 1933 р. № 267. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 9.09.2018 р.).

²⁷⁰ Англієць про трагічний стан Кубані. *Новий шлях*. Саскатун (Канада), 12 вересня 1933 р. № 37.

Маггеріджа²⁷¹. Він розповів, що перед поїздкою був позитивно налаштований до радянської влади, тому що надходила інформація лише про брак харчів, а масштаби Голодомору приховувались. Кореспондент вказував, що основними джерелами для написання його статей були: радянські газети, розмови з представниками інтелігенції та співробітниками посольств (британського та скандинавських країн). У свою першу подорож журналіст відправився з групою, якій демонстрували Дніпробуд, він звернув увагу на значно гірший стан життя українців у порівнянні з населенням Москви. Через декілька тижнів кореспондент завдяки знайомим дістав квиток на потяг і повернувся в Україну, щоб самостійно ознайомитись з ситуацією, яка склалась. Там він бачив або голодних селян, які просили їжі, або ж тих, кого вантажили у вагони для худоби напівживими. Після цього М. Маггерідж відправився на Північний Кавказ, де теж спостерігав, як голодували українці, на відміну від німців, які теж компактно проживали на цих територіях. Він побував у німецькому господарстві Друзаг: «Концесія є маленькою оазою достатку серед пустелі. Її багатство допомагає усвідомити жахливе спустошення навкруги»²⁷². Згодом журналіст відправив свої повідомлення з дипломатичною поштою, але навіть у «The Manchester Guardian» вони були подані у значному скороченому та цензурованому варіанті. Кореспондент від редакторів газети не почув подяки чи похвали і вважав, що вони дуже зраділи, коли він звільнився. Причини голоду М. Маггерідж в інтерв'ю пояснив так: «Він був запланований і навмисний, а не спричинений якимсь природним лихом. Він виник унаслідок Сталінової війни проти селянства під час примусової колективізації сільського господарства»²⁷³.

Окрім «The Manchester Guardian» у Великобританії статті про Голодомор

²⁷¹ Малкольм Маггерідж і голод в Україні у 1932 – 1933 роках: інтерв'ю з журналістом Малкольмом Маггеріджом / записав Б. Нагайло. *Історична правда*. Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/11/13/153267> (дата звернення 15.10.2019 р.).

²⁷² Там само.

²⁷³ Там само.

публікувала «The Daily Telegraph» (Лондон) (передрук якої розміщено у «Свободі»)²⁷⁴, яка також мала свого кореспондента у Москві. За даними газети, голод ставав все нестерпнішим, але його продовжує приховувати радянський уряд.

Радянська партійна верхівка постійно намагалась заперечувати інформацію про існування Голодомору. Попри ряд заходів, спрямованих на приховування голоду, як от заборони в'їзду іноземним кореспондентам, інсценування прекрасного життя у селян для представлення офіційним делегаціям, вербування журналістів від авторитетних видань, відбувалось викриття злочинів влади. Преса української діаспори спростовувала сталінську дезінформацію та намагалась апелювати до повідомлень інших іноземців очевидців тих подій: Г. Джонса, М. Маггеріджа, В. Чемберлина. Саме завдяки статтям цих кореспондентів поступово про голод почала дізнаватись світова спільнота.

3.2. Тематичний аналіз дописів про голод та пошук можливостей надання допомоги голодуючим

Вже навесні 1932 р. в Україні голод став масовим явищем, що підтверджували листи В. Чубаря та Г. Петровського до московської влади. «Останнім часом, побачивши, що у селян справді хліба нема, комуністи наказали селянам молотити солому та віяти полову в надії, що там ще осталась якась зернина»²⁷⁵, – так розповідала кореспонденту «Свободи» про голод на початку 1932 р. жінка, якій вдалось втекти в Чехословаччину. Вона стверджувала, що окрім селян голодували також робітники, дехто з них втрачав свідомість на робочому місці через нестачу харчування, навіть діти не мали сил відвідувати

²⁷⁴ Безладні жнива в Радянщині. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 18 серпня 1933 р. № 191. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 28.07.2018 р.).

²⁷⁵ Що діється на Великій Україні (Від нашого кореспондента з Чехословаччини). *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 6 квітня 1932 р. № 80. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 14.07.2018 р.).

школу та хворіли через нестачу їжі. На людей накладали «добровільні» податки, що у розмірі інколи сягали півторамісячної платні. Така продовольча ситуація була пов'язана з вивезенням зерна у січні-лютому 1932 р. для виконання хлібозаготівельного плану 1931 р. Реакцією на повідомлення про голод в УСРР стала поява у лютому 1932 р. на першій сторінці газети «Свобода» допису «Москва хоче виморити голодом українських селян»²⁷⁶. У ньому йшлося про невиконання минулорічного плану хлібозаготівель через «куркулів» та партійних «опортуністів», селян звинувачували у приховуванні зерна, тому почали конфіскації хліба. Після вилучення зернових факти масового голодування були зафіксовані в районах Київської, Одеської, Харківської, Дніпропетровської та Вінницької областей. Проаналізувавши листи з радянської України, можна стверджувати, що гостра нестача продовольства була вже навіть у лютому 1932 р. Зокрема автор листа, опублікованого в № 8 газети «Український голос» зазначав: «Після того, як змолотив, наклали 200 пуд. хліба, 40 пуд. картоплі, а за те, що не в час вивіз бо не було 200 пудів накладено штрафу тисячу карбованців, що я не міг виконати за це нас вигнали з хати, не давши нічого...»²⁷⁷. Інший оприлюднений лист датовано 10 лютого 1932 р. також містить згадки про голод: «На роботу гонять людей хліба ні в кого ні кусочка нема. Дорогий мій брат я вже два місяці хліба кусочка не маю. За одною картоплею щоб не картопля то треба було б з голоду вмерти...». У цьому ж листі авторка зазначила, що хліб увесь конфісковували, не лишаючи нічого, а на базарах 1 пуд зерна коштував 50 карбованців. Хто не виконував планів хлібозаготівель, того саджали до в'язниці. Вона зверталась до брата з проханням допомогти їй виїхати з СРСР, адже масові втечі були не рідкістю навіть попри страх бути вбитим.

Якщо звернутись до сухої мови цифр, то за даними деяких дослідників у

²⁷⁶ Москва хоче виморити голодом українських селян. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 15 лютого 1932 р. № 37. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 14.07.2018 р.).

²⁷⁷ З радянського «раю». *Український голос*. Перемишль (Польща), 6 березня 1932 р. № 8 (631).

травні 1932 р. голодував 61 район, а в червні – 100 з кількістю населення приблизно 9 млн осіб²⁷⁸. Щораз більше листів, де траплялись згадки про голод, надсилали українці своїм родичам за кордон: «У нас у селі нема ні курки, ні качки, ні свині, ні корови. Лиш одні голодні люди лишилися», «Тут голод панує скрізь, бо вже тепер половина народу сидить без хліба. Більшість лише чекає смерті», «Влада нас так тисне, що вже далі не можна видержати»²⁷⁹. Не зважаючи на всі зусилля комуністичної влади, правда про критичний стан із продовольством в УСРР ширилась світом. Сприйняти таку інформацію одразу й «на віру», особливо в урядових колах світових держав, було складно. Вона вимагала додаткової перевірки. Очевидно, вимога такої перевірки й стала причиною спеціально організованої подорожі менеджера московського бюро «International News Service» К. Фоса до Харкова щоб ознайомитись з ситуацією в українських селах. Він надіслав телеграму, в якій підтвердив, що селяни з голоду змушені покидати свої домівки, тому залізничні станції перевантажені, люди по декілька днів сидять і чекають вільного місця в потязі²⁸⁰.

У серпні-вересні 1932 р. у пресі української діаспори були опубліковані ще декілька статей про голод в Україні, у яких ішлося, що через конфіскації зернових замість хліба селяни їли солому, сушений буряк, картоплю тощо²⁸¹. У часописах знайшли відображення й випадки вживання в їжу решток мертвих свійських тварин на тлі тотального голоду. Цьому, наприклад, було присвячено статтю «На Україні селяни їдять здохлятину», опубліковану в часописі «Свобода» від 9 серпня 1932 р.²⁸² У повідомленні наголошується, що влада спеціально не

²⁷⁸ Марочко В.І. Територія Голодомору 1932 – 1933 рр. Київ, 2014. С. 13.

²⁷⁹ Правда про червоний рай. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 1 червня 1932 р. № 126. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 14.07.2018 р.).

²⁸⁰ Там само.

²⁸¹ Україна перед вимиранням з голоду. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 3 серпня 1932 р. № 179. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 14.07.2018 р.).

²⁸² На Україні селяни їдять здохлятину. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 9 серпня 1932 р. № 184. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.07.2018 р.).

проводила ніяких заходів по боротьбі з голодом.

Своєрідний інформаційний мікс про голод в Україні являє собою стаття «Пекло на Радянській Україні»²⁸³. Вона складалася з декількох частин: листів українців та уривків газетних заміток. В одному з листів йшлося про штучно створений Й. Сталіним голод, масштаби якого важко описати і пояснити: населення приречене на смерть, селяни гинули, віддавши все в рахунок непосильних податків, робітникам часто затримували зарплатню, що за умови високих цін на продовольство означало голодування. Особливість цього листа полягає в тому, що писав його не селянин, а робітник. Цей лист посвідчує не тільки голод серед українського «пролетаріату» (на відміну від поширюваної певний час думки, що голодують тільки селяни), а й показує невдоволення сталінською політикою: «Вони в могилу загнали всю Україну». Також ця цитата підкреслює–розуміння цілеспрямованих дій влади на винищення українського народу²⁸⁴. Одночасно з описаними подіями в Україні, у Москві відбувалось святкування 15-ліття революції, уряди європейських держав вітали Сталіна. В іншому листі також порівнювалися ціни на хліб, наприклад, у Білорусі, де 1 пуд (приблизно 16 кг) коштував 100–120 рублів, а в Україні ж 160–200 (майже вдвічі дорожче!). Тобто, навіть на зароблені кошти не завжди можна було купити зерно. Такі факти підтверджують, що в інших республіках Радянського Союзу ситуація не була настільки катастрофічною, як в УСРР. В цій же статті є згадка про те, що тисячам родин вдавалось виживати, бо їхні родичі з Москви та Ленінграда – міст, куди регулярно вивозився український хліб, надсилали продукти. Одночасно українське зерно тонами радянська влада експортувала закордон за безцінь.

Опис стану голодуючих українських міст було також опубліковано

²⁸³ Пекло на Радянській Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 30 листопада 1932 р. № 279. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.07.2018 р.).

²⁸⁴ Городняк Я. Публікації про Голодомор на сторінках газети «Свобода» у 1932 р. як джерело інформування української діаспори. *Сторінки Історії: збірник наукових праць*. К.: Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», 2019. Вип. 49. С. 146.

15 листопада 1932 р. у газеті «Новий час»²⁸⁵. Це був передрук матеріалу київського кореспондента «Associated Press» про голодування робітників у містах, про картки на їжу, які видавали тільки на державних підприємствах, продаж хліба за спекулятивними завищеними цінами: фунт (приблизно 0,4 кг) чорного хліба коштував чотири рублі. Вартість значно зросла, але заробітні плати лишились такими ж, жителі міст змушені усе віддавати за зерно.

Найбільш поширеним видом дописів у пресі діаспори були повідомлення про сам процес голодування та пошуки способів виживання українцями. Наприклад, 23 січня 1933 р. у «Свободі» опубліковано лист 16-літнього юнака з півдня України²⁸⁶. У ньому йшлося, що не виконувала радянська влада своїх обіцянок: ніхто не отримував позик ярівих, українців свідомо лишали помирати. Навіть під час торгівлі у селян конфісковували усе, що ті намагались продати: худобу, солонину тощо. Автор листа перелічував накладені податки («натуральні штрафи»), які вводились постановою ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р.²⁸⁷: «продналог, самооблог, асекурація, хлібозаготівля, м'ясозаготівля, одноразовий, додатковий, тракторний, будівельний... а от тепер вимагають від кожного двору по 90 руб. (45 доларів) і ніхто не знає, що це за податок і на що»²⁸⁸. Дехто виплачував такі податки і все одно помирав з дітьми з голоду, а дехто – не платив, і тоді у них забирали абсолютно все: останній кусень хліба, насіння на посів, квашену капусту у діжках, огірки, помідори; продавали будинок, сорочки, подушки тощо. Здирницька політика влади досягла таких нечуваних розмірів, що

²⁸⁵ Україна щораз в тісніших обняттях голоду. *Новий шлях*. Едмонтон (Канада), 15 листопада 1932 р. № 43.

²⁸⁶ Життя радянського села. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 23 січня 1933 р. № 17. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.07.2018 р.).

²⁸⁷ Постанова Політбюро ЦК КП(б)У про заходи з посилення хлібозаготівель. *Голодомор 1932 – 1933 років в Україні: документи і матеріали* / НАНУ, Ін-т історії України; Міжнародний благодійний Фонд «Україна 3000»; упорядник Р. Пиріг; ред. кол.: В.А. Смолій, Г.В. Боряк, С.В. Кульчицький та ін. Київ: Києво-Могилянська академія, 2007. С. 388.

²⁸⁸ Життя радянського села. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 23 січня 1933 р. № 17. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.07.2018 р.).

не залишалося ніяких ресурсів навіть на організацію громадського харчування для працюючих колгоспників, тому люди, виснажені постійним недоїданням, не могли збирати урожай. Лист з подібним змістом було опубліковано на сторінках газети «Новий шлях» 28 березня 1933 р.²⁸⁹ Його написав українець своєму товаришу в Канаду, у записах він зазначав зарплатню столяра (125 рублів на місяць), а також середні ціни на продукти: масло – 8 руб/фунт, сало – 17 руб/фунт, жито – 60 руб. Опис умов життя автора листа й інших членів сільської громади вражає. Зокрема, дізнаємось, що адресант сала і масла не їв понад рік, чобіт більше 3 років не мав. Раніше він працював у колгоспі, навіть корову свою туди віддавав, але через відсутність продовольства залишив господарство, худобу йому так і не повернули. Під час розкуркулення 40 сімей з їхнього села відправили до Сибіру, але лише 8 людей вижили, інші ж померли по дорозі²⁹⁰. Колгоспники мали менше продуктів харчування ніж, наприклад, одноосібники, а зарплати не було, що стало однією з найвагоміших причин не вступати до таких господарств. Навіть селяни, які працювали і отримували гроші, все одно не могли купити вдосталь продуктів для своїх родин, адже ціни були неспівмірно високі. 15 серпня 1933 р. також опубліковано «Лист із Великої України»: «З початком 1932 р. стали гинуть коні, а в 1933 р. стали умірати люде. Харчуватись немає чим, запаси вийшли, тобто їх забрали: хліб і до хлібу»²⁹¹. Автор листа писав, що корів забрали, лишилися по одній корові на 3-4 сім'ї, та ще й податки не відмінили. Ціна на склянку проса чи кукурудзяної крупи становила 3-4 рублі, а муки і печеного хліба взагалі неможливо дістати. Якщо ж хтось продавав зерно, то комуністичні активісти його забирали, а продавця заарештовували. Харчувалися щирцею (бур'яном), яку добували з-під снігу, їли здохлих коней, котів, собак та ховрахів. Інколи селяни намагались врятуватись і виїжджали на територію Кавказу, але

²⁸⁹ Лист з радянської України. *Новий шлях*. Едмонтон (Канада), 28 березня 1933 р. № 13.

²⁹⁰ Там само.

²⁹¹ Лист із Великої України. *Новий шлях*. Саскатун (Канада), 15 серпня 1933 р. № 33.

протягом 50 днів їх примусово повертали назад. Смертність була настільки масовою, що скидали по 10-15 людей в одну яму, якщо порівняти кількість жертв, то під час голоду 1921–1923 рр. померло 80 осіб, а зараз вже близько 500²⁹². Для того, щоб вижити, селяни почали красти один в одного, чого не було раніше. Подібні звістки безперервно надходили українцям у США та Канаду, в одному з опублікованих у листопаді 1933 р. звучало: «Одинадцять днів крім сирих огірків нічого в роті не мали. ...смерть для нас може принести визволення»²⁹³. У таких листах описували своє харчування, масову смертність від голоду, ціни на хліб (1 пуд зерна коштував 1 долар) тощо²⁹⁴. Також розповідали про становище у колгоспах, куди були змушені вступити: «Установили трудовень, то треба робити три дні, а за той трудовень дають 8 кілограмів, і це тільки на словах дають, а на ділі, то ще й нічого не дали, і не знаю, чи дадуть»²⁹⁵.

Про становище та харчування українських селян також йшлося у статті «Ukraine faces starvation» у «New York Herald Tribune», згодом передрукованій у «Свободі»²⁹⁶. Автор повідомлення особисто спілкувався з місцевим партійцем і жителями приміських сіл під Харковом. Кореспонденту розповіли, що уже багато місяців люди не їли зерна і навіть овочів, хоча у колгоспі було вдосталь продовольства, і що зовсім скоро без державної допомоги смертність серед населення стане масовою. З огляду на останній висновок можемо стверджувати, що сам факт голоду в Україні уже ні для кого не був таємницею, тому тепер постало інше питання: чому так сталося? Це і намагався пояснити невідомий

²⁹² Там само.

²⁹³ На радянській Україні шукають визволення у смерті. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 2 листопада 1933 р. № 255. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 9.09.2018 р.).

²⁹⁴ Документи голоду. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 18 листопада 1933 р. № 269. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 9.09.2018 р.).

²⁹⁵ Там само.

²⁹⁶ Україна перед голодовою смертю. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 19 січня 1933 р. № 14. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.07.2018 р.).

автор статті «Через що голод?»²⁹⁷, наводячи як підтвердження побачене спеціальним кореспондентом лондонського щоденника «Times». Він описував стан життя робітників у містах, які теж голодували, але сільське населення настільки було виморене, що не мало сили обробляти землі для нового засіву, саме тому журналіст зробив висновок, що основна причина голоду – це колективізація. Таким спостерігачам зі сторони, як він, складно було прослідкувати за цілеспрямованим процесом винищення українців, лише одиниці розуміли, що голод на інших територіях СРСР не мав такого масштабу і таких людських втрат, як це було в УСРР й на інших територіях компактного проживання українців. Але навіть подібні статті в чергове звертали увагу міжнародної спільноти на події в СРСР.

У травні-червні 1933 р. у на сторінках газети «Свобода» було опубліковано декілька заміток про бандитизм, що був спричинений голодом: «Голод на совітській Україні»²⁹⁸ та «Очевидці розказують про страшні картини голоду в Україні»²⁹⁹. Перша з них характеризує загальний критичний стан населення України, у другій ідеться і про людоїдство, з яким не могла боротися влада, хоча насправді канібалізм не був масово поширений, до таких мір вдавались лише ті, у кого на ґрунті голоду відбулась деформація психіки. Але сам факт існування такого явища і те, що комуністична верхівка була поінформована про нього, але не застосовувала радикальних заходів, щоб покращити становище, вкотре підтверджує свідомий намір знищити частину населення, зокрема українців, що населяли також Кубань та Північний Кавказ.

З липня 1933 р. фактично у кожному номері газети «Свобода» публікували

²⁹⁷ Через що голод? *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 10 серпня 1933 р. № 184. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 28.07.2018 р.).

²⁹⁸ Голод на совітській Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 31 травня 1933 р. № 124. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 28.07.2018 р.).

²⁹⁹ Очевидці розказують про страшні картини голоду в Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 3 червня 1933 р. № 127. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 28.07.2018 р.).

статті про Голодомор, не просто замітки, а великі статті, в яких ґрунтовно описувались події в Україні, їхні причини та наслідки. Автори зазвичай вказували лише свої ініціали чи друкували повідомлення під псевдонімами. Наприклад, 12 липня 1933 р. у публікації «Українці голодують під комуністичною диктатурою»³⁰⁰ йшла мова про те, що Москва хотіла жити за рахунок України, конфісковуючи увесь хліб та продовольство, не лишивши нічого на посів. Голод вплинув не лише на українців, які жили в селах, а й так званих «пролетарів»: «Директор найбільшої металевої фабрики в Катеринославі, Бірман, телеграфує у Москву, що робітникам не дає харківський уряд хліба. Просить негайної допомоги»³⁰¹. Крім цього зверталась увага і на те, що місцевих українських комуністів радянська влада звинувачувала в «ухильництві», якщо вони намагались допомогти своїм односельчанам. Наприклад, один лист з України, який було опубліковано у львівській газеті «Діло», а згодом передруковано у «Свободі», містив такі свідчення: «У нас між 5 та 10 квітня відбувся суд над колгоспними трутнями за крадіж хліба... Хліб крали всі люди, бо голодні... Завідуючого хлібною коморою, завідуючого млином, вагаря хліба, який важив у молотьбу хліб, і бригадира засудили до розстрілу. Голову колгоспу і його заступника, як партійців, засудили на 10 років висилки, решту також на 10 років та 8 років висилки»³⁰². Відповідальність за масову смертність українців від голоду уряд у Москві покладав на самих українців, звертаючи увагу, що ті «перекрутили» чи «недокрутили» плани Й. Сталіна. У зв'язку з цим відбувались чистки в КП(б)У: «... тепер на Україні розформовують усі українські комуністичні організації й переформовують наново органи радянської влади»³⁰³.

³⁰⁰ Українці голодують під комуністичною диктатурою. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 12 липня 1933 р. № 159. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 28.07.2018 р.).

³⁰¹ Там само.

³⁰² Нужда й голод на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 15 липня 1933 р. № 162. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 28.07.2018 р.).

³⁰³ Москва рішила викоринити українство на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 5 серпня 1933 р. № 180. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 28.07.2018 р.).

Така інформація надійшла з Парижу. Сам же кореспондент московської газети «Социалистический вестник» пояснює, що причиною змін у партії було не лише не виконання плану хлібозаготівель, а й «неправильна українізація», проведена М. Скрипником, тому що вона «призводить до сепарації», чого насправді боявся комуністичний уряд у Москві. У «Свободі» було передруковано повідомлення з газети «Новий час»³⁰⁴, що виходила у Львові. Крім теми Голодомору стаття охоплювала питання початку русифікації: відбувалось «чищення» української мови, вилучаючи зі словників слова, які можна замінити на «общепонятные». На сторінках «Нового часу» Ю. Бачинський та Ю. Танчаківський заявили, що самогубства М. Хвильового та М. Скрипника – це протест проти масової русифікації, адже українське національне питання ніколи не буде вирішене у радянській державі.

За даними «Нового шляху» навіть у 1933 р. були спроби чинити спротив Голодомору, зокрема в Одесі організували масштабне повстання, про що йшлося у замітці «На Україні щораз частіші голодові заворушення»³⁰⁵. Причиною бунту була відсутність продовольства серед робітників. У часописі зазначається, що протестуючі спеціально спереду поставили жінок та дітей, сподіваючись, що в них не будуть стріляти представники ДПУ. На жаль, спецслужби це не зупинило і по учасниках було відкрито вогонь, реакцією ж на такі дії влади став загальний страйк робітників міста, який було класифіковано як державну зраду. З метою придушення спротиву Голодомору уряд збільшував кількість присутніх військових в УСРР, здебільшого вони були не українцями, а інших національностей, щоб не переходили на бік повсталих. Дані про такий бунт у 1933 р. в Одесі ми зустрічаємо лише на сторінках «Нового шляху». У зв'язку з тим, що партійна верхівка СРСР приховувала і заперечувала голод, то навіть

³⁰⁴ «З'єднаймося всі в гору з Великою Україною!». *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 10 серпня 1933 р. № 184. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 28.07.2018 р.).

³⁰⁵ На Україні щораз частіші голодові заворушення. *Новий шлях*. Едмонтон (Канада), 25 липня 1933 р. № 30.

зараз є «білі плями» з історії цього періоду, які потребують детального вивчення і саме залучення преси діаспори, як одного з джерел дослідження, дає можливість отримати унікальну інформацію. У замітках «Свободи» також згадується, що радянська влада знищувала цілі села на Одещині, які «саботували плани хлібозаготівель», такі населені пункти повинні були здати зерно втричі більше норми, як покарання за саботаж³⁰⁶. Зокрема, у статті йшла мова, що населення об'єдналось і чинило спротив здачі збіжжя, ініціаторів цього бунту засудили до ув'язнення.

Радянські газети стверджували, що врожай у 1933 р. був значно кращий, аніж у попередньому. У пресі діаспори містились згадки про статтю радянського кореспондента Кримського (ім'я не вказано) у газеті «Социалистическое Земледелие»³⁰⁷. Він зазначав, що точна цифра зібраного урожаю невідома, адже частина зіпсувалась через неправильне зберігання: його зсипали вогким і воно тліло, або ж зберігалось під відкритим небом. Подібна інформація публікувалась і в інших радянських газетах, наприклад, в «Известиях» писали, що на Кубані теж тисячі тонн зерна гнили, адже робітники повільно вантажили продовольство, інколи робота, яка могла зайняти декілька годин виконувалась за 5-6 днів³⁰⁸.

У 1934 р. статей про Голодомор у пресі діаспори було опубліковано значно менше, ніж у 1932–1933 рр. У січні в газеті «Свобода» у замітці «Господарське положення в совітах»³⁰⁹ містилась згадка про повідомлення у радянській пресі, які описували високий рівень зібраного урожаю. «Свобода» спростовує таке твердження, адже насправді українці помирали від голоду. У деяких районах

³⁰⁶ Виморюють голодом цілі села. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 14 вересня 1933 р. № 213. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.08.2018 р.).

³⁰⁷ Голод на Україні триває далі. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 25 вересня 1933 р. № 222. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.08.2018 р.).

³⁰⁸ Збіжжя далі гниє на станціях залізниць, а населення голодує. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 7 жовтня 1933 р. № 233. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.08.2018 р.).

³⁰⁹ Господарське положення в совітах. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 2 січня 1934 р. № 1. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 9.09.2018 р.).

урожай взагалі лишався не зібраний, тому що не було кому працювати: люди або померли від голоду, або ж були надто виснажені для виконання сільськогосподарських робіт. У замітці йшлося також про те, що голод буде і у 1934 р., тому що забирали не лише зерно для виконання плану хлібозаготівель, а й усі інші продукти в рахунок так званих «натуральних штрафів». Окрім продовольства, жителі сіл були позбавлені ще й промислових товарів першої необхідності. За даними «Свободи»: «...індустрія не доставила селянам товарів на суму 430 мільйонів рублів»³¹⁰. Не було виконано план й у важкій промисловості, особливо, що стосувалося виробництва заліза, сталі, нафти і вугілля, тобто загалом, очікуваних урядом СРСР результатів п'ятирічки не вдалось досягнути.

Проаналізувавши повідомлення у пресі діаспори про реалізацію Голодомору можемо стверджувати, що вони достатньою мірою містили інформацію про поширення голоду і через це вживання у їжу різних замінників харчів. Опубліковані листи, свідчення втікачів з голодуючої України давали повноцінну картину розуміння життя і страждань українців через політику уряду, їх способи виживання в умовах голоду.

Висновки до розділу

Затвердження постанов та директив протягом 1932–1933 рр., які стали так званою «законодавчою базою» геноциду, спричинило масове голодування і унеможливило будь-які спроби порятунку українських селян. Саме тому у 1933 р. кількість статей про Голодомор та пов'язану з ним тематику зросла, окрім оприлюднення жахливих фактів становища українського народу та викриття правди про мільйони смертей, досить багато газет містили повідомлення з іноземної преси від кореспондентів, що подорожували по УСРР та Кубані, наприклад, М. Маггеріджа, Г. Джонса, Г. Лянга, В. Бечерера та інших. Партійна

³¹⁰ Там само.

верхівка СРСР на чолі з Й. Сталіним на протигагу діяльності журналістів, які намагались донести правду до світової спільноти (найвідоміші серед них М. Маггерідж, Г. Джонс, В. Г. Чемберлін), створила систему з замовчування і заперечення Голодомору. Комуністична влада будь-якою ціною намагалась приховати злочин, аж до здобуття Україною незалежності про Голодомор було заборонено говорити навіть у родинному колі. З ціллю знищення доказів і будь-яких згадок про геноцид 1932–1933 рр. партійна верхівка використовувала всі можливі способи. Основними складовими цього механізму заперечення, про які згадувала діаспора на сторінках своїх газет, були статті «на замовлення» авторства кореспондента «The New York Times» В. Дюранті та підготовка для іноземних делегацій спеціальних «показових» сіл чи частин міст, найвідоміші факти використання такої «бутафорії» фіксуються під час приїзду французького політика Едуарда Ерріо. Українська спільнота у Північній Америці у своїх медіа презентувала В. Дюранті, як журналіста, статтям якого не варто довіряти, адже реальність в УСРР відрізнялась від описаного у «The New York Times».

Видання української діаспори розміщували чисельну кількість статей, які ілюстрували поширення голоду і заборони будь-яких способів порятунку українськими селянами. Спираючись на такі джерела інформації: розповіді самих утікачів, з якими спілкувались журналісти іноземних видань (газети перекладали і передруковували такі повідомлення), листи з України до родичів закордон з проханнями про допомогу та матеріали з радянських часописів, можемо стверджувати, що преса діаспори досить вірно відображала процеси в УСРР, пов'язані з введенням натуральних штрафів, запровадженням паспортної системи і заборною покидати голодуючі території, що унеможливлювало в'їзд селян у міста та на території Російської і Білоруської республік у пошуках їжі. З розкручуванням маховика Голодомору кількість повідомлень почала невпинно зростати. Їх формат трансформувався із коротких заміток до великих за обсягом описових статей. У пресі діаспори масово публікувались дописи про голод та

його жахиття: вживання в їжу сурогатів, канібалізм, долю безпритульних дітей, зокрема й про використання підлітків для здійснення конфіскацій продовольства. В деяких повідомленнях описувалось становище українців на Північному Кавказі (Кубані), адже і там діяли вище перелічені складові реалізації Голодомору. Наведені у газетах факти про способи порятунку українців свідчать про досить високий рівень поінформованості української спільноти про події під час Голодомору.

Розділ 4. Преса української діаспори як засіб та інструмент поширення концепту «Голодомор 1932–1933 рр. – геноцид українського народу»^{311*}

4.1. Оформлення концепту Голодомору 1932–1933 рр. як геноциду в українській діаспорній пресі

Перші згадки в українських часописах про голод знаходимо весною-влітку 1932 р. У більшості ці статті були описового характеру, не містивши елементів аналітики щодо причин складного продовольчого становища в УСРР. Очевидно, що спочатку масив інформації надходив у меншій кількості, та й представники діаспори не усвідомлювали масштабів катастрофи. Поступово щомісяця кількість звісток з України зростала і викривались деталі жахливих подій, поширювались дописи з детальним описом прийнятих радянською владою постанов, які ілюстрували покрокову реалізацію голоду. Таким чином за кордоном було відомо, що будь-які можливі способи порятунку українців заборонялись чи обмежувались. Всі ці статті підтверджували, що голод був спрямований проти населення УСРР та Кубань, де абсолютна більшість була українцями. Очікувано, що наступним етапом у процесі висвітлення теми Голодомору буде пояснення: партійна верхівка використала голод як зброю з метою упокорення чи вбивства українців. Влітку 1933 р. у пресі діаспори вийшли перші статті, які містили елементи такої аналітики. У канадській газеті «Новий шлях» був передрук з львівського «Нового часу» розповіді науковця (прізвище не вказано) про становище українців під радянською владою. Чоловік працював у СРСР і в 1933 р. повернувся на Західну Україну. Він наголошував, що людей морять голодом, траплялись навіть випадки канібалізму³¹². Основний месидж

^{311*} Термін «геноцид» було введено в міжнародне право у 1948 р. У визначених нашим дослідженням хронологічних рамках українська діаспора у своїх публікаціях не використовувала даного поняття, але її бачення щодо причин, перебігу та наслідків Голодомору підпадають під характеристики злочину геноциду.

³¹² Очевидець про сучасне положення на Україні. *Новий шлях*. Саскатун (Канада), 15 серпня 1933 р. № 33.

повідомлення полягав у тому, що голод був штучно створений радянською владою: в українських селян забрали усе збіжжя, особливо скрутне становище було в одноосібників. За словами очевидця: «Москва веде свідому політку фізичного винищення Українського народу та заселення України москалями. Бо в Московщині ведеться зовсім інша господарська політика і там такого голоду нема»³¹³. Смертність була на скільки масовою, що урожай 1933 р. не буде кому збирати, тому робітників з фабрик у містах відправили працювати на поля у зв'язку з відсутністю робочої сили. Комуністична партія боролась з «розкраданням соціалістичного майна», розстрілюючи чи ув'язнюючи голодних селян, які намагались підібрати з поля хоча б пару колосків, на 5-10 років (так імплементувалась постанова «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» від 7 серпня 1932 р.), пункт II якої звучав: «Застосовувати, як захід судової репресії за розкрадання колгоспного та кооперативного майна вищу кару соціального захисту – розстріл із конфіскацією всього майна із заміною при пом'якшувальних обставинах позбавлення волі на строк не менше, як 10 років з конфіскацією всього майна»³¹⁴). Науковець також описував процес деукраїнізації (а точніше, русифікації), який проводив П. Постишев, замінюючи українські школи Кубані та Донбасу на російські, та ініціювавши створення нового правопису для «зближення двох братніх мов». Ще один житель Галичини – професор Остап Менда повернувся з СРСР, де він викладав математику з 1930 р., й ділився спогадами про жахливі картини голоду, навіть привіз «хліб» зі стоколоса та

³¹³ Там само.

³¹⁴ Постанова ЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації й зміцнення громадської (соціалістичної) власності». *Голодомор 1932 – 1933 років в Україні: документи і матеріали* /ІАНУ, Ін-т історії України; Міжнародний благодійний Фонд «Україна 3000»; упорядник Р. Пиріг; ред. кол.: В.А. Смолій, Г.В. Боряк, С.В. Кульчицький та ін. Київ: Києво-Могилянська академія, 2007. С. 282.

кукелю (ціна його 70 рублів за кілограм)³¹⁵. Професор наголошував, що голод штучний і спричинений конфіскаціями продовольства у селян, які через відсутність харчів доведені до божевілья і навіть вдаються до канібалізму. Цілі села стояли пустими, бо їхні жителі або виїхали у пошуках їжі, або радянська влада відправила їх на Сибір, або ж померли від голоду. О. Менда також звертав увагу, що у радянській Україні забороняється усе українське як таке, самогубства М. Скрипника та М. Хвильового були лише початком терору.

Прослідковуємо у свідченнях обох вчених подібність думок щодо русифікації української освіти та культури. Зрозуміло, що ціль – не лише фізично знищити українських селян і змусити їх працювати у колгоспах, а й насильно русифікувати УСРР. Вже влітку 1934 р. у газетах діаспори були опубліковані статті про переселення росіян та білорусів на територію УСРР, у регіони, де вимерло найбільше українців під час Голодомору. Наприклад, жінка, прізвище та ім'я якої не вказувалось, що подорожувала Україною, згадувала про початок у 1934 р. активної русифікації (насадження російської мови, шкільництва тощо). Також, за її словами, у пусті села, де люди вимерли від голоду або були переселені насильно на Сибір чи відправлені на Соловки, влада відправляла росіян³¹⁶. Для встановлення повного контролю над селянами партійна верхівка направляла росіян, які займали керівні посади в селах. З подібною метою було перенесено столицю з Харкова у Київ, щоб і там взяти під контроль усі освітні та культурні установи. Жінка розповідала, що на околицях Києва бачила будівництво бараків, куди переселятимуть корінних киян, а у їхніх домівках будуть жити новоприбулі партійні³¹⁷. Загалом публікації у часописах діаспори кінця 1933 – початку 1934 років засвідчують активну діяльність урядових

³¹⁵ Москва забирає для себе все збіжжя з України. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 24 серпня 1933 р. № 196. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 28.07.2018 р.).

³¹⁶ Обмосковлення України. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 11 червня 1934 р. № 135. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 18.01.2019 р.).

³¹⁷ Там само.

структур у напрямі розмивання цілісності українського етносу шляхом заселення спустілих після Голодомору територій України, Кубані й Північного Кавказу етнічними росіянами, та русифікацією українців, яким пощастило вижити під час голоду.

Чітке обґрунтування причин знищення голодом українського народу здійснила Організація Українських Націоналістів, яка видавала у Празі власну газету «Український націоналіст». Восени 1933 р. у часописі опубліковано статтю «Голод на Східно-Українських землях»³¹⁸. У дописі зазначалось, що цілі села стали пусті, люди божеволіли від нестачі продовольства, тому зустрічались навіть випадки людодства. Автор повідомлення наголошував, що кількість померлих становить близько 10 000 000 осіб. У замітці чітко виділялись причини голоду: « – щоби ослабити революційну силу України, перед якою Москва дрожить; ...– щоби створити на Україні пусті терени, вільні для колонізації надійним для Москви елементом»³¹⁹. На думку автора, це було останнім шансом упокорити українців – винищити їх голодом. Який шанс порятунку бачили члени ОУН? Тільки продовження національної революції та знищення московської влади (націоналісти вважали, що «Москва – червона чи біла, як тільки буде сильна все однаково схоче пожерти Україну»³²⁰).

У статті «Як червона Москва закріплює своє володіння на Україні»³²¹ також розміщена стаття з поясненням, як і чому відбувалось знищення українського народу. Автор допису, Тиміш Омельченко, підполковник Армії УНР, описував введення паспортної системи, заборону селянам виїжджати за межі української республіки, чистки в КП(б)У від «націоналістичних елементів», масові примусові переселення на Сибір. Він зазначав, що крім України такі методи упокорення

³¹⁸ Голод на Східно-Українських землях. *Український Націоналіст*. Прага (Чехословаччина), жовтень-листопад 1933 р. № 2–3.

³¹⁹ Там само.

³²⁰ Там само.

³²¹ Омельченко Т. Як червона Москва закріплює своє володіння на Україні. *Новий шлях*. Едмонтон (Канада), 4 липня 1933 р. № 27.

партійне керівництво на чолі з Й. Сталіним використовувало також щодо Кубані. Автор пояснював причини винищення народу радянською владою тим, що українці не хотіли працювати у колгоспах і піднімали повстання, а згодом розпочались втечі у Румунію чи Польщу тих, хто жив на західному кордоні СРСР. Для того, щоб зупинити такі дії, радянська влада збільшила кількість військових на кордонах і розпочала переселення на ці території росіян, а українців відправляла на Сибір.

Спробу формування розуміння українською діаспорою причин і перебігу Голодомору як злочину радянського уряду проти українського народу знаходимо на шпальтах «Свободи» у середині 1934 р. Підбірка різних заміток публікувалась у декількох випусках щоразу під однією назвою «Голод в Україні» («Famine in Ukraine»). Повідомлення охоплювали різні аспекти теми. Наприклад, у тексті статті від 11 червня 1934 р. йшлося про джерела інформації, з яких надходили дані про голод, та реакцію діаспорян на отримані матеріали³²². Зокрема, досить багато українців, які жили за межами СРСР, писали листи чи статті у газетах для того, щоб допомогти своїм родичам чи таким же звичайним українцям, адже ті масово помирали від голоду. Основними джерелами інформування стали свідчення тих, кому вдалось втекти, листи до родичів, які жили за кордоном, записи іноземних кореспондентів, які подорожували Україною. Звичайно, що відразу зреагували українці з Західної України, яка була у складі Польщі. Саме там було створено перший громадський комітет допомоги голодуючим, після чого ця ідея стала популярною серед українських емігрантів у Франції, Німеччині, США та Канаді. Згодом греко-католицький митрополит Андрей Шептицький написав звернення, де описував жахіття в Україні. Українці всього світу закликали організувати допомогу голодуючим, це була їхня спільна ціль.

³²² Famine in Ukraine. Memorandum of the Ukrainian Organizations of the United States. *Свобода*. Джерзсі-Сіті (США), 11 червня 1934 р. № 135. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 18.01.2019 р.).

Також почались масові акції протесту проти Голодомору і Дні жалоби за жертвами голоду. У найбільших містах США (Бостон, Нью-Йорк, Клівленд, Чикаго, Детройт, Сиракьюзах, Кембридж) проходили антирадянські мітинги, організовані українською діаспорою³²³. У цьому ж повідомленні було описано, як намагались організувати допомогу європейські держави для українців, та як піднімалось питання Голодомору у Лізі Націй, наприклад, надійшли звернення міністра іноземних справ Норвегії Л. Мовінкеля, звіти очільника Конгресу національних меншин доктора Е. Амменде.

У наступному випуску від 12 червня 1934 р. для підтвердження факту Голодомору у «Свободі» були опубліковані витяги з різних газет Сполучених Штатів та Європи³²⁴:

- «The Montreal Daily Herald» (від 25 квітня 1933 р.) описував бездомних дітей в українських містах, які втекли з сіл через відсутність їжі і просили хліба на залізничних станціях;
- «Detroit News» (від 2 вересня 1933 р.) містила лист, де йшлося, що через відсутність їжі українці були змушені їсти абсолютно все: худобу, собак, котів, а восени люди помирали, як мухи;
- «Le Matin» (від 30 серпня 1933 р., Париж) надрукувала історію подорожі в УСРР двох українців, які були громадянами США, після такої статті уся ліберальна французька преса намагалась досліджувати умови життя в Україні;
- «The New York Times» (від 29 серпня 1933 р.) розмістила історію про тих же двох українців, зокрема їхні розповіді про Київ, де вони бачили опухлих людей, які ледве ходили;
- «The Manchester Guardian» (від 13 вересня 1933 р.) оприлюднила свідчення втікача з УСРР, який стверджував, що голод штучний, і почався він у 1932 р.,

³²³ Там само.

³²⁴ Famine in Ukraine. Memorandum of the Ukrainian Organizations of the United States. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 12 червня 1934 р. № 136. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 18.01.2019 р.).

коли радянський уряд забрав у селян все зерно;

- «Bund Mlodych» (від 20 січня 1933 р., Варшава) містила статтю Р. Врага, який запевняв, що 12 мільйонів людей в усьому СРСР померли і близько 3 мільйонів відправлені у заслання;

- «Forwaerts» (від 27 грудня 1933 р., Нью-Йорк) опублікувала статтю Г. Ланга «Що я бачив і чув у селах України», у якій автор описував спустошені українські села, напівпорожні через політику радянського уряду, де вже не лунали традиційні пісні. Він підтверджував, що подорожувати іноземним кореспондентам по території УСРР радянська влада заборонила;

- «Answers» (від 24 лютого та 3 березня 1934 р., Лондон) надрукувала опис подорожі У. Вільямса (бізнесмена, журналіста) по СРСР. Він багато читав про Голодомор в Україні, тому вирішив поїхати в СРСР. Починалась його стаття «Відповіді на запитання про голод в Україні» з пояснення, чому у XX ст. голод неможливий, що всі країни об'єднуються для організації допомоги голодуючим. Але не така ситуація склалась в Україні, частині СРСР, яка мала «найбільший урожай зерна за останні п'ятдесят років»³²⁵. Коли У. Вільямс заселявся в готель, то консьєржка йому сказала: «Тільки найвитриваліші доживуть до наступного літа». Під час подорожі у потязі він завів розмову з німецьким інженером з Харкова, той повідомив, що всюди голод, але У. Вільямс не повірив. Тоді вони вирішили запитати про це у кондуктора, від якого дізнались, що його донька померла від голоду декілька місяців тому. Автор статті спочатку не міг зрозуміти, чому ж тоді світова громадськість не організовує продовольчу допомогу. Люди помирали при дорогах, спухлі від голоду. У. Вільямсу у Донецьку вдалось поговорити з працівником залізниці. Чоловік йому розповів, що надіється пережити цей голод, але щодня у сусідньому селі він бачив 20-25 мертвих, які

³²⁵ Famine in Ukraine. Memorandum of the Ukrainian Organizations of the United States. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 13 червня 1934 р. № 137. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 18.01.2019 р.).

лежали на вулицях. Під час бесіди залізничник постійно оглядався, щоб пересвідчитись, що ніхто їх не підслуховував. Автор зазначав, що становище робітників на заводах та фабриках було дещо кращим, але їжі вони отримували рівно на стільки, щоб залишатися живими. Яскравим спогадом мандрівника був випадок у кафе, де бездомна дівчинка зі столу підбирала для себе крихти їжі після одного з відвідувачів. Вона була дуже налякана і відразу втекла. Також на міському ринку він бачив хлопчика, який вишукував у багнюці яєчні шкаралупи. По містах утворювались зграї бездомних дітей, батьки свідомо їх там лишали, маючи надію на їхній порятунок. За даними мандрівника, лише у Харкові таких безпритульних було близько 18 тисяч. ДПУ їх намагалось виловлювати³²⁶. Автор спочатку думав, що їх розвозять по домівках чи у дитячі притулки, але один його знайомий повідомив, що підлітків відправляли за місто, так далеко, щоб вони не мали сил повернутися. Він також розповів історію про те, як декілька вагонів забули на віддалених залізничних коліях, а коли знайшли – нікого живого там вже не лишилося³²⁷. У. Вільямс не був звичайним туристом чи журналістом, тому бачив те, що приховував радянський уряд. Завдяки спілкуванню з місцевими йому вдалось отримати достовірну інформацію. Окрім даних про безпритульних дітей та масову смертність, автор чув і про випадки канібалізму.

Окремо слід розглянути висвітлення статистичних даних у статті У. Вільямса «Відповіді на запитання про голод в Україні»³²⁸. Він стверджував, що точної кількості померлих ніхто не знає, адже лікарі також працювали на радянський уряд, тому або не фіксували померлих, або вказували неправдиві причини смерті (найпопулярнішими записами були: «виснаження» чи «слабке серце»). Офіційно в СРСР ні одна людина не померла від голоду, але навіть

³²⁶ Там само.

³²⁷ Famine in Ukraine. Memorandum of the Ukrainian Organizations of the United States. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 14 червня 1934 р. № 138. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 18.01.2019 р.).

³²⁸ Там само.

росіяни, які не голодували, між собою сперечались, скільки ж саме жертв: 15 чи 10 мільйонів. У. Вільямс зробив висновок у своїй статті, що Голодомор не був катастрофою чи катаклізмом, це був штучно створений голод³²⁹. І навіть не дивлячись на те, що минулого року (1932 р.) було зібрано в СРСР найбільшу кількість урожаю за останні 50 років, люди все одно продовжували боятись голодної смерті. У. Вільямс зазначав, що у 1933 р. зерно лишалось на полях, адже частина українських фермерів була вбита, частина – депортована, тому у села відправляли робітників з міст, які повинні були працювати замість селян³³⁰. Цих робітників погано годували, не наділяли хлібом. Зерно було заборонено видавати, весь зібраний урожай відправляли до зерносховищ. За даними автора, збіжжя часто лишалось гнити, тому що не було коней для перевезення (їх або вбили під час колективізації, або з'їли від голоду), але навіть того урожаю, який вдалось зібрати, було б достатньо для уникнення смертей. Мандрівник чув розмови місцевих, під час яких вони стверджували, що для радянської влади важливіше продати зерно, щоб отримати кошти на розбудову промисловості. У. Вільямс також спілкувався з представниками інтелігенції, імена яких не зазначав. Один з інформаторів стверджував, що весь урожай 1932 р. відправили на потреби Червоної Армії, інший вважав, що голод дійсно спеціально створений. Британський експерт з розвитку сільського господарства зазначав, що радянській владі вигідно організувати голод, щоб селяни думали не про організацію повстань та бунтів, а були зайняті пошуками їжі. У. Вільямс погоджувався і з інформаторами, і з британцем³³¹, та він так і не зміг зрозуміти, чому ж радянський уряд не вдався до заходів, щоб полегшити голод, а навпаки відмовлявся від запропонованої міжнародними організаціями допомоги.

³²⁹ Там само.

³³⁰ Famine in Ukraine. Memorandum of the Ukrainian Organizations of the United States. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 15 червня 1934 р. № 139. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 18.01.2019 р.).

³³¹ Там само.

У «Famine in Ukraine» опублікованій у номері від 12 червня 1934 р. йшлося про письменника та мандрівника К. Велса, який у 1933 р. видав книгу «Капут», де описував подорож Україною³³². Під час мандрівки К. Велс та його дружина ще не чули звісток про Голодомор, автор зазначав, що Україна – це житниця Росії, але згодом його враження почали змінюватись, адже чим далі вглиб вони їхали – тим складніша була ситуація з продовольством. Скрізь снували люди, які дивились вслід поїзду, будинки були розвалені, навколо валявся реманент, поля заросли бур'яном, на станціях подружжя бачило дітей, які їли траву. Місіс Велс у своєму щоденнику зазначала: «Голод! Голод всюди!». Вона описувала жінок у лахмітті, які лежали при дорозі з немовлятами на руках, що ссали порожні груди матерів. Авторка занотувала опис дівчинки, чи то жінки, тіло якої було, як у десятирічної, але обличчя вона мала, як у тридцятирічної³³³. Зрештою К. Велс і його дружина дійшло до висновку, що голод був спричинений політикою радянського уряду.

Українська діаспора пропонувала текст «Голод в Україні. Меморандум Українських Організацій Сполучених Штатів» («Famine in Ukraine. Memorandum of the Ukrainian Organizations of the United States») поширювати, надсилати сенаторам кожного штату і закликом організувати продовольчу допомогу, адже були селяни, які голодували і у 1934 р.³³⁴ Згодом ряд цих повідомлень, опублікованих у декількох випусках «Свободи», видано окремою брошурою з Резолюцією Конгресу США. Буклет можна було замовити для популяризації, його вартість становила 25 центів³³⁵. Особливість статей у циклі «Famine in

³³² Famine in Ukraine. Memorandum of the Ukrainian Organizations of the United States. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 12 червня 1934 р. ч. 136. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 18.01.2019 р.).

³³³ Там само.

³³⁴ Резолюція про голод на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 16 червня 1934 р. № 140. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 18.01.2019 р.).

³³⁵ Меморіал у справі голоду на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 20 червня 1934 р. № 143. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 18.01.2019 р.).

Ukraine. Memorandum of the Ukrainian Organizations of the United States», які публікувались у «Свободі» протягом 9–16 червня 1934 р. полягала у тому, що вони були англійською мовою, в той час інші частини випусків лишались українською³³⁶. Це доводить, що цільовою аудиторією таких повідомлень були громадяни США, які не знали української і українцями не були. Можемо припустити, що представники діаспори завдяки цим англomовним статтям отримали можливість поширювати інформацію про Голодомор серед своїх американських друзів чи сусідів. Донесення правди про катастрофу сприяло б розумінню громадянами США ситуації щодо виступів українців проти визнання СРСР та встановлення дружніх міжнародних відносин. На нашу думку саме для цього у «Famine in Ukraine» були зібрані ключові тези про Голодомор, що підтверджувались статтями іноземних мандрівників та журналістів, які, в більшості, надавали об'єктивну інформацію завдяки своїй не упередженості. У тексті брошури чітко викристалізовується ідея, що голод був спрямований проти українців.

Отже, проаналізувавши статті на сторінках часописів української діаспори, у яких ідеться про причини та хід Голодомору, можемо стверджувати, що уявлення про ті події було близьке до реального становища в УСРР. Обґрунтування спрямованості реалізації голоду проти українців як нації було висвітлене у ряді повідомлень і пояснює нам основні складові візії Голодомору, яка тоді була закладена. На шпальтах газет пояснюється, чому і як радянська влада намагалась знищити українців. Саме таке розуміння вчиненого злочину цілковито підпадає під термін «геноцид», який сконструйовано було значно пізніше. Також у пресі чітко йдеться, що крім фізичного знищення (власне геноциду) активно реалізовувалась політика русифікації, щоб перетворити

³³⁶ Horodniak Y. Dissemination of Truth about the Holodomorafter Official Recognition of the USSR by the USA government. *The European philosophical and historical discourse*. Prague (Czech Republic), 2020. Vol. 6. Issue 3. P. 25 – 31.

українців на частину так званого «радянського народу».

4.2. Поширення української візії Голодомору 1932–1933 рр. через медіа як спроба впливу на уряд США

Восени 1933 р., на хвилі новин про можливе встановлення у найближчому часі дипломатичних відносин між США та СРСР, у пресі діаспора публікувала повідомлення, які стосувались офіційного визнання СРСР Сполученими Штатами Америки. Звертаючи увагу, що в УСРР тривав Голодомор, українці за кордоном були проти будь-яких стосунків з радянським урядом. 30 жовтня 1933 р. на першій сторінці газети «Свобода» надрукували звернення українських організацій до Президента США «Меморандум українських організацій до Президента Сполучених Штатів щодо визнання Союзу Радянських Соціалістичних Республік» («Memorandum of ukrainian organizations to the President of the United States concerning the recognition of the Union of Socialist Soviet Republics»³³⁷), далі розміщено це ж повідомлення перекладене українською мовою. Створювали Меморандум наступні організації: Об'єднання українських організацій в Америці, Український Народний Союз, Провидіння, Українська народна поміч, Злучені українсько-американські клуби штату Нью-Йорк, Комітет допомоги голодуючій Україні в Чикаго та Центральний комітет українсько-американських національних організацій³³⁸. Українці наголошували, що Росія окупувала українську територію і упокорювала населення голодом, тому перед тим, як визнавати СРСР, слід створити американську комісію з дослідження Голодомору, члени якої поїхали б в УСРР³³⁹. Українська Еміграційна рада, що репрезентувала українців дев'яти європейських держав,

³³⁷ Memorandum of ukrainian organizations to the President of the United States concerning the recognition of the Union of Socialist Soviet Republics. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 30 жовтня 1933 р. № 252. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 9.09.2018 р.).

³³⁸ Українські організації подають президентові меморіал про визнання Росії. Там само.

³³⁹ Українські організації Нью Йорку вислали Рузвельтові Меморіал. *Новий шлях*. Саскатун (Канада), 24 жовтня 1933 р. № 43.

також підтримала це звернення до Ф.Д. Рузвельта³⁴⁰. Представники діаспори особисто хотіли вручити звернення Президенту США, але відозву було надіслано телеграмою. Секретар М. Макінтайр пообіцяв, що Меморандум обов'язково розглянуть. Щодо самого його тексту, починався він з пояснення, чому ж СРСР не визнали раніше: «Досі звикли ми глядіти на Совіти як на державу, яка змагає до знищення в цілім світі тих демократичних принципів, на яких побудована наша конституція»³⁴¹. Визнання СРСР означало встановлення торгових відносин, відповідно фінансування так званої «світової пролетарської революції», яка хотіла підняти робітничі маси і встановити підконтрольні уряди (ради). Організації, які підписали цей Меморандум, були проти налагодження міжнародних відносин. Основною причиною вони вказували організований Голодомор, який мав на меті придушити спротив українців окупації радянським урядом. За даними преси діаспори, коли Американсько-російська торгівельна палата організувала прийом для М. Литвинова, то він привселюдно наголосив, що всі народи в СРСР мають рівні права і можливості, в тому числі й українці³⁴².

У наступних випусках газети «Свобода» було опубліковано кінцевий доопрацьований текст Меморандуму, який був створений Об'єднанням українських організацій у Сполучених Штатах³⁴³. У ньому чітко виділені причини, через які не слід встановлювати дружні стосунки з СРСР:

1. Зараз продовжується боротьба з українцями, які намагаються організувати рух за незалежність своєї держави;

³⁴⁰ З Європи підтримують домагання американських українців. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 27 листопада 1933 р. № 276. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 9.09.2018 р.).

³⁴¹ Меморіал українських організацій до президента Злучених Держав у справі визнання Союзу Світських Соціалістичних Республік. Там само.

³⁴² Літвінов каже, що в Росії все «благополучно». *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 27 листопада 1933 р. № 276. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 9.09.2018 р.).

³⁴³ Famine in Ukraine. Memorandum of the Ukrainian Organizations of the United States. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 9 червня 1934 р. № 134. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 9.09.2018 р.).

2. Триває знищення української культури в усіх її проявах, уряд перешкоджає розвитку української освіти та науки;
3. Українську церкву ліквідовують;
4. Українців насильно виселяють з їхньої Батьківщини, а на цю територію відправляють представників інших національностей;
5. Мільйони українців голодують через свою жагу до свободи та опозиційні погляди до уряду СРСР;
6. Партійна верхівка СРСР організовує в США групи маргіналів, які б перешкоджали антирадянським мітингам українців³⁴⁴.

7 листопада 1933 р. Нарком закордонних справ М. Литвинов прибув у США з офіційним візитом. Це стало сигналом, який означав неминучість налагодження зв'язків між державами. Вже 9 листопада у пресі діаспори було опубліковано заклик усіх небайдужих продемонструвати свою незгоду з приводу визнання СРСР і налагодження співпраці³⁴⁵. Відразу постало питання: якої позиції притримуватись українським емігрантам, адже Голодомор продовжувався. Діаспора закликала не заважати покращенню економічного становища США у зв'язку з визнанням СРСР, але і не бути лояльними до більшовизації, яка тепер загрожувала суспільству. Американцям адресувалось прохання зрозуміти український народ, який уже довгий час намагався боротись з окупацією. Преса ж пояснювала зближення США та СРСР тим, що виникла загроза японської експансії, що стимулювало до пошуку нових союзників³⁴⁶.

Уряд США офіційно встановив дипломатичні зв'язки з СРСР 16 листопада 1933 р. У спільних заявах ішлося:

- СРСР зобов'язувався не втручатись у внутрішню політику США, а саме не

³⁴⁴ Там само.

³⁴⁵ Запротестувати і то негайно! *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 9 листопада 1933 р. № 261. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 9.09.2018 р.).

³⁴⁶ Совітсько-американське зближення й Україна. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 11 листопада 1933 р. № 263. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 9.09.2018 р.).

поширювати там комуністичної пропаганди;

- американці у СРСР мають право на вільний вибір релігії;
- держави не висуватимуть взаємних претензій щодо територій тощо³⁴⁷.

Першим послом США в СРСР був В. Булліт, який ще у 1919 р. вів переговори з В. Леніним.

Українська діаспора з метою донесення до громадськості своїх поглядів щодо цієї події організовувала ряд акцій протесту. Прихильники більшовиків розкритикували та навіть намагалися зірвати заходи, аргументуючи це тим, що мітинг зніщували шпигуни Ю. Пілсудського чи А. Гітлера³⁴⁸. Такі ідеї намагалась транслювати комуністична газета «Daily Worker», тому публікувала неправдиві повідомлення з ціллю дезінформації населення³⁴⁹. Перша запланована акція протесту української діаспори відбулась у Нью-Йорку 18 листопада 1933 р., у свою чергу радянська влада організувала ходу, де не було українців, а представники різних національностей, але з гаслами «Хай живе радянська Україна!»³⁵⁰. Проводились такі антиукраїнські мітинги для маніпуляції думкою уряду США та звичайних американців. Але це не завадило вперше в історії організувати українцям антирадянську акцію, на якій, за даними газети «Новий шлях», були присутні близько 8 000 осіб³⁵¹. О 9 год ранку мітингуючі зібрались на площі Вашингтона та йшли від шостої і сьомої вулиць, під час демонстрації люди тримали плакати з написами, у яких ішлося про вбивство голодом українців, та піднімали прапори. Учасники ходи прибули до Центральної Опері,

³⁴⁷ Америка визнає Росію. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 20 листопада 1933 р. № 270. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 9.09.2018 р.).

³⁴⁸ Вершок облуди й глупоти. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 18 листопада 1933 р. № 269. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 9.09.2018 р.).

³⁴⁹ Українська демонстрація проти совітів. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 27 листопада 1933 р. ч. 276. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 9.09.2018 р.).

³⁵⁰ «Хай живе радянська Україна!». *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 24 листопада 1933 р. ч. 274. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 9.09.2018 р.).

³⁵¹ 8000 українців демонстрували у Нью Йорку проти виголодження України червоною Москвою. *Новий шлях*. Саскатун (Канада), 28 листопада 1933 р. № 48.

де відбулось віче, на якому виступили Д. Галичин, М. Пізняков, Є. Скоцко, О. Ревюк, о. Джан Ла Фардж, Л. Мішуга, о. Балкунас, О. Лотоцька, С. Демидчук, Т. Свистун, С. Ярема. Вони наголосили, що організатор Голодомору – це більшовицький радянський уряд у Москві, що використовує голод як інструмент упокорення українців. Не лише преса діаспори публікувала новини, що стосувались акцій протесту українців, про цю ходу на фасаді своєї будівлі у світловій стрічці новин повідомляв «The New York Times», а згодом представив фото зроблені під час протесту³⁵². У Бريدжпорті (штат Коннектикут) діаспора теж організувала віче проти вбивства голодом українців в СРСР. Місцеві комуністи намагались зірвати мітинг, але його було перенесено у приміщення церкви. Деяких комуністів поліція заарештувала через агресивну поведінку³⁵³. У Бостоні ще з жовтня 1933 р. організації «Індустріал Дефенс Ассосіейшн» та Об'єднання Українських Товариств, які були проти встановлення міжнародних дружніх зв'язків між США та СРСР, видавали брошури та намагались скликати акції протесту³⁵⁴. Зрештою їм таки вдалось згодом провести багатотисячну ходу, яку намагались зірвати комуністичні прихильники, але їх розігнала поліція³⁵⁵. Також у знак незгоди з політикою радянського уряду та з метою донесення правди до американців, діаспора в Чикаго теж організувала акцію³⁵⁶. В усіх штатах, де проживали українці, проходили мітинги протесту. Саме завдяки таким активним діям преса масово почала публікувати повідомлення про становище українців в

³⁵² Українська демонстрація проти совітів. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 1 грудня 1933 р. № 279. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 9.09.2018 р.).

³⁵³ Большевицькі громили пробують розбити українську демонстрацію. *Свобода*. Джерсі Сіті (США), 1 грудня 1933 р. № 279. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 9.09.2018 р.).

³⁵⁴ Американські українці протестують проти визнання СРСР. *Новий шлях*. Саскатун (Канада), 17 жовтня 1933 р. № 43.

³⁵⁵ Масова протестна акція американських українців проти визнання Америкою СРСР. *Новий шлях*. Саскатун (Канада), 21 листопада 1933 р. № 47.

³⁵⁶ Протести проти голодової політики совітів не вгавають. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 15 грудня 1933 р. № 291. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 9.09.2018 р.).

СРСР та про діаспору в США, тим самим звертаючи увагу громадськості на Голодомор.

Об'єднання Українських Організацій в Америці у жовтні 1933 р. конгресмену Г. Фішу передало текст свого Меморандуму «Memorandum of ukrainian organizations to the President of the United States concerning the recognition of the Union of Socialist Soviet Republics», на основі цього документу було розроблено Резолюцію і направлено 28 травня 1934 р. до Палати представників Конгресу США³⁵⁷. Конгресмен зазначав, що влада СРСР використовувала голод як інструмент знищення українці, в результаті чого померли мільйони людей. Вже традиційно США виступали на захисті прав і свобод, тому і зараз Г. Фіш запропонував звернутись до СРСР, щоб комуністичний уряд сприяв подоланню голоду і не перешкоджав надходженню допомоги з-за кордону для голодуючих. Палата представників направила Резолюцію Комітету у закордонних справах. Українська діаспора такими діями намагались звернути увагу не лише на Голодомор, а загалом на внутрішню політику радянського уряду.

У 1934 р. на повідомлення про Голодомор почали активно реагувати й інші представники американського політикуму³⁵⁸. Зокрема, завдяки памфлету Української жіночої ліги (за основу якого взято Меморандум Об'єднаних Українських організацій в Сполучених Штатах), зреагували Г. Герман, П. Герман та П. Копелман (конгресмен від штату Коннектикут). Останній відправив матеріал наркому з іноземних справ М. Литвинову, на що той відповів: «Дякую за надісланий український памфлет. Зараз безліч таких памфлетів, які видають контрреволюційні організації за кордоном. Їм не лишається що робити, окрім як

³⁵⁷ Резолюція про голод на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 2 червня 1934 р. ч. 128. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 18.01.2019 р.); Resolution relative to famine in Ukraine. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 2 червня 1934 р. ч. 128. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 18.01.2019 р.).

³⁵⁸ Horodniak Y. Dissemination of Truth about the Holodomor after Official Recognition of the USSR by the USA government. *The European philosophical and historical discourse*. Prague, Czech Republic, 2020. Vol. 6. Issue 3. P. 25 – 31.

поширювати неправдиву інформацію шляхом публікацій таких документів. Однак, я доручу містеру Б. Сквірському, який у Вашингтоні, ознайомити вас з реальною ситуацією в Україні»³⁵⁹. Через місяць конгресмен П. Копелман отримав лист-відповідь, у якому йшлося, що населення України становить 30 мільйонів (за останній рік п'ятирічки, тобто за 1932 р., кількість населення зросла на 2 %), смертність нижча, ніж була в часи Російської імперії, кількість дітей у школах зросла втричі. Українську мову використовують у навчальних закладах, театрах, літературі, що було заборонено у царські часи. Консул Б.Сквірський наголошував, що памфлет Ліги українських жінок не містить достатню кількість фактів, адже краще прислухатись до кореспондента «The New York Times» у Радянському Союзі – В. Дюранті, який писав, що померло 3 чи 4 мільйони осіб не лише в Україні, а й на території Північного Кавказу та Нижньої Волги. Крім таких публікацій є ще стаття Дж. Бічама (серпень 1933 р.), де він заперечував голод, хоча сам на території України ніколи не був. Б. Сквірський акцентував увагу, що автори памфлету оперували інформацією з львівської газети «Діло», зараз Львів – зовсім не Україна, а територія Польщі, а цей часопис використовували представники буржуазії, колишні багаті землевласники, для пропагування своїх ідей. Консул СРСР закликав П. Копелмана повірити двом авторитетним журналістам, а не одній «буржуазній» газеті³⁶⁰. І відповідь М. Литвинова, і лист Б. Сквірського заперечували Голодомор, а памфлет Ліги українських жінок та Меморандум Об'єднання українських організацій в Сполучених Штатах радянські високопосадовці вважали контрреволюційними. Шляхом підкупу журналістів, поширення неправдивої інформації про продовольчий стан в УСРР, звинувачення української діаспори як представників «буржуазних контрреволюційних елементів», радянська влада заперечувала і

³⁵⁹ Famine in Ukraine. Memorandum of the Ukrainian Organizations of the United States. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 9 червня 1934 р. № 134. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 18.01.2019 р.).

³⁶⁰ Там само.

приховувала правду про Голодомор. Для спростування листів М. Литвинова та Б. Сквірського, 10 червня 1934 р. у газеті «Свобода» було опубліковано статтю, де описувались і згортання процесу українізації, і знищення української інтелігенції, і пояснення де і чому зараз Львів, і хто видавав «Діло», і обґрунтування причин збільшення кількості школярів (адже саме під час шкільних занять відбувалось насадження комуністичної ідеології і виховання «законопослушних громадян»)³⁶¹. У цьому повідомленні були також посилання на статті в іноземній пресі («New York Times» від 3 квітня 1934 р., «Saturday Review» від 18 січня 1930 р.).

Отже, за даними українських часописів у Північній Америці, діаспора в США відстоювала свою позицію щодо невизнання СРСР. Українці були проти налагодження будь-яких міжнародних зв'язків з комуністичним режимом, адже в УСРР було використано голод як зброю упокорення. Діаспоряни поширювали памфлети, організовували мітинги, писали звернення до президента Ф.Д. Рузвельта, щоб США не визнавали СРСР як незалежну державу, але через ряд причин не вдалось протидіяти встановленню відносин. Тобто, не дивлячись на ряд і звернень, які були направлені безпосередньо Ф.Д. Рузвельту, та проведення антирадянських акцій українською діаспорою між США та СРСР 16 листопада 1933 р. було офіційно встановлено міждержавні відносини. Саме ця подія спонукала українців у Північній Америці вчергове активізувати процес поширення інформації про Голодомор, що засвідчують ряд повідомлень, опублікованих у першій половині 1934 р. Одночасно з цим почалась активна взаємодія з кількома представниками американського політикуму. Звісно, що вплив українців на політичні рішення, а особливо міжнародного рівня, був незначним, але тим не менше це був вдалий старт процесу популяризації теми

³⁶¹ Famine in Ukraine. Memorandum of the Ukrainian Organizations of the United States. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 11 червня 1934 р. № 135. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 18.01.2019 р.).

Голодомору серед урядових кіл. Саме завдяки постійній взаємодії діаспори з представниками влади США у 1985 р. вдалось створити Комісію Конгресу з питань Голоду в Україні.

4.3. Висвітлення процесу організації продовольчої допомоги та перших комеморативних практик

Для широкого розголосу та привернення уваги до злочину радянського режиму, діаспора намагалась публікувати більше статей на основі почутого від очевидців чи прочитаного у надісланих з України листах, проте використовувала й інші джерела інформації, одним з яких були радянські газети. Наприклад, коли практика покарання селян без суду і слідства стала масовою, на сторінках місцевих газет публікувались списки селян розстріляних ДПУ чи висланих на Сибір з метою залякування тих, хто залишився³⁶². Так, 4 серпня 1933 р. на сторінках «Свободи» містилась стаття зі спробою аналізу публікацій у пресі СРСР (починаючи з 1931 р.)³⁶³, де зверталась увага саме на причини Голодомору. Авторками повідомлення були професорка С. Русова та Х. Кононеко – голова і секретар Жіночої національної української ради (Прага). Звернення поділено на дві частини та опубліковано у різних номерах «Свободи», а згодом розіслано в усі куточки світу. Оприлюднені уривки доводять, що уряд у Москві намагався знищити українського селянина – «куркуля» – та вивезти усе зерно з України, таким чином було порушено хлібофуражний баланс: «... він (голод) утворений штучно тими політичними умовами, в яких перебуває український народ під владою московських большевиків»³⁶⁴. Авторки зазначають, що у серпні 1932 р. голод став нестерпним, про що свідчать уживання в їжу не їстівних сурогатів, так

³⁶² Стріляють укр. селян в УРСР без суду. *Новий шлях*. Едмонтон (Канада), 25 квітня 1933 р. № 17.

³⁶³ Русова С., Коненко Х. Голод на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 4 серпня 1933 р. № 179. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 28.07.2018 р.).

³⁶⁴ Там само.

звані «крадіжки колгоспного збіжжя» і навіть повстання, які намагались піднімати голодні українці з метою вберегти урожай для себе і уникнути його вивезення за кордон чи у Росію. С. Русова та Х. Коненко наголошують на штучності голоду і його масовості: «Світ культурний ставиться без уваги до того, що на його очах в Європі ведеться жорстока озброєна війна проти неозброєного, безпомічного населення... Європа спокійно дивиться, що така багата країна, яка годувала її своєю пшеницею, тепер стоїть руїною, а її чорноземні багаті степи стоять порожні, – на плідній землі росте бур'ян та метелиця. А села пустіють, бо населення тікає з них в світ за очі шукати десь хліба»³⁶⁵. Ключовою ідеєю статті був заклик до урядовців про допомогу голодуючим та засудження політики уряду СРСР, спрямованої на створення штучного голоду, на протидію політиці встановлення дружніх стосунків з державою-агресором, як це відбувалось у той час: «Як вони можуть ці європейські держави заключати з більшовиками торговельні договори, коли усі ці товари, що більшовики привозять в Європу, або одірвані з уст голодних дітей і жінок...»³⁶⁶. Авторки звертали увагу, що українцям в СРСР заборонено отримувати допомогу від приватних осіб з-за кордону, адже все контролює радянська влада, тому продовольство та листи не надходять до отримувачів. У зв'язку з такою ізоляцією УСРР українська діаспора повинна проінформувати світ про голод, а також сприяти організації продовольчої допомоги від Червоного Хреста та жіночих організацій. Підтвердженням контролю радянської влади над листуванням та продовольчими відправленнями з-за кордону слугують опубліковані свідчення очевидців Голодомору, які вже давно виїхали з Української республіки у Париж, але у цей період відвідали населені пункти, де жили раніше³⁶⁷. Чоловік та дружина

³⁶⁵ Русова С., Коненко Х. Голод на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 5 серпня 1933 р. № 180. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 28.07.2018 р.).

³⁶⁶ Там само.

³⁶⁷ Більшовики не дають голодному населенню на Україні скористати з урожаю. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 30 серпня 1933 р. № 201. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 28.07.2018 р.).

описують опухлих від голоду людей, яких вони бачили у селах й у містах, та звертають увагу, що все зерно продовжувала конфісковувати влада, а допомога з-за кордону так і не доходила до конкретних одержувачів.

Не лише українці за кордоном звертали увагу на Голодомор, а й такі організації, як Конгрес національних меншин Європи. Тему голоду в Україні підняв доктор Евальд Амменде (генеральний секретар цього Конгресу). У своїй промові 24 липня 1933 р. він говорив про «голод в Росії», але Україна тоді не сприймалась світовою громадськістю, як незалежна держава, а як частина Росії. Промова Е. Амменде була передрукована у часописах різних держав. В українській «Свободі» опублікував її Остап Станіславський.³⁶⁸ Е. Амменде розповідав про масові втечі селян за Збруч та Дністер, причиною яких була політика по відношенню до України, а саме конфіскації всього продовольства. Секретар Конгресу наголошував, що достовірними джерелами інформації щодо становища в УСРР є статті Г. Джонса і звіти чи листи іноземних дипломатів, які писали про мільйони померлих в Україні та на Кубані. У промові було твердження, що не дивлячись на голод в самій же Україні, радянська влада продовжувала вивозити зерно на території інших республік СРСР. Також зазначав, що експеримент з колективізації провалився, призвів до порушення хлібофуражного балансу і, відповідно, спричинив голод ще у лютому 1932 р. Навіть зараз ситуація в Україні буде все гіршою, адже зерна на посів нема, селяни-господарі голодом виснажені і сил на обробіток землі не мають. Е. Амменде наводив цитати П. Постишева, де він назвав Україну «ганьбою минулого року», а також «надто вражлива «чутливість» і «людяність», яким так часто грішили місцеві комітети, саботуючи тим самим здачу хліба». Інша промовиста фраза секретаря ЦК КП(б)У: «Держава та її потреби сходять тут на

³⁶⁸ Станіславський О. Голод на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 7 серпня 1933 р. № 181. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 28.07.2018 р.); Станіславський О. Голод на Україні (докінчення). *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 8 серпня 1933 р. № 182. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 28.07.2018 р.).

другий план, а на перше місце ставиться справа місцевого виживлення! Чи не означає це, що ті комітети, підтримуючи інтереси селянства, діяли на шкоду пролетарської держави?»³⁶⁹. Е. Амменде наголошував, що це була справжня війна комуністичного режиму на чолі з Й. Сталіним проти українців, і війна ця не лише проти селян, а й проти українських комуністів: «Явна й безпощадна експлуатація України без відповідного еквіваленту з боку Росії стається причиною негодування в рядах навіть найбільш ідейних українських комуністів і доводить остаточно до одвертої ворожнечі, як це недавно показалося востаннє на зібранню ЦК в Москві, де українську делегацію за спробу формального протесту проти політики яремної данини просто ув'язнено й передано в руки ДПУ»³⁷⁰. Завдяки такій промові Е. Амменде вже у вересні 1933 р. Конгрес національних меншин у Женеві ухвалив резолюцію про Голодомор, у якій висловлював свою підтримку та співчуття постраждалим, а також закликав усю світову спільноту не закривати очі на ці події і надати продовольчу допомогу українцям³⁷¹. Аналізуючи публікації в пресі діаспори, бачимо, що радянська влада, яка всіляко заперечувала Голодомор, намагалась також спростувати і сказане доктором Е. Амменде, але, не дивлячись на ці спроби, з СРСР продовжували надходити повідомлення про голодування українців. Одним із тих, хто підтвердив слова Е. Амменде, був спеціальний кореспондент газети «Le Temps» (Франція) Берлян³⁷². Він надсилав із Москви свої повідомлення, у яких стверджував, що один із радянських

³⁶⁹ Станіславський О. Голод на Україні (докінчення). *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 8 серпня 1933 р. № 182. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 28.07.2018 р.).

³⁷⁰ Там само.

³⁷¹ Конгрес національних меншин про голод у Совітах. *Новий шлях*. Саскатун (Канада), 10 жовтня 1933 р. № 41; Конгрес національностей про голод у Радянщині. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 2 жовтня 1933 р. № 228. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 28.07.2018 р.).

³⁷² Москва заперечує голод на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 12 серпня 1933 р. № 186. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 28.07.2018 р.); Комунікат. ч. 2. Управи Комітету представників Українських Організацій в ЧСР для допомоги голодним на Україні. Наше завдання і умови праці. *Український тиждень*. Прага (Чехословаччина), 7 серпня 1933 р. Ч. 35. Режим доступу: <https://diasporiana.org.ua/> (дата звернення 15.07.2022 р.).

міністрів, А. Мікоян, визнав факт голоду і поширення епідемічних захворювань через голодування. Кореспондент у кінці своєї статті, порівнюючи голод 1933 р. з голодом 1920-х рр., коли влада дала можливість міжнародним комісіям допомагати населенню, зробив висновок, що зараз визнання катастрофи в СРСР означатиме для її керівництва капітуляцію усієї системи, що може негативно позначитись на міжнародних відносинах.

Часописи української громади за кордоном також містять відомості про реагування на теренах західноукраїнських земель на факт голоду в радянській Україні. 31 липня 1933 р. у газеті «Український тиждень» вперше зустрічаємо коротку згадку про звернення митрополита Андрея Шептицького³⁷³, також 8 серпня 1933 р. у «Свободі» на першій сторінці було розміщено повідомлення про те, що Український Греко-католицький єпископат Галицької церковної провінції оголосив відозву з закликом допомоги українцям, які потерпали від Голодомору під більшовицькою окупацією³⁷⁴. Митрополит А. Шептицький звертав увагу, що голод у радянській Україні штучно створений владою, становище українців ставало все гіршим, людей перетворили на рабів, позбавили їх усіх прав, тому громадськості не слід закривати очі на це³⁷⁵. У ситуації, що склалась в Україні, було звинувачено саме більшовицький режим, який таку багату країну довів до руїни, вільних селян перетворив на рабів, релігію заборонив. Єпископат звертався до всіх з проханням допомогти голодуючим і поширювати правду про те, що відбувалось в радянській Україні, увесь світ повинен приєднатись і не закривати очі на знищення українців. Заклик цей було написано 24 липня 1933 р.

³⁷³ Загальна хроніка. Український єпископат греко-католицької церкви. *Український тиждень*. Прага (Чехословаччина), 31 липня 1933 р. Ч. 33 – 34. Режим доступу: <https://diasporiana.org.ua/> (дата звернення 15.07.2022 р.).

³⁷⁴ Український греко-католицький єпископат кличе рятувати Україну від голоду. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 8 серпня 1933 р. № 182. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 28.07.2018 р.).

³⁷⁵ Кіт В. Роль Української греко-католицької церкви в допомозі голодуючим в УСРР у 1932–1933 роках. *Архіви України*. 2008. № 5-6(262). С. 33-43.

у Львові. Завершувався текст фразою: «Наша надія в Бозі» («Our hope is in God»). Авторами звернення були Андрей Шептицький (Митрополит Галицький та Архієпископ Львівський), Григорій Комишин (єпископ Станіславський), Йосафат Коциловський (єпископ Перемишльський), Микита Будка (єпископ УГКЦ в Канаді), Григорій Лакота (єпископ-помічник Перемишльський), Іван Бучко (єпископ-помічник Львівський) та Іван Латишевський (єпископ-помічник Станіславський). Часописи діаспори передруковувала його декілька разів (українською³⁷⁶ та англійською³⁷⁷ мовами).

Відозва А. Шептицького набула популярності і спонукала комітети допомоги голодуючим (наприклад, на Галичині³⁷⁸, у Бельгії³⁷⁹, Польщі³⁸⁰, Болгарії³⁸¹ та Чехословаччині³⁸²) до активних дій. У Відні до новоствореної організації обіцяв приєднатись і Австрійський Червоний Хрест. У складі Австрійського комітету були представники різних національностей, як от: німців,

³⁷⁶ Український греко-католицький єпископат кличе рятувати Україну від голоду. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 8 серпня 1933 р. № 182. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 28.07.2018 р.).

³⁷⁷ Appeal by Ukrainian catholic bishops on behalf of the starving population of soviet Ukraine. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 20 вересня 1933 р. № 218. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.08.2018 р.).

³⁷⁸ Український греко-католицький єпископат кличе рятувати Україну від голоду. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 8 серпня 1933 р. № 182. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 28.07.2018 р.).

³⁷⁹ Бельгійсько-український комітет рятунку України. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 2 червня 1934 р. № 128. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 28.07.2018 р.); Загальна хроніка. Український комітет помочі голодним України і Кубані зорганізований у Бельгії. *Український тиждень*. Прага (Чехословаччина), 28 липня 1933 р. Ч. 38. Режим доступу: <https://diasporiana.org.ua/> (дата звернення 15.07.2022 р.).

³⁸⁰ Загальна хроніка. Комітет допомоги голодним на Україні ще організовано у Варшаві. *Український тиждень*. Прага (Чехословаччина), 9 жовтня 1933 р. Ч. 44. Режим доступу: <https://diasporiana.org.ua/> (дата звернення 15.07.2022 р.).

³⁸¹ Загальна хроніка. Перший український з'їзд в Болгарії. *Український тиждень*. Прага (Чехословаччина), 16 жовтня 1933 р. Ч. 45. Режим доступу: <https://diasporiana.org.ua/> (дата звернення 15.07.2022 р.).

³⁸² Організують допомогу голодуючій радянській Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 19 серпня 1933 р. № 192. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 28.07.2018 р.).

українців, росіян, греків, сербів, поляків, вірмен, угорців, чехів та словаків³⁸³, а главою став кардинал Теодор Інніцер. Він звернувся до світової громадськості з закликом допомогти Україні, використовуючи як докази дані вищезгаданого доктора Е. Амменде та митрополита А. Шептицького³⁸⁴. 16 жовтня 1933 р. відбулись збори Комітету допомоги голодуючим, засідання розпочалось з промови кардинала Т. Інніцера³⁸⁵, який цитував уривки з листів та звіти очевидців, відповідно до яких навіть зараз, під час збору урожаю, українці помирають з голоду. Кардинал наголосив, що допомога Україні – це не політична акція, а гуманітарна. Крім нього виступили доктор Е. Амменде, священник УГКЦ М. Горникевич та заступник голови австрійського Червоного Хреста Р. Мітленер³⁸⁶. У результаті обговорення Комітет закликав міжнародну спільноту організувати допомогу Україні та Північному Кавказу, тому що навіть після збору врожаю продовольства не було, радянська влада продовжувала конфісковувати усе, прирікаючи людей на голодну смерть.

Для консолідації сил в організації допомоги українцям в СРСР, представники діаспори намагались організувати Український Червоний Хрест. За даними «Нового часу» ініціатором виступило Об'єднання українських організацій за кордоном³⁸⁷. Основними обов'язками Червоного Хреста повинні стати: розслідування наслідків більшовицької політики, інформування світової громадськості про події в УСРР, організація допомоги жертвам тоталітарного режиму, збирання пожертв, співпраця з іншими громадськими об'єднаннями,

³⁸³ Організують міжнародну допомогу голодній Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 20 жовтня 1933 р. № 244. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 28.07.2018 р.).

³⁸⁴ Кардинал закликає рятувати голодних від загибелі. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 22 серпня 1933 р. № 194. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 28.07.2018 р.).

³⁸⁵ Голод на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 8 листопада 1933 р. № 260. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 28.07.2018 р.).

³⁸⁶ Там само.

³⁸⁷ Організують акцію допомоги голодуючій Україні. *Новий шлях*. Саскатун (Канада), 22 серпня 1933 р. № 34.

формування світової думки щодо Голодомору. Головна ціль створення Українського Червоного Хреста – спонукати українців до організації централізованого збору коштів та продовольства для постраждалих від Голодомору. Найважливішим аргументом, який би підтверджував необхідність діяльності такої організації, була загроза фізичного знищення українців у СРСР.

12 вересня 1933 р. на першій сторінці газети «Свободи» великими літерами було опубліковано заклик: «Ратуймо Україну від голодової смерті»³⁸⁸, у статті згадувалось про доктора Е. Амменде та його виступ щодо становища українців, також зверталась увага на причини голоду і наголошувалось, що на інших територіях СРСР це було зумовлено неефективною аграрною політикою, але не в УСРР. Тільки в Україні, найбагатшій республіці, вимирали мільйони і не через провал колективізації: «Він [голод] є такий страшний особливо тому, що його викликає і піддержує Москва з розмислом, щоби в той спосіб вилюднити Україну. Голод це тільки один зі способів боротьби Московщини з Україною, яка змагає до відізвання від Москви»³⁸⁹. Окрім фактів голоду йшлося і про самогубство М. Хвильового, його смерть пов'язували саме із політикою Й. Сталіна та репресіями проти українців, які були прихильниками ідеї за відокремлення республіки. Звернення з закликом організувати продовольчу допомогу адресувалось уряду США та Американському Червоному Хресту, ініціаторами таких дій були представники Екзекутивного комітету об'єднання українських організацій в Америці (один з керівних органів Українського Національного Союзу), а саме: Омелян Ревюк, Микола Мурашко, Лука Мишуга, Володимир Кедровський, Микола Данильченко.

Реакцію на публікації про Голодомор в українському суспільстві за кордоном бачимо у діях громадських організацій діаспори. У вересні 1933 р.

³⁸⁸ Ратуймо Україну від голодової смерті. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 12 вересня 1933 р. № 211. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.08.2018 р.).

³⁸⁹ Там само.

Український громадський комітет порятунку України, створений у Львові в липні 1933 р. за сприяння Української Парламентарної Репрезентації, звернувся до українців всього світу з пропозицією організувати акцію в знак протесту проти Голодомору³⁹⁰. Заклики об'єднатись проти Москви з'являлись у пресі діаспори постійно, наприклад, 21 вересня 1933 р. у газеті «Свобода» було опубліковано замітку «До негайного протесту!»³⁹¹. У ній наголошувалось, що зараз радянська влада намагається приховувати свій злочин, але українцям слід звернути увагу світової громадськості на Голодомор. Адже в 1932–1933 рр. повідомлень про заперечення Голодомору було надзвичайно багато: заангажовані іноземні журналісти продовжували надсилати телеграми з Харкова і Москви, у яких висміювали тих, хто публікував статті про голод. Кореспонденти, які більше десяти років жили у СРСР, практично нічого не писали про Україну. Очевидно, що активні дії комуністичної влади щодо дискредитації заміток про голод були спричинені в тому числі й пильною увагою української діаспори до Голодомору в УСРР і всебічним використанням медійних ресурсів для поширення інформації про цю катастрофу у світовій спільноті. Партійна верхівка боялась, що уряди європейських держав, США та Канади не залишаться байдужими до таких повідомлень, адже діаспора свої звинувачення підтверджувала свідченнями очевидців. У замітці зазначалось, що навіть, якщо влада припинить конфісковувати усе продовольство, то все одно не можна забути про злочин, який було вчинено. Слід організувати слухання чи комісії, які б довели хоча б уряду США, що не треба визнавати СРСР та встановлювати дружні зв'язки, адже померло близько 10 мільйонів українців від Голодомору.

Подібну ідею ніс «Заклик у справі голоду на Великій Україні», який проголосили українські студенти під час Інтернаціонального Конгресу студентів

³⁹⁰ Оснування комітетів рятунку України. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 20 вересня 1933 р. № 218. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.08.2018 р.).

³⁹¹ До негайного протесту! *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 21 вересня 1933 р. № 219. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.08.2018 р.).

у Венеції³⁹². Вони описали масштаби Голодомору і наголошували, що достовірну інформацію про стан в УСРР публікували журналісти Г. Джонс, М. Маггерідж, аташе О. Шиллер у своїй доповіді німецькому уряду. Населення Української республіки та Кубані були змушені харчуватись різноманітними заміниками їжі, сурогатами, адже населені пункти стояли пусті, селяни, яким вдалось вижити, не мали сил не лише працювати, а навіть ходити. Йшла мова у зверненні і про випадки людоїдства, що були спричинені доведенням до божевілья людей, ті ж, кому вдалось втекти стверджували, що половину населення померли від голоду. Автори заклику звертали увагу, що таким чином радянський режим намагався зламати прагнення українців до незалежності, тому що крім конфіскацій усього продовольства та створення умов несумісних з життям влада знищувала українських комуністів, звинувачуючи їх у націоналізмі. Студенти закликали організувати допомогу Україні та просили, щоб кожен у своїй країні інформував громадськість про голод та знищення українців радянським режимом. Така відозва викликала співчуття у слухачів, але не спричинила конкретних дій. На шпальтах газети «Свобода» була опублікована цитата, що показує сприйняття інформації про Голодомор пересічними громадянами: «Це правда, що голод панує на Україні, – але голод панує і в Китаю, а холера – в Індії. Докажіть, що ви, Українці, маєте право бути без голоду і без холери. Докажіть, що ви, Українці, маєте право бути вільною нацією, маєте право мати власну державу. Ваша доля у ваших власних руках!»³⁹³. Напевно, так вирішила й уся світова громадськість, не надавши належної уваги подіям в Україні, не організувавши продовольчої допомоги, а навпаки встановлюючи дружні дипломатичні відносини з СРСР.

27 вересня 1933 р. у газеті «Свобода» було опубліковано статтю про перше вшанування пам'яті жертв Голодомору. Такий жалобний захід відбувався у

³⁹² Українські виступи на Інтернаціональній Конгресі студентів у Венеції. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 21 вересня 1933 р. № 219. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.08.2018 р.).

³⁹³ Там само.

Берліні 11 вересня о 18.00 в церкві Марії-Шуц, його організувало греко-католицьке духовенство на чолі з Адміністратором й Апостольським візитатором для українських емігрантів отцем Петром Вергуном³⁹⁴. До українців приєдналися грузини, азербайджанці, туркестанці, які теж страждали від радянської політики, та німці-католики. Почалось вшанування із проголошення звернення греко-католиків Галичини на чолі з митрополитом А. Шептицьким. Потім відбулась служба по вбитих голодом. Українська громада у Німеччині у той же день зібрала віче протесту, на якому прийняли резолюцію із засудженням радянської політики знищення церкви, вбивства голодом мільйонів українців. Тоді ж організували збір коштів для допомоги голодуючим. На сторінках преси діаспори висвітлювалось проведення не лише жалобних заходів, а й віче протесту проти політики радянського уряду по відношенню до УСРР.

На сторінках преси діаспори є інформація про дні скорботи за вбитими голодом та мітинги протесту проти політики Й. Сталіна і на території Західної України. На Коломийщині (зараз Івано-Франківська область) люди намагались 1 жовтня 1933 р. зібратись на віче, де висловили б підтримку українцям в СРСР та протестували проти дій партійної верхівки виморювання голодом. Але перед початком мітингу польська влада заборонила його проводити³⁹⁵. У Львові Громадський комітет допомоги голодуючим оголосив 29 жовтня 1933 р. днем національної жалоби та рекомендував провести богослужіння в усіх церквах Галичини³⁹⁶. Митрополит А. Шептицький та єпископи Г. Хомишин, Й. Коциловський, Г. Лакота, І. Лятишевський, І. Бучко звернулись до прихожан

³⁹⁴ Пам'ять за померших з голоду. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 27 вересня 1933 р. № 224. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.08.2018 р.).

³⁹⁵ Ляхи забороняють протестувати проти голоду на Великій Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 17 жовтня 1933 р. № 241. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.08.2018 р.).

³⁹⁶ День національної жалоби. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 19 жовтня 1933 р. № 243. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.08.2018 р.); Загальна хроніка. День національної жалоби. *Український тиждень*. Прага (Чехословаччина), 16 жовтня 1933 р. Ч. 45. Режим доступу: <https://diasporiana.org.ua/> (дата звернення 15.07.2022 р.).

та духовенства з проханням помолитись у цей день за вбитими голодом українців³⁹⁷. У листопаді на першій сторінці «Свободи» було повідомлення, у якому мова йшла про те, що польські органи безпеки виступають проти проведення будь-яких масових віче чи зборів³⁹⁸. На Буковині румунська влада теж заборонила проводити такі заходи, навіть було засуджено головного редактора українського щоденника «Час» (видавався у Чернівцях) через публікації про Голодомор³⁹⁹. Не дивлячись на такі дії польського уряду, заходи зі вшанування пам'яті у Львові таки відбулись⁴⁰⁰. Також й у Варшаві українці 20 жовтня 1933 р. зібрались у греко-католицькій церкві, де отець Пушкарський виголосив промову про вбивство голодом і провів панахиду⁴⁰¹. На сторінках преси діаспори було повідомлення про те, що представник українців у Сеймі Д. Левицький виступив під час засідання парламенту і пояснив причини знищення українців. Він висвітлив процес вбивства голодом українського селянства та ліквідацію представників інтелігенції, а також наголосив, що Польщі нічого хорошого не треба чекати від такого союзника, як СРСР⁴⁰². Восени 1933 р. з'явилися статті про Голодомор на сторінках польської преси, зокрема, у газетах «Слово» та «Кур'єр Варшавський»⁴⁰³. У них наголошувалось, що цього

³⁹⁷ Пастирський лист українських владик на Західній Україні в справі голоду на Великій Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 11 листопада 1933 р. № 263. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.08.2018 р.).

³⁹⁸ Польська влада заборонила День жалоби і протесту. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 9 листопада 1933 р. № 261. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.08.2018 р.).

³⁹⁹ І румуни переслідують тих, що протестують у справі голоду. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 27 листопада 1933 р. № 276. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.08.2018 р.).

⁴⁰⁰ Громадний протест рідного краю проти совітів. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 16 листопада 1933 р. № 267. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.08.2018 р.).

⁴⁰¹ Навіть у Варшаві святкували. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 18 листопада 1933 р. № 269. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.08.2018 р.).

⁴⁰² Положення українського народу під совітами. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 20 листопада 1933 р. № 270. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 9.09.2018 р.).

⁴⁰³ Аж тепер заговорили за голодову катастрофу. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 27 листопада 1933 р. № 276. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 9.09.2018 р.).

року ситуація в Україні буде ще жахливіша, але радянський уряд продовжує це приховувати. У виданні «Кур'єр Варшавський» (від 23.10.1933 р.) була опублікована стаття, в якій автор зазначав, що зібрано велику кількість урожаю (за даними радянських газет, то взагалі вищий на 50%, ніж минулорічний), але ці дані не співпадали з реальністю, адже голод прожовжувався⁴⁰⁴. Польський журналіст звинувачував у цьому радянську владу, яка намагалась колективізувати сільське господарство України, не враховуючи інтереси самих селян.

У відповідь на заклик митрополита А. Шептицького українці Відня, Праги⁴⁰⁵ та Брюсселю⁴⁰⁶ теж організували скорботні протестні мітинги 29 жовтня 1933 р. Наприклад, під час зустрічі у Відні виступали: Н. Світлик, Ю. Вітошинський та П. Маценко⁴⁰⁷. Вони зазначали основну причину Голодомору: радянська влада, яка голодом винищувала цілий народ. Результатом віче стала спільна резолюція: голод – чергова зброя вбивства українців совєтами; тільки у своїй незалежній державі українці зможуть існувати найкраще; лише шляхом підняття національної революції можливе створення своєї держави; Виконавчий Комітет Українських Товариств Австрії повинен зробити всі кроки, щоб організувати революцію; учасники віче зобов'язувались звернути увагу світу на Голодомор з метою засудження таких дій⁴⁰⁸. Щодо заходів у Брюсселі та Празі, то знаходимо інформацію, що наслідком зібрань стало написання звернень від чехословацького та бельгійського комітетів допомоги Й. Л. Мовінкелю (Президент Ради Ліги

⁴⁰⁴ Про положення в совітах. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 4 грудня 1933 р. № 281. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 9.09.2018 р.).

⁴⁰⁵ Загальна хроніка. День смутку. *Український тиждень*. Прага (Чехословаччина), 9 жовтня 1933 р. Ч. 44. Режим доступу: <https://diasporiana.org.ua/> (дата звернення 15.07.2022 р.).

⁴⁰⁶ Загальна хроніка. Хлібні збори з приводу голоду. *Український тиждень*. Прага (Чехословаччина), 27 листопада 1933 р. Ч. 51. Режим доступу: <https://diasporiana.org.ua/> (дата звернення 15.07.2022 р.).

⁴⁰⁷ Українці Відня і голод на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 6 грудня 1933 р. № 291. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 9.09.2018 р.).

⁴⁰⁸ Там само.

Націй, Прем'єр-міністр Норвегії) з подякою за проведену ним роботу, а також Ф. Д. Рузвельту з ціллю підтримки ідеї діаспори в США про створення комісії з виявлення фактів голоду в Україні⁴⁰⁹.

З осені 1933 р. українська діаспора почала організовувати комеморативні заходи і на Північноамериканському континенті. Так, 15 жовтня 1933 р. за ініціативи Центрального комітету Українських національних організацій міста Нью-Йорк вдалось організувати подібний захід⁴¹⁰. Учасники планували згодом організувати ходу. Під час віче виступала М. Козак, яка тільки повернулась з УСРР. Вона розповідала, що усі її рідні померли від голоду. Подорожувала М. Козак по Київській області та на Поділлі, де бачила повністю пусті села. Насправді раніше вона була прихильницею комуністичної партії і не вірила тому, що чула про Голодомор. Окрім неї виступили: Голова Комітету Українських Національних організацій у Нью-Йорку А. Борак, Л. Мішуга, В. Кедровський, С. Ярема⁴¹¹. Згодом у часописі «Свобода» 16 листопада 1933 р. на першій сторінці було опубліковано заклик «Протестуймо проти вихолодження України совітами» і 18 листопада 1933 р.: «За наш ідеал – за соборну Україну! За наших братів з Великої України, що гинуть міліонами під московсько-большевицьким терором, виходимо обов'язково, масово й зорганізовано на демонстраційні походи, звернені проти катів України». Конгрес Об'єднання українських організацій у США оголосив жалобним днем 19 листопада 1933 р. Представники Конгресу закликали приєднатись усіх небайдужих до збору допомоги голодуючим українцям та провести богослужіння⁴¹². Діаспора Канади теж намагалась

⁴⁰⁹ Загальна хроніка. *Український тиждень*. Прага (Чехословаччина), 27 листопада 1933 р. Ч. 51. Режим доступу: <https://diasporiana.org.ua/> (дата звернення 15.07.2022 р.).

⁴¹⁰ Очевидці про страхіття голоду на Україні. Там само.

⁴¹¹ Там само.

⁴¹² 19 листопада – День української національної жалоби в Америці. Там само.

організувати подібну акцію, 14 листопада⁴¹³ та 21 листопада⁴¹⁴ на шпальтах газети «Новий час» було розміщено оголошення, що 24 листопада 1933 р. буде Днем національної жалоби. Також лунали заклики про організацію продовольчої допомоги⁴¹⁵. Наприклад, пропонувалось усім дорослим не їсти 24 листопада 1933 р., а пожертвувати харчі та кошти українцям УСРР. Була навіть розроблена централізована система підготовки: кожна околиця мала скликати збори українців та обрати Комітет допомоги голодуючій Україні, який повинен розділити свою околицю на ділянки (по десять чи більше родин), а з них вибрати «збірника». «Збірник» приходив у кожен будинок та під підпис приймав пожертви, потім це все мав передати Крайовій ексекутивній Українського національного об'єднання⁴¹⁶. Отже, українці Канади, як і українці США, Німеччини, Польщі, намагались зібрати продовольчу допомогу для УСРР, в надії, що радянська влада дозволить ввіз.

У 1933 р. правда про Голодомор більше не могла приховуватись. Ліга Націй була змушена звернути увагу на події в Україні. СРСР на чолі з Й. Сталіним намагався замовчувати та заперечувати штучно створений голод. Проте весь світ уже знав, адже бельгійські, французькі, німецькі часописи зазначали: ««в соціалістичній країні» замість раю видно «тисячі опухлих трупів і виголоднілих людей»»⁴¹⁷. Світовій громадськості було відомо, що причина цього голоду полягає не у поганому врожаї, а у конфіскаціях усього продовольства, яке проводить радянська влада. Тому у Женеві під час засідання Ліги Націй делегація з Галичини, у складі якої були М. Рудницька та З. Пеленський, передала від імені

⁴¹³ 24.XI – День національної жалоби. *Новий шлях*. Саскатун (Канада), 14 листопада 1933 р. № 46.

⁴¹⁴ 24 ц.м. запротестуймо Всі проти Совітських Катів України! *Новий шлях*. Саскатун (Канада), 21 листопада 1933 р. № 47.

⁴¹⁵ 24.XI – День національної жалоби. *Новий шлях*. Саскатун (Канада), 14 листопада 1933 р. № 46.

⁴¹⁶ Там само.

⁴¹⁷ Чужинецька преса про голод на радянській Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 9 жовтня 1933 р. № 234. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.08.2018 р.).

Комітету допомоги голодуючим прохання звернути увагу на Голодомор та організувати міжнародну групу для порятунку українців⁴¹⁸. Президентом Ради Ліги Націй був Прем'єр-міністр Норвегії Йоган Людвіг Мовінкель, який прихильно ставився до України і пообіцяв зробити все, що у його силах. На приватній нараді він та делегації з Іспанії, Німеччини, Ірландії, Італії (частково) дійсно підтримали заклик допомоги, але проти виступили представники Франції, Польщі, Великобританії та інші⁴¹⁹. Голосів «за» виявилось недостатньо, тому петиція українців не була допущена до розгляду на офіційній нараді. Й.Л. Мовінкель хотів виступити з приводу питання Голодомору, як президент Ради, але французька делегація наголосила, що він не має таких повноважень. Тоді він намагався винести проблему на розгляд, як представник Норвегії, але йому також заборонили, тому що за статутом це слід було зробити за три тижні до засідання. Й.Л. Мовінкель пообіцяв М. Рудницькій, що буде сприяти організації допомоги голодуючим України, як Міністр закордонних справ своєї країни. Усі делегації, навіть ті, хто виступав проти обговорення Голодомору, підтверджували, що чудово розуміють, які ж саме причини голоду. Вони боялись, що ці політичні причини і їх розголошення негативно вплинуть на міжнародну ситуацію та стосунки з СРСР й рекомендували українцям чітко визначитись зі своїми потенційними союзниками та продемонструвати потребу у створенні незалежної України та шляхи для її здобуття.

Повертаючись з цього засідання З. Пеленський заїхав у Відень з офіційним візитом до кардинала Теодора Інніцера⁴²⁰. Завдяки зверненню кардинала до світової громадськості почався активний збір коштів для допомоги жертвам

⁴¹⁸ Союз націй і голод на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 14 жовтня 1933 р. № 239. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.08.2018 р.).

⁴¹⁹ Там само.

⁴²⁰ Хроніка минулого тижня. Пан посол З. Пеленський відвідав у Відні кардинала Інніцера. *Український тиждень*. Прага (Чехословаччина), 16 жовтня 1933 р. Ч. 45. Режим доступу: <https://diasporiana.org.ua/> (дата звернення 15.07.2022 р.).

Голодомору⁴²¹. Посол звернув увагу, що завдяки таким закликам про злочин радянської влади говорили навіть на нараді перед засіданням Ліги Націй. Після цього було вирішено звернутись до Червоного Хреста, який допомагав під час масового штучного голоду у 1921–1923 рр. З. Пеленський розповідав кардиналу Т. Інніцеру, що не дивлячись на те, що більшість делегатів чудово розуміли, яка була причина голоду, все ж лишались і симпатии СРСР такі, як Прем'єр-міністр Франції Е. Ерріо. Під час бесіди обговорювали ставлення Е. Ерріо до радянської політики та його вплив на французьке суспільство. Посол зазначив, що спочатку Голодомор дійсно заперечувався, але згодом газета «Le Matin» почала публікувати правду про нищення українців⁴²². Тому громадська думка у Франції дещо змінилась. Т. Інніцер після цієї розмови з З. Пеленським видав ще одну відозву, в якій намагався звернути увагу на питання Голодомору. Його підтримав доктор Е. Амменде, який мав звіти дипломатів, що працювали в іноземному дипкорпусі у Москві й повідомляли про ймовірну смерть від 6 до 15 мільйонів людей в Україні і на Кавказі⁴²³. Саме ці звіти вважали основним доказом на противагу заявам Е. Ерріо.

Частина українців також перебувала в полоні ілюзій, нав'язаних в тому числі й радянською пропагандистською машиною і виявилась морально не готовою сприйняти жахливу інформацію про масову смертність від голоду. За публікаціями львівської газети «Діло», передруки з якої містились на сторінках «Свободи», навіть у 1934 р. на Західній Україні були ті, хто не хотів вірити, що інша частина України голодує. Кореспонденти та редакція газети на доказ Голодомору пропонувалось підійти до р. Збруч і пильно подивитись на другий

⁴²¹ Голод на Україні і опінія світа. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 24 жовтня 1933 р. № 247. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.08.2018 р.).

⁴²² Там само.

⁴²³ Кардинал Інніцер знову відзивається у справі допомоги голодуючій Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 4 грудня 1933 р. № 281. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 19.08.2018 р.). Назва з екрана.

берег, територія якого була в складі СРСР⁴²⁴. Далі змальовувалась реальна картина буття: хати там стояли не білені, деякі без покрівлі, не було видно худоби, більшість селян змушені працювати на колгоспному полі, за ними наглядав наставник-бригадир. Особливу увагу привертало те, що не лишилось церков, деякі з них перебудовували під школи чи читальні. І все це дійсно можна було побачити з берега Збруча.

У 1934 р. у Подебрадах (Чехословаччина) існував притулок для українських дітей, які видавали часопис «Наша Україна»⁴²⁵. З видання «Український тиждень» дізнаємось, що перший випуск «Нашої України» з'явився у червні 1933 р., а керівницею проєкту була С. Нагірна⁴²⁶. Важливо звернути увагу на такий унікальний часопис, адже саме у цій газеті діти опублікували свої звернення до світової громадськості, а зокрема до Прем'єр-міністра Норвегії Й. Л. Мовінкеля, з закликом про допомогу голодуючим. Й. Л. Мовінкель відписав їм, що зворушений листом і буде робити усе можливе для допомоги українцям⁴²⁷. На сторінках «Нашої України» містились малюнки, віршики, короткі оповідки, їхнім авторам було по 9–11 років. Діти описували відзначення першого Дня пам'яті жертв Голодомору (29 жовтня 1933 р.): тоді їхні виховательки нічого не їли, а вихованці самі відклали 10 крон і надіслали їх в УСРР. Одна дівчинка написала історію про українця, який намагався втекти через Дністер на територію Румунії, але його розстріляли серед річки радянські прикордонники. Інша вихованиця притулку у своїй оповідці описувала харчування в роки Голодомору. Очевидно, що такі рефлексії дітей були наслідками постійних розповідей вчителів, адже

⁴²⁴ Вигляд українських сіл за Збручем. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 14 липня 1934 р. № 163. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 18.01.2019 р.).

⁴²⁵ Український дитячий притулок в Подебрадах. *Наша Україна*. Подебради (Чехословаччина), 1934 р. № 2.

⁴²⁶ Загальна хроніка. Дитячий притулок у Подебрадах. *Український тиждень*. Прага (Чехословаччина), 19 червня 1933 р. Ч. 27. Режим доступу: <https://diasporiana.org.ua/> (дата звернення 15.07.2022 р.).

⁴²⁷ Український дитячий притулок в Подебрадах. *Наша Україна*. Подебради (Чехословаччина), 1934 р. № 2.

описи у творах були дуже детальні і правдоподібні. Існування дитячого часопису «Наша Україна» підтверджує поінформованість українського суспільства закордоном про катастрофу. Завдяки такій газеті діаспора намагалась привернути уваги до подій в УСРР, що свідчать листи вихованців притулку до Й.Л. Мовінкеля. Половину випуску «Нашої України» від 1934 р. містила дитячі твори саме про Голодомор.

Весною 1934 р. Комітету допомоги голодуючим при Союзі українок у Празі все ще надходили звістки про голод. За даними газети «Свобода», 10 травня 1934 р. були збори учасниць цієї організації, вони запропонували підготувати продовольство для голодуючих⁴²⁸. Авторками звернення про допомогу були Н. Прокопович (голова Комітету), П. Авраменко, Ю. Ярема, С. Абрамовська, З. Лисюк, Е. Кузів, М. Гребенецька, А. Зибликевич. Вони наголошували, що українцям зараз дуже потрібні харчі, це їхня остання надія на життя. Тому Комітет закликав усіх небайдужих докласти зусиль і зібрати допомогу хоча б для тих жителів УСРР, які ще живі.

Отже, з осені 1933 р. українська діаспора вдалась до конкретних дій, таких, як організації допомоги та спроби обговорити питання Голодомору на міжнародному рівні. Ключову роль у цьому процесі відіграли митрополит УГКЦ Андрей Шептицький, кардинал Теодор Інніцер, голова Ради національних меншин доктор Евальд Амменде, Президент Ради Ліги Націй і Прем'єр-міністр Норвегії Й. Л. Мовінкель, які активно поширювали правду про голод, ініціювали проведення перших жалобних заходів і збір продовольства. Світове українство проводило активну роботу з поширення інформації про стан в УСРР, передруковувало звернення кардинала Т. Інніцера, д-ра Е. Амменде, митрополита УГКЦ А. Шептицького, Союзу українок на чолі з С. Русовою. Завдяки розповсюдженню цих відозв вдалось провести перші жалобні заходи по

⁴²⁸ Допоможім голодуючим на Великій Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 14 травня 1934 р. № 112. Режим доступу: <http://svoboda-news.com/svwp/pdf> (дата звернення 18.01.2019 р.).

вбитих голодом (11 вересня 1933 р. у Берліні, 20 жовтня у Варшаві, 29 жовтня у Львові, Празі, Відні й Брюсселі) і організувати комітети допомоги голодуючим, що зазначалось у часописах діаспори. Не оминула увагою українська преса закордоном і спроб винести на обговорення засідання Ліги Націй питання голоду, у газетних повідомленнях наголошувалось на важливій ролі у цьому процесі Й.Л. Мовінкеля.

З липня 1934 р. у пресі діаспори дещо зменшилась кількість статей про перебіг Голодомору, адже пік подій уже минув. Але увага до теми була присутня завжди: українці намагались у своїх часописах публікувати отримані нові спогади очевидців чи оприлюднювати виявлені джерела. Навіть нині тематика Голодомору не зникає зі сторінок преси діаспори, особливо чисельна кількість повідомлень розміщується восени, коли Україна та світ вшановує пам'ять жертв злочину.

Висновки до розділу

Отже, вже у 1933 р. українці за межами СРСР, завдяки постійному потоку інформації з УСРР, розуміли, що голод став інструментом упокорення для радянської влади. Комуністична верхівка намагалась знищити цілий народ через їхні спроби протистояти політиці Москви та відстоювати національні інтереси. Хоча у 1930-х рр. у міжнародному праві ще не існувало терміну “геноцид”, але представлена у той період пресою діаспори візія голоду кваліфікує Голодомор як вбивство голодом людей через їхню приналежність до українського народу. З середини 1933 р. у друкованих українських виданнях Північної Америки та Європи почали з'являтися статті, які містили спроби аналізу причин нестачі продовольства в УСРР і спільна ідея таких повідомлень полягала у тому, що голод був створений з ціллю упокорення та знищення українців. Адже одночасно з такими діями влада активно проводила русифікацію, наприклад, преса згадує про випадки зміни українських шкіл на російські на території Кубані і Донбасу,

а у повідомленнях за 1934 р. йдеться про масове переселення росіян в УСРР.

Навіть попри ряд заміток про масову смертність від голоду у європейських й американських газетах, радянський уряд продовжував приховувати правду про Голодомор. З метою заперечення факту його існування та відмови від запропонованої допомоги з середини 1933 р. відбувалась організація мітингів на підтримку СРСР (як це було в США). Попри це світове українство продовжувало свою роботу з поширення інформації про стан в УСРР, передруковувати звернення кардинала Т. Інніцера, д-ра Е. Амменде, Союзу українок на чолі з С. Русовою та відозву «Україна в передсмертних судорогах» митрополита УГКЦ А. Шептицького, у якій ішлося про важливість розголошення правди про Голодомор та потребу збору продовольства. Звернення продемонструвало свою результативність уже наступного дня 35 організацій консолідували свої сили і створили український громадський комітет рятунку України. Відозву митрополита Шептицького розповсюджувала преса української діаспори Північної Америки та Європи. Завдяки поширенню цих відозв вдалось провести перші жалобні заходи по вбитих голодом (11 вересня 1933 р. у Берліні, 20 жовтня у Варшаві, 29 жовтня у Львові, Празі, Відні й Брюсселі) і організувати комітети допомоги голодуючим, що зазначалось у часописах діаспори. Не оминула увагою українська преса за кордоном і спроб винести на обговорення засідання Ліги Націй питання голоду, у газетних повідомленнях наголошувалось на важливій ролі у цьому процесі Й.Л. Мовінкеля.

За даними українських часописів у Північній Америці, діаспора в США відстоювала свою позицію щодо невизнання СРСР. Українці були проти налагодження будь-яких міжнародних зв'язків з комуністичним режимом, адже в УСРР було використано голод як зброю упокорення. Діаспоряни поширювали памфлети, організовували мітинги, писали звернення до президента Ф.Д. Рузвельта, щоб США не визнавали СРСР як незалежну державу, але через ряд причин не вдалось протидіяти встановленню відносин. Це стимулювало

зростання кількості публікацій про Голодомор та навіть активізувало увагу окремих конгресменів до питання голоду. Звісно, що радянська влада протистояла таким українським ідеям і організовувала у свою чергу комуністичні мітинги у США та заперечувала штучне походження голоду.

З липня 1934 р. у пресі діаспори дещо зменшилась кількість статей про перебіг Голодомору, адже пік подій уже минув. Але увага до теми була присутня завжди: українці намагались у своїх часописах публікувати отримані нові спогади очевидців чи оприлюднювати виявлені джерела. Навіть нині тематика Голодомору не зникає зі сторінок преси діаспори, особливо чисельна кількість повідомлень розміщується восени, коли Україна та світ вшановує пам'ять жертв злочину.

Висновки

Здійснивши комплексне дослідження публікацій про опір насильницькій колективізації та про Голодомор, вміщених на сторінках українських медіа в Європі та Північній Америці у 1929–1934 рр. ми дійшли низки висновків, основні з яких виносяться на захист.

1. Аналіз історіографії досліджуваної проблеми продемонстрував, що на сьогоднішній день існує величезний масив праць про регіональні особливості реалізації Голодомору 1932–1933 рр. і доведення його геноцидної природи, а також робіт, які базуються на усноісторичних дослідженнях, але розвідок, котрі б комплексно розглядали українську пресу Європи та Північної Америки 1930-х рр. як джерело репрезентації перед українською спільнотою діаспори цілісної візії Голодомору як трагедії загальнонаціонального і світового масштабу, наразі, не виявлено. Частково, окремі аспекти досліджуваної нами проблеми, розглядали у своїх працях О. Ковальчук і Т. Марусик, Я. Папуга, В. Голубко, але їхні дослідження мали зовсім іншу мету і завдання, яка не співпадає з нашими дослідницькими завданнями. Одночасно, слід наголосити на тому, що сконструйований вітчизняними істориками протягом років незалежності гранд-наратив Голодомору 1932–1933 рр. слугував важливим підґрунтям для наших наукових пошуків.

2. Аналіз і систематизація джерельної бази роботи, що охоплює 219 періодичних статей, дозволяє стверджувати, що повідомлення в українських ЗМІ Європи та Північної Америки про боротьбу з колективізацією і Голодомор були різнопланові та мали ряд характерних особливостей:

- відсутність, в більшості випадків, авторів статей;
- використання художніх засобів у текстах для емоційної передачі теми читачам (епітети, гіперболи, метафори);
- публікації як українською, так й іноземною мовами (англійською, чеською);

- дещо змінені особисті імена чи назви документів (очевидно, що не навмисно, а через брак точної інформації).

Досліджено видовий та тематичний склад повідомлень про Голодомор в пресі діаспори й встановлено, що основними видами повідомлень були:

- приватні (листи з УСРР рідним чи друзям у Північну Америку чи Європу);
- публікації перекладів статей з інших зарубіжних видань, здебільшого авторства іноземних журналістів, які подорожували по УСРР (В. Дюранті, Г. Джонс, М. Маггерідж, В. Г. Чемберлін, В. Штайн, К. Велс, П. Пассен);
- передруки дописів з радянських газет.

Отже, використана нами джерельна база є достатньо репрезентативною для дослідження уявлень світового українства про трагічні події в українському селі упродовж 1929 – 1934 рр.

3. Події, які передували Голодомору, як от масові селянські бунти, втечі за річки Збруч та Дністер, виходи з колгоспів, були частково відомі за кордоном УСРР, адже загальна кількість повідомлень з цієї тематики становить 38. На сторінках преси діаспори йшлося про такі форми спротиву селян радянській політиці: втечі селян у міста на роботу, виходи з колгоспів, саботування збору урожаю, відкриті масові виступи проти влади (пограбування заводів, спалення продовольчих запасів тощо) і, власне, збройна боротьба. Проте, можна стверджувати, що діаспора володіла далеко неповною інформацією про опір селян політиці колективізації і не до кінця уявляла масштаби цього явища. Із сучасних досліджень відомо, що тільки у 1930 р. в УСРР було понад чотири тисячі виступів, у яких брали участь 1,2 млн селян. Однак, у пресі Європи й Північної Америки про активний спротив було обмаль згадок. На шпальтах газет найчастіше описувались втечі українців за кордон, на територію Румунії чи Польщі.

4. Компаративний аналіз ключових документів, які є складовими механізму Голодомору, та повідомлень у пресі діаспори, підтверджує, що

українцям за кордоном було відомо про розроблену законодавчу базу для «запуску» геноциду. Попри те, що представники діаспори не мали можливості опрацювати архівні документи чи опитати свідків тих подій, але їм все одно вдалось здобути та оприлюднити інформацію, яка відповідала реальному стану справ в УСРР. Відображення функціонування основних, тепер уже відомих, постанов і законів радянської влади (починаючи зі звіту III Всеукраїнської партконференції «Про підсумки весняної засівної кампанії про хлібозаготівельну та збиральну кампанії і завдання організаційно-господарського зміцнення колгоспів» (6 липня 1932 р.) – і завершуючи директивою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) про попередження масових виїздів голодуючих селян за продуктами (22 січня 1933 р.)) свідчить про достатньо глибоку обізнаність діаспори. Опрацьовані статті у часописах показують поетапну реалізацію Голодомору;

5. Досліджені газетні публікації ілюстрували процес голодування та спроби селян вижити. В опублікованих листах, розповідях втікачів, свідченнях іноземних кореспондентів йшлося про способи порятунку від голоду: вживання в їжу сурогатів та харчових «замінників» (миші, їжаки, рештки мертвих тварин тощо), обміни речей домашнього вжитку, спроби знайти на полях залишені після збору врожаю колоски та картоплю тощо. Не оминули увагою часописи й тем масової смертності, канібалізму, конфіскацій продовольства у селян.

6. На сторінках преси діаспори знаходимо підтвердження таких форм реагування світової спільноти на події в УСРР: організація продовольчої допомоги, проведення комеморативних заходів, спроби обговорити питання Голодомору під час засідання Ліги Націй. Загалом цій тематиці присвячені 49 повідомлень у часописах. Першими ініціаторами збору провіанту для голодуючих стали жителі Галичини, де було створено український громадський комітет рятунку України. Преса розповсюджувала звернення митрополита А. Шептицького, кардинала Т. Інніцера, доктора Е. Амменде та Союзу українок на чолі з С. Русовою, що посприяло створенню у різних державах подібних

ініціатив зі збору коштів чи харчів для голодуючих в УСРР. Окрім організації продовольчої допомоги іншою формою реакції громадськості на голод стало проведення перших комеморативних заходів (осінь 1933 р.) з метою вшанування пам'яті жертв більшовицького режиму, зараз така практика еволюціонувала зі самоорганізованих мітингів у загальнонаціональний День пам'яті жертв голодоморів. Важливою формою реакції на Голодомор стала спроба обговорити проблему під час засідання Ліги Націй, детальне висвітлення зібрання описували українці діаспори на сторінках «Свободи»;

7. Досліджені статті в українських часописах за кордоном займають важливу роль у процесі формування концепту Голодомору як акту геноциду українського народу. Публікації у медіа показують, що діаспора намагалась популяризувати цю ідею, зокрема і під час встановлення міжнародних відносин США з СРСР, та протидіяти дезінформації, яку поширювала партійна верхівка на чолі з Сталіним. Аналіз повідомлень у часописах довів, що українська діаспора, з ціллю поширення правди, передруковувала матеріали авторства В. Штайна, Г. Джонса, М. Маггеріджа, Р. Саліта, У. Бечерера, У. Вільямса, К. Велса, В. Чемберліна, які побували в УСРР і стали очевидцями Голодомору. Також опрацьовані статті викривали механізм радянської влади, який було створено для замовчування та заперечення голоду. Звісно, що терміном «геноцид» діаспора не оперувала, але на шпальтах часописів чітко простежувалася теза: помирили від голоду ті, хто були українцями. Така концепція зараз підтверджується рядом досліджених та оприлюднених джерел. Більше того, з 2006 р. офіційно в Україні Голодомор визнано геноцидом українського народу і щороку збільшується кількість держав, які засвідчують цей злочин на міжнародному рівні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

НЕОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

Центральний державний архів зарубіжної україніки (ЦДАЗУ)

Бібліотечний фонд № 3: Книги та періодичні видання, які надійшли до ЦДАЗУ разом з документами фундації імені Олега Ольжича

Інв. № 5998-о

1. «Чистять» міста від небажаного елементу. *Новий шлях*. Едмонтон (Канада), 14 лютого 1933 р. № 7.
2. 10 мільйонів людей в Радянщині померли з голоду. *Новий шлях*. Едмонтон (Канада), 18 липня 1933 р. № 29.
3. Американські студенти про страхіття голоду на Україні. *Новий шлях*. Едмонтон (Канада), 6 вересня 1932 р. № 33.
4. Англієць про грізний голод на Радянщині. *Новий шлях*. Едмонтон (Канада), 4 квітня 1933 р. № 14.
5. Арештування і чистка на рад. Україні. *Новий шлях*. Едмонтон (Канада), 7 березня 1933 р. № 10.
6. Більшовики мають клопіт із українськими селянами. *Новий шлях*. Едмонтон (Канада), 19 листопада 1931 р. № 47.
7. Лист з радянської України. *Новий шлях*. Едмонтон (Канада), 28 березня 1933 р. № 13.
8. Неспокої на Радянській Україні. *Новий шлях*. Едмонтон (Канада), 14 січня 1932 р. № 2.
9. Нова нагінка більшовиків на укр. селянство. *Новий шлях*. Едмонтон (Канада), 21 лютого 1933 р. № 8.
10. Новий політичний курс Москви проти України. *Новий шлях*. Едмонтон (Канада), 21 березня 1933 р. № 21.
11. Образки життя на Радянській Україні. *Новий шлях*. Едмонтон (Канада), 21 січня 1932 р. № 3.

12. Радянська проблема весняної сівби. *Новий шлях*. Едмонтон (Канада), 21 лютого 1933 р. № 8.
13. Радянська Україна голодує. *Новий шлях*. Едмонтон (Канада), 22 червня 1932 р. № 23.
14. Стріляють укр. селян в УРСР без суду. *Новий шлях*. Едмонтон (Канада), 25 квітня 1933 р. № 17.
15. Україна перед голодом. *Новий шлях*. Едмонтон (Канада), 19 липня 1932 р. № 26.
16. Україна щораз в тісніших обняттях голоду. *Новий шлях*. Едмонтон (Канада), 15 листопада 1932 р. № 43.
17. Омельченко Т. Як червона Москва закріплює своє володіння на Україні. *Новий шлях*. Едмонтон (Канада), 4 липня 1933 р. № 27.
18. На Україні щораз частіші голодові заворушення. *Новий шлях*. Едмонтон (Канада), 25 липня 1933 р. № 30.

Інв. № 6000-о

19. 24 ц.м. запротестуймо Всі проти Совітських Катів України! *Новий шлях*. Саскатун (Канада), 21 листопада 1933 р. № 47.
20. 24.XI – День національної жалоби. *Новий шлях*. Саскатун (Канада), 14 листопада 1933 р. № 46.
21. 8000 українців демонстрували у Нью Йорку проти виголодження України червоною Москвою. *Новий шлях*. Саскатун (Канада), 28 листопада 1933 р. № 48.
22. S.O.S. *Новий шлях*. Саскатун (Канада), 24 жовтня 1933 р. № 43.
23. Американець про голод й нужду на Україні. *Новий шлях*. Саскатун (Канада), 19 вересня 1933 р. № 38.
24. Американські українці протестують проти визнання СРСР. *Новий шлях*. Саскатун (Канада), 17 жовтня 1933 р. № 43.

25. Англієць про трагічний стан Кубані. *Новий шлях*. Саскатун (Канада), 12 вересня 1933 р. № 37.
26. Голод витворив масове людоїдство на Кубані. *Новий шлях*. Саскатун (Канада), 22 серпня 1933 р. № 34.
27. Конгрес національних меншин про голод у Совітах. *Новий шлях*. Саскатун (Канада), 10 жовтня 1933 р. № 41.
28. Лист із Великої України. *Новий шлях*. Саскатун (Канада), 15 серпня 1933 р. № 33.
29. Масова протестна акція американських українців проти визнання Америкою СРСР. *Новий шлях*. Саскатун (Канада), 21 листопада 1933 р. № 47.
30. Організують акцію допомоги голодуючій Україні. *Новий шлях*. Саскатун (Канада), 22 серпня 1933 р. № 34.
31. Очевидець про сучасне положення на Україні. *Новий шлях*. Саскатун (Канада), 15 серпня 1933 р. № 33.
32. Східні українські землі перед новим голодом. *Новий шлях*. Саскатун (Канада), 28 листопада 1933 р. № 48.
33. Українські організації Нью Йорку вислали Рузвельтові Меморіал. *Новий шлях*. Саскатун (Канада), 24 жовтня 1933 р. № 43.

Інв. № 6372

34. Голодна Москва ласа на українську пшеницю. *Український голос*. Перемишль (Польща), 21 лютого 1932 р. № 6 (629). Український голос (Перемишль, Польща)
35. З радянського «раю». *Український голос*. Перемишль (Польща), 6 березня 1932 р. № 8 (631).
36. По всій Україні. Україна в обличчі голоду. *Український голос*. Перемишль (Польща), 24 липня 1932 р. № 25 (648).

37. Що чувати в світі? Совіти. *Український голос*. Перемишль (Польща), 28 серпня 1932 р. № 29 (655).

Інв. № 6744-о

38. Голод на Східно-Українських землях. *Український Націоналіст*. Прага (Чехословаччина), жовтень-листопад 1933 р. № 2–3. Український націоналіст (Прага, Чехословаччина)

Ф. 12: Колекція документів українських еміграційних організацій та установ (перша пол. XX)

Оп. 1. Спр. 84. Арк. 9 – 10.

39. Український дитячий притулок в Подєбрадах. *Наша Україна*. Подєбради (Чехословаччина), 1934 р. № 2.

Ф. 15: Колекція журналів, газет та бюлетенів, виданих в Україні та за кордоном

Оп. 1. Спр. 137. Арк. 91–97.

40. Чому втікають з Радянщини? *Вістник*. Прага (ЧСР), березень 1932 р.

Оп. 2. Спр. 65. – 30–32.

41. Hladový bunt na sovětské Ukrajině. Ukrajinský buletin. Praha, (Československu), pochod 1932. № 11.

Оцифровані періодичні видання

Електронний архів газети “Свобода” <http://svoboda-news.com/svwp/pdf>

42. «З’єднаймося всі в гору з Великою Україною!». Свобода. Джерсі-Сіті (США), 10серпня 1933 р. № 184

43. «Хай живе радянська Україна!». Свобода. Джерсі-Сіті (США), 24 листопада 1933 р. ч. 274.

44. Appeal by Ukrainian catholic bishops on behalf of the starving population of soviet Ukraine. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 20 вересня 1933 р. № 218
45. Famine in Ukraine. Memorandum of the Ukrainian Organizations of the United States. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 9 червня 1934 р. № 134.
46. Famine in Ukraine. Memorandum of the Ukrainian Organizations of the United States. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 11 червня 1934 р. № 135.
47. Famine in Ukraine. Memorandum of the Ukrainian Organizations of the United States. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 12 червня 1934 р. № 136.
48. Famine in Ukraine. Memorandum of the Ukrainian Organizations of the United States. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 13 червня 1934 р. № 137.
49. Famine in Ukraine. Memorandum of the Ukrainian Organizations of the United States. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 14 червня 1934 р. № 138.
50. Famine in Ukraine. Memorandum of the Ukrainian Organizations of the United States. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 15 червня 1934 р. № 139.
51. Famine in Ukraine. Memorandum of the Ukrainian Organizations of the United States. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 16 червня 1934 р. № 140.
52. Memorandum of ukrainian organizations to the President of the United States concerning the recognition of the Union of Socialist Soviet Republics. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 30 жовтня 1933 р. № 252.
53. Resolution relative to famine in Ukraine. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 2 червня 1934 р. ч. 128.
54. Ukrainians under soviet Russia. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 18 березня 1932 р. № 64.
55. Аж тепер заговорили за голодову катастрофу. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 27 листопада 1933 р. № 276.
56. Америка визнає Росію. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 20 листопада 1933 р. № 270.

57. Англійська преса подає нові дані про голод на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 27 вересня 1933 р. № 224.
58. Безладні жнива в Радянщині. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 18 серпня 1933 р. № 191.
59. Бельгійсько-український комітет ратунку України. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 2 червня 1934 р. № 128.
60. Більшовики вбили поверх 1 000 втікачів з України. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 30 березня 1932 р. № 74.
61. Большевики безперестанку масакрують українських селян. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 5 березня 1932 р. № 53.
62. Большевики виморюють голодом українське населення Кубані. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 8 лютого 1933 р. № 31.
63. Большевики впроваджують пашпорти для всього населення. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 30 грудня 1932 р. № 304.
64. Большевики далі погіршують становище селянства. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 27 вересня 1932 р. № 225.
65. Большевики не дають голодному населенню на Україні скористати з урожаю. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 30 серпня 1933 р. № 201.
66. Большевики не пускають на Україну англійських журналістів. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 19 вересня 1933 р. № 217.
67. Большевики розстрілюють голодних людей. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 30 серпня 1932 р. № 202.
68. Большевики систематично висилають українців на Сибір. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 30 березня 1933 р. № 73.
69. Большевики створили комісію для видобуття збіжа з України. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 16 лютого 1933 р. № 38.
70. Большевики створили комісію для видобуття збіжа з України. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 16 лютого 1933 р. № 38.

71. Большевики хочуть закрити перед світом голод у Радянщині. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 22 серпня 1933 р. № 194.
72. Большевицька статистика брехлива. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 6 червня 1933 р. № 129.
73. Большевицькі громили пробують розбити українську демонстрацію. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 1 грудня 1933 р. № 279.
74. Боротьба з большевиками на радянській Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 8 липня 1930 р. № 156.
75. В Радянщині населення голодуватиме далі. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 28 вересня 1933 р. № 225.
76. Вбивають комуністів. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 16 червня 1930 р. № 138.
77. Вбивство комуніста. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 14 червня 1930 р. № 137.
78. Великі заворушення на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 8 липня 1930 р. № 156.
79. Вершок облуди й глупоти. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 18 листопада 1933 р. № 269.
80. Вибирають «Міс Юкрейн». *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 18 серпня 1933 р. № 191.
81. Вигляд українських сіл за Збручем. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 14 липня 1934 р. № 163.
82. Виморюють голодом цілі села. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 14 вересня 1933 р. № 213.
83. Втікачі з України (Допис з Румунії). *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 23 квітня 1932 р. № 95.
84. Втікачі з України. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 25 травня 1932 р. № 121.
85. Втікають з большевицького «раю». *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 29 липня 1932 р. № 174.

86. Голод на Радянській Україні збільшується. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 11 червня 1932 р. № 135.
87. Голод на совітській Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 31 травня 1933 р. № 124.
88. Голод на Україні поглиблюється. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 10 листопада 1932 р. № 263.
89. Голод на Україні триває далі. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 25 вересня 1933 р. № 222.
90. Голод на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 4 квітня 1933 р. № 77.
91. Голод на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 8 листопада 1933 р. № 260.
92. Голод охопив радянську Україну й частину Росії. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 28 січня 1933 р. № 22.
93. Голодні бунти на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 11 липня 1932 р. № 159.
94. Господарське положення в совітах. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 2 січня 1934 р. № 1.
95. Грабіжницька політика большевиків і голод на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 10 серпня 1932 р. № 185.
96. Громадний протест рідного краю проти совітів. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 16 листопада 1933 р. № 267.
97. Гряде важка хвиля. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 8 вересня 1933 р. № 208.
98. Дальші невдачі п'ятилітки. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 11 серпня 1932 р. № 186.
99. День національної жалоби. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 19 жовтня 1933 р. № 243.
100. До негайного протесту! *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 21 вересня 1933 р. № 219.

101. Допоможім голодуючим на Великій Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 14 травня 1934 р. № 112.
102. Дюранті вже не бачить голоду на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 14 вересня 1933 р. № 214.
103. Дюранті вже не бачить голоду на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 19 вересня 1933 р. № 217.
104. Жахливі картини голоду на радянській Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 31 серпня 1932 р. № 203.
105. Життя радянського села. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 23 січня 1933 р. № 17.
106. Жниво колективізації. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 30 серпня 1930 р. № 202.
107. З Європи підтримують домагання американських українців. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 27 листопада 1933 р. № 276.
108. З України до Румунії втікли 6 000 осіб. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 18 квітня 1932 р. № 90.
109. За шість місяців на Радянщині вмерли десять мільйонів людей з голоду. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 12 липня 1933 р. № 159.
110. Запит в англійському парламенті про розстріли на Дністрі. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 28 квітня 1932 р. № 99.
111. Запротестувати і то негайно! *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 9 листопада 1933 р. № 261.
112. Збіже далі гниє на станціях залізниць, а населення голодує. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 7 жовтня 1933 р. № 233.
113. І румуни переслідують тих, що протестують у справі голоду. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 27 листопада 1933 р. № 276.
114. Кардинал закликає рятувати голодних від загибелі. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 22 серпня 1933 р. № 194.

115. Кардинал Ініцер знову відзивається у справі допомоги голодуючій Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 4 грудня 1933 р. № 281.
116. Кожда тракторна станція в Радянщині буде осідком чекістів. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 16 січня 1933 р. № 11.
117. Конгрес національностей про голод у Радянщині. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 2 жовтня 1933 р. № 228.
118. Краї колективізації і голод на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 2 липня 1932 р. № 153.
119. Літвінов каже, що в Росії все «благополучно». *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 27 листопада 1933 р. № 276.
120. Ляхи забороняють протестувати проти голоду на Великій Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 17 жовтня 1933 р. № 241.
121. Меморіал у справі голоду на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 20 червня 1934 р. № 143.
122. Мільйони населення в Радянщині вмирають з голоду. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 31 березня 1933 р. № 74.
123. Москва віддячує кореспондентам за пропаганду на її користь. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 29 вересня 1933 р. № 227.
124. Москва забирає для себе все збіжжя з України. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 24 серпня 1933 р. № 196.
125. Москва заперечує голод на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 12 серпня 1933 р. № 186.
126. Москва намагається заперечувати голод на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 9 травня 1934 р. № 108.
127. Москва рішила викоринити українство на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 5 серпня 1933 р. № 180.
128. Москва робить дітей конфідентами. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 23 серпня 1933 р. № 195.

129. Москва хоче виморити голодом українських селян. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 15 лютого 1932 р. № 37.
130. Московські комуністичні достойники на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 25 серпня 1932 р. № 198.
131. На радянській Україні шукають визволення у смерті. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 2 листопада 1933 р. № 255.
132. На Україні й на Кубані нема зерна для весняних посівів. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 28 лютого 1933 р. № 47.
133. На Україні селяни їдять здохлятину. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 9 серпня 1932 р. № 184.
134. На Українській Кубані страшний терор. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 23 січня 1933 р. № 17.
135. Навіть у Варшаві святкували. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 18 листопада 1933 р. № 269.
136. Населення України тікає від голоду в світ за очі. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 21 липня 1933 р. № 167.
137. Нема кінця розстрілам на Дністрі. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 24 березня 1932 р. № 69.
138. Нерожеві жнива у комуністів. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 16 серпня 1932 р. № 190.
139. Нові жертви большевицьких розстрілів. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 8 березня 1932 р. № 55.
140. Нужда й голод на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 15 липня 1933 р. № 162
141. Обмосковлення України. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 11 червня 1934 р. № 135.
142. Організують допомогу голодуючій радянській Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 19 серпня 1933 р. № 192.

143. Організують міжнародну допомогу голодній Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 20 жовтня 1933 р. № 244.
144. Оснування комітетів рятунку України. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 20 вересня 1933 р. № 218.
145. Очевидці про страхіття голоду на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 17 жовтня 1933 р. № 241.
146. Очевидці розказують про страшні картини голоду в Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 3 червня 1933 р. № 127.
147. Очевидці розповідають про страхіття голоду на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 26 серпня 1933 р. № 198.
148. Палять збіже. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 23 серпня 1930 р. № 196.
149. Пам'ять за померших з голоду. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 27 вересня 1933 р. № 224.
150. Пастирський лист українських владик на Західній Україні в справі голоду на Великій Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 11 листопада 1933 р. № 263.
151. Пекло на Радянській Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 30 листопада 1933 р. № 279.
152. Переслідування селянства на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 14 лютого 1933 р. № 36.
153. Повстанчий рух росте. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 9 серпня 1930 р. № 184.
154. Підтверджує голод на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 27 жовтня 1933 р. № 250.
155. Положення українського народу під совітами. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 20 листопада 1933 р. № 270.
156. Польська влада заборонила День жалоби і протесту. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 9 листопада 1933 р. № 261.

157. Правда про червоний рай. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 1 червня 1932 р. № 126.
158. Про положення в совітах. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 4 грудня 1933 р. № 281.
159. Протести проти голодової політики совітів не вгавають. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 15 грудня 1933 р. № 291.
160. Проти України й українського селянства. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 16 листопада 1933 р. № 267.
161. Протибольшевицький терор. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 2 червня 1930 р. № 126.
162. Радянська Україна голодує. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 6 червня 1932 р. № 130.
163. Радянщина перед кризою через недостачу харчів. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 6 вересня 1932 р. № 207.
164. Ратуймо Україну від голодової смерти. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 21 вересня 1933 р. № 211.
165. Резолюція про голод на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 16 червня 1934 р. № 140.
166. Резолюція про голод на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 2 червня 1934 р. № 128.
167. Розкрита большевицька брехня про голод на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 7 червня 1934 р. № 132.
168. Розмови з людьми, що побували в Радянському Союзі (Листи з Праги, Чехословаччина). *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 15 січня 1932 р. № 11.
169. Розрухи на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 24 липня 1930 р. № 170.
170. Розстріли і арешти на радянській Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 10 січня 1933 р. № 6.

171. Русова С., Кононенко Х. Голод на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 4 серпня 1933 р. № 179.
172. Русова С., Кононенко Х. Голод на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 5 серпня 1933 р. № 180.
173. Селянство на Україні остаточно закріпощене. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 21 вересня 1933 р. № 219.
174. Смертні присуди на радянській Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 16 липня 1930 р. № 163.
175. Совітська пропаганда в справі голоду на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 31 жовтня 1933 р. № 253.
176. Совітсько-американське зближення й Україна. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 11 листопада 1933 р. № 263.
177. Союз націй і голод на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 14 жовтня 1933 р. № 239.
178. Станіславський О. Голод на Україні (докінчення). *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 8 серпня 1933 р. № 182.
179. Станіславський О. Голод на Україні і опінія світа. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 24 жовтня 1933 р. № 247.
180. Станіславський О. Голод на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 7 серпня 1933 р. № 181.
181. Стріляють комуністів. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 11 серпня 1930 р. № 185.
182. Тайна захоплення Еріота. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 14 жовтня 1933 р. № 239.
183. Трагедія над Дністром. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 28 травня 1933 р. № 124.
184. Тяжке положення в Київщині. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 10 липня 1930 р. № 158.

185. Україна в італійській пресі (Від кореспондента «Свободи» в Італії). *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 25 травня 1933 р. № 121.
186. Україна в кігтях страшного голоду. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 27 квітня 1933 р. № 96.
187. Україна перед вимиранням з голоду. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 3 серпня 1932 р. № 179.
188. Україна перед голодовою смертю. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 19 січня 1933 р. № 14.
189. Українська демонстрація проти совітів. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 27 листопада 1933 р. № 276.
190. Українська демонстрація проти совітів. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 1 грудня 1933 р. № 279.
191. Українська Кубанщина вмирає з голоду. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 8 вересня 1933 р. № 208.
192. Українське збіжжя вивозять до Москви, а на Україні нема хліба. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 12 вересня 1933 р. № 211.
193. Український греко-католицький єпископат кличе рятувати Україну від голоду. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 8 серпня 1933 р. № 182.
194. Українські виступи на Інтернаціональнім Конгресі студентів у Венеції. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 21 вересня 1933 р. № 219.
195. Українські села спустошили від голоду. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 18 вересня 1933 р. № 216.
196. Українці Відня і голод на Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 6 грудня 1933 р. № 291.
197. Українці голодують під комуністичною диктатурою. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 12 липня 1933 р. № 159.
198. Через що голод? *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 10 серпня 1933 р. № 184.

199. Чужинецька преса про голод на радянській Україні. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 9 жовтня 1933 р. № 234.
200. Шила в мішку не сховаєш. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 26 серпня 1933 р. № 198.
201. Ще одно підтвердження. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 8 листопада вересня 1933 р. № 260.
202. Ще раз про побіду Кремля. *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 20 вересня 1933 р. № 218.
203. Що діється на Великій Україні (Від нашого кореспондента з Чехословаччини). *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 6 квітня 1932 р. № 80.
204. Як тепер у Києві? *Свобода*. Джерсі-Сіті (США), 27 жовтня 1932 р. № 251.

Українська діаспорна електронна бібліотека <https://diasporiana.org.ua>

205. З берегів Дністра. *Тризуб*. Париж, 1932. № 42.
206. З берегів Дністра. *Тризуб*. Париж, 1932. № 43.
207. Загальна хроніка. День національної жалоби. *Український тиждень*. Прага (Чехословаччина), 16 жовтня 1933 р. Ч. 45.
208. Загальна хроніка. День смутку. *Український тиждень*. Прага (Чехословаччина), 9 жовтня 1933 р. Ч. 44.
209. Загальна хроніка. Дитячий притулок у Подєбрадах. *Український тиждень*. Прага (Чехословаччина), 19 червня 1933 р. Ч. 27.
210. Загальна хроніка. Комітет допомоги голодним на Україні ще організовано у Варшаві. *Український тиждень*. Прага (Чехословаччина), 9 жовтня 1933 р. Ч. 44.
211. Загальна хроніка. Перший український з'їзд в Болгарії. *Український тиждень*. Прага (Чехословаччина), 16 жовтня 1933 р. Ч. 45.
212. Загальна хроніка. Український єпископат греко-католицької церкви. *Український тиждень*. Прага (Чехословаччина), 31 липня 1933 р. Ч. 33 – 34.

213. Загальна хроніка. Український комітет помочі голодним України і Кубані організований у Бельгії. *Український тиждень*. Прага (Чехословаччина), 28 липня 1933 р. Ч. 38.
214. Загальна хроніка. Хлібні збори з приводу голоду. *Український тиждень*. Прага (Чехословаччина), 27 листопада 1933 р. Ч. 51.
215. Комунікат. ч. 2. Управи Комітету представників Українських Організацій в ЧСР для допомоги голодним на Україні. Наше завдання і умови праці. *Український тиждень*. Прага (Чехословаччина), 7 серпня 1933 р. Ч. 35.
216. Криваві події на Дністрі. *Тризуб*. Париж, 1932. № 12
217. Листи до земляків. *Тризуб*. Париж, 1932. №44.
218. Факти й цифри. *Тризуб*. Париж, 1929. №7.
219. Хроніка минулого тижня. Пан посол З. Пеленський відвідав у Відні кардинала Інніцера. *Український тиждень*. Прага (Чехословаччина), 16 жовтня 1933 р. Ч. 45.

Збірники опублікованих документів

220. Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. / упоряд.: Р. Пиріг, А. Кентій, Л. Комарова та ін. К., 1990. 603 с.
221. Голодомор 1932 – 1933 років в Україні: документи і матеріали / НАНУ, Ін-т історії України; Міжнародний благодійний Фонд «Україна 3000»; упорядник Р. Пиріг; [ред. кол.: В.А. Смолій, Г.В. Боряк, С.В. Кульчицький та ін.]. Київ: Києво-Могилянська академія, 2007. 1128 с.
222. Колективізація і голод на Україні: 1929-1933. Збірник матеріалів і документів / АН України. Інститут історії України та ін.: упоряд.: Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна; Відп. ред.: Кульчицький С. В. Київ: Наукова думка, 1992. 736 с.
223. «Ми б'ємо у великий дзвін...». Голодомор 1932–1933 рр. Очіма української діаспори: документи з фондів ЦДАВО України. / Ред. Кол. О. Удод

(голова), В. Лозицький, Н. Маковська, В. Берковський та ін.; Упоряд.: Н. Маковська (керівник), В. Берковський, Н. Григорчук, К. Криворучко та ін. В-во «Горобець», 2008. 224с.

224. Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932 – 1933 років в Україні в документах ГПУ – НКВД / СБУ; ред. кол.: С. Богунов, В. Борисенко, В. Даниленко (відп. ред.) та ін.; Упоряд.: В. Борисенко, В. Даниленко та ін. Київ: Стилос, 2007. 603 с.

225. Український хліб на експорт: 1932 – 1933. / ред. кол. Г. Боряк, Р. Круцик, Ю. Куляс, В. Лозицький, Н. Маковська, В. Сергійчук, К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. 432 с.

Монографії, збірки наукових праць та наукові статті

226. 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал / Упоряд.: Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. К. : Рад. письменник, 1991. 584 с.

227. Ammende E. Human life in Russia / introd. by the Rt. Hon Lord Dickinson. London : G. Allen & Unwin, 1936. 319 p.

228. Applebaum A. Red Famine: Stalin's War on Ukraine. Toronto: Signal Stewart, 2017. 384 p.

229. Conquest R. The harvest of sorrow: Soviet collectivization and the terror–famine. New York and Oxford: Oxford University Press, 1986. 400 p.

230. Naimark Norman M. Genocide: a world history. Oxford: Oxford University Press., 2016. 192 p.

231. Naimark Norman M. Stalin's Genocides. Princeton: Princeton University Press, 2010. 176 p.

232. Serbyn R. British Public Opinion and the Famine in Ukraine. *New Review. A Journal of East–European History*. 1968. Vol. 8. № 3. P. 93.

233. Wiszka E. Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce (1920–1939). Toruń, 2001. 360 s.

234. Woropay O. The Ninth Circle: In Commemoration of the Victims of the Famine of 1933 / forew. by M. Roberts. London : Ukr. Youth Assoc. in Great Britain, 1954. 64 p.: ill.
235. Антонович М. Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду: проблема міжнародного визнання. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. Київ, 2014. Вип. 121 (частина 1). С. 126–135.
236. Білан С. Аграрна політика радянського уряду в 1933-1939 рр. та її наслідки в Україні. *Вісник Дніпропетровського університету*. Серія Історія та археологія. Дніпропетровськ, 2013. № 1/1. Т. 21. С. 51–57.
237. Білан С. Аграрна політика радянського уряду та її наслідки в Україні. Ніжин: ПП Лисенко, 2011. 274 с.
238. Білан С. Трансформація життя українського селянства (1929–1939 рр.). Ніжин: ПП Лисенко, 2014. 456 с.
239. Біловус Л. Тематика Голодомору в україномовній періодиці діаспори США як чинник збереження національної ідентичності. *Емінак*. Миколаїв, 2018. № 1 (21). Т. 2. С. 135–140.
240. Богуславський О.В. Преса міжвоєнної української еміграції і боротьба за незалежність України: історичний шлях, досвід, дискусії. Запоріжжя: «Просвіта», 2008. 452 с.
241. Боровик М. Українсько-канадська преса та її значення для української меншини в Канаді. Мюнхен, 1977. 341 с.
242. Василенко В. Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочину геноциду: правова оцінка. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. 104 с.
243. Василенко В. Методологія правової оцінки Голодомору 1932–1933 рр. в Україні як злочину геноциду. *Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом*. Київ: НаУКМА, 2013. С. 13–73.
244. Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. IV. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс

Мейс; Наук. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2008. 784 с.

245. Вербицький М. Найбільший злочин Кремля: запланований штучний голод в Україні 1932–1933 років. Фактичний матеріал зібрано серед членів ДОБРУСу у В. Британії – живих свідків голоду. Лондон: ДОБРУС, 1952. 112 с.

246. Власенко В. Публікації Дмитра Геродота на сторінках паризького тижневика «Тризуб». *Вісник Центрального державного архіву зарубіжної україніки*. Київ, 2012. Вип. 1. С. 97–110.

247. Воропай О. В дев'ятім колі. Лондон: Вид. СУМу, 1953. 48 с.

248. Вронська Т. Запровадження паспортного режиму. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки* / С.І. Білокінь, О.М. Веселова, Т.В. Вронська, О.І. Ганжа, В.В. Головка та ін.; Відп. Ред. В.М. Литвин. Київ: Наукова думка, 2003. С. 630–638.

249. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. Київ, 9–10 вересня 1993 р.: матеріали / Відп. ред. С. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. К., 1995. 199 с.

250. Голубко В. Є. Тижневик “ Тризуб ” про голодомор 1932–1933 рр. в Україні. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*. Львів, 2003. № 493: Держава та армія. С. 215–222.

251. Гриневич Л.В. Виявлення національної ідентичності українського селянства в роки колективізації. *Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки* / С.І. Білокінь, О.М. Веселова, Т.В. Вронська, О.І. Ганжа, В.В. Головка та ін.; Відп. Ред. В.М. Литвин. Київ: Наукова думка, 2003. С. 416–429.

252. Гриневич Л.В. Соціальні почуття та політичні настрої червоноармійців в роки голодомору *Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки* / С.І. Білокінь, О.М. Веселова, Т.В. Вронська, О.І. Ганжа, В.В. Головка та ін.; Відп. Ред. В.М. Литвин. Київ: Наукова думка, 2003. С. 639–649.

253. Гриневич Л.В. Участь військ ДПУ та РСЧА в антиселянських акціях 1930 р. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки*. / С.І. Білокінь, О.М. Веселова, Т.В. Вронська, О.І. Ганжа, В.В. Головка та ін.; Відп. Ред. В.М. Литвин. Київ: Наукова думка, 2003. С. 403–416.
254. Гудзь В. Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні. Мелітополь, 2019. 1153 с.
255. Даниленко В.М. Відображення Голодомору 1932–1933 років в Україні у матеріалах радянських спецслужб. *Голодомор 1932-1933 років як величезна трагедія українського народу: матеріали всеукр. наук конф., м. Київ, 15 листопада 2002 р.* Київ, 2003. С. 99–106.
256. Жив'юк А. Між ендеками і більшовиками: Микола Ніцкевич в українському націоналістичному русі 1920 – 1940-х рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. Київ, 2010. № 2. С. 212–236.
257. Животко А. Історія української преси / упоряд., авт. іст.-біогр. нариса та приміт. М. С. Тимошик. К.: Наша культура і наука, 1999. 368 с.
258. Журналіст Гарет Джонс / упоряд., пер. з англ., передм. В. Пасічна, О. Тищук / КНУ імені Тараса Шевченка; Інститут журналістики. Київ; [Б. в.], 2018. 132 с.
259. Кіт В. Роль Української греко-католицької церкви в допомозі голодуючим в УСРР у 1932–1933 роках. *Архіви України*. 2008. № 5-6(262). С. 33-43.
260. Ковалевський М. Україна під червоним ярмом: документи і факти. Варшава; Львів: Схід, 1936. 204 с.
261. Ковальчук О. Голодомор 1932 – 1933 рр. в УСРР і українська діаспора Північної Америки: інформативні аспекти. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ, 2008. № 14. С. 377–400.
262. Ковальчук О. Голодомор 1932-1933 рр. в УСРР і українська діаспора Північної Америки: інформативні аспекти. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ, 2009. № 15. С. 172–207.

263. Ковальчук О., Марусик Т. Голодомор 193 –1933 рр. в УСРР і українська діаспора Північної Америки / НАН України. Інститут історії України; Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці: Наші книги, 2010. 224 с.
264. Кононенко К. Україна і Росія. Соціально–економічні підстави української національної ідеї 1917–1960. Мюнхен: Логос, 1965. 535 с.
265. Корбут С. Україна в огні. На основі документів. Львів : [б. в.], 1936. 32 с.
266. Кривоніс В.М. Діяльність органів юстиції та «правопорядку» в 1932 – 1933 рр. *Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки* / С.І. Білокінь, О.М. Веселова, Т.В. Вронська, О.І. Ганжа, В.В. Головка та ін.; Відп. Ред. В.М. Литвин. Київ: Наукова думка, 2003. С. 598–606.
267. Кривчик Г. Основні загальнонаукові методи дослідження в історичних науках. *Грані*. Дніпропетровськ, 2017. Вип. 20. С. 56–61.
268. Кулеша Н. Німецькомовні періодичні видання української еміграції у Німеччині 1920–1940-х рр. / Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. 2009. С. 86–100.
269. Кульчицький С.В. Голодомор 1932 – 1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. Київ: Наш час, 2007. 424 с.
270. Кульчицький С.В. Криза колгоспного ладу. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки* / С.І. Білокінь, О.М. Веселова, Т.В. Вронська, О.І. Ганжа, В.В. Головка та ін.; Відп. Ред. В.М. Литвин. Київ: Наукова думка, 2003. С. 385–403.
271. Кульчицький С.В. Опір селянства суцільній колективізації. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки* / С.І. Білокінь, О.М. Веселова, Т.В. Вронська, О.І. Ганжа, В.В. Головка та ін.; Відп. Ред. В.М. Литвин. Київ: Наукова думка, 2003. С. С. 366–385.

272. Лазарович М. І було пекло на землі... Голодомор 1932–1933 років в Україні: передумови, механізми здійснення, наслідки. Тернопіль: Джура, 2008. 620 с.
273. Лемкін Р. Радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами) / Ред. Роман Сербин, упорядник Олеся Стасюк. К.: Майстерня книги, 2009. 208 с.
274. Марочко В.І. Голодомор 1932 – 1933 рр. Київ, 2007. 64 с.
275. Марочко В.І. Діти – найчисленніші жертви голодомору. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки* / С.І. Білокінь, О.М. Веселова, Т.В. Вронська, О.І. Ганжа, В.В. Головка та ін.; Відп. Ред. В.М. Литвин. Київ: Наукова думка, 2003. С.562–568.
276. Марочко В.І. Територія Голодомору 1932 – 1933 рр. Київ, 2014. 64 с.
277. Матеріали Міжнар. наук.-теорет. конференції «Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків» (Київ, 28 листопада 1998 р.). Київ – Нью-Йорк: М. П. Коць. 2000. 536 с.
278. Мейс Дж. Ваші мертві вибрали мене... Спадщина Голодомору: Україна як постгеноцидне суспільство / за заг. ред. Л. Івшиної; [упоряд.: І. Сюдюков, А. Мотозюк]. Київ: Українська прес-група, 2014. С. 308–314.
279. Мейс Дж. Політичні причини голодного мору. *Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки*: мат. міжнар. наук. конф., Київ, 9–10 вересня 1993 р. К., 1995. С. 14–18.
280. Мейс Дж. Україна: матеріалізація привидів / упор. Наталія Дзюбенко-Мейс. Київ: Кліо, 2016. 685 с.
281. Мовчан О. М. Спротив хлібозаготівля та пошуки порятунку від голодної смерті. *Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки* / С.І. Білокінь, О.М. Веселова, Т.В. Вронська, О.І. Ганжа, В.В. Головка та ін.; Відп. Ред. В.М. Литвин. Київ: Наукова думка, 2003. С. 538–562.
282. Мудрий В. Лихоліття України. Львів: Видавнича спілка «Діло», 1933. 132 с.

283. Омельчук І. Методологічні аспекти експлікації поняття толерантності. *Науковий вісник Чернівецького університету. Філософія*. Чернівці, 2015. Вип. 754–755. С. 54–58.
284. Папуга Я. Змова мовчання. Ставлення Заходу до Голодомору. Київ, 2018. 228 с.
285. Підгайний С. Недостріляні. Україна. Новий Ульм: Вид. «Україна», 1949. Ч. 1. 128 с.
286. Романець Н.Р. «Закон про п'ять колосків»: особливості застосування в Україні. *Грані*. Дніпропетровськ, 2011. № 5 (79). С. 18.
287. Савка М. Українська еміграційна преса у Чехословацькій Республіці (20—30-ті рр. XX ст.). Львів, 2002. 306 с.
288. Сербин Р. Концепція злочину-геноциду Рафаела Лемкіна та його аналіз українського геноциду. *Лемкін Р. Радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами)* / Ред. Роман Сербин, упорядник Олеся Стасюк. К.: Майстерня книги, 2009. С. 21–31.
289. Сергійчук В. «Голодні, босі і роздіті...». Українські діти в 1932–1933 роках. Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2020. 97 с.
290. Сергійчук В. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства. Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2018. 432 с.
291. Сергійчук В. Голодомор 1932–1933 років: геноцидом уже визнають, необхідно вшанувати пам'ять усіх невинно убієнних. Штучні голоди в Україні XX століття: матеріали міжнар. конф. (м. Київ, 16 травня, 2018 р.). Київ 2018. С. 577–598.
292. Силка О., Любовець О., Лановюк Л. Актуалізація проблематики Голодомору в середовищі української діаспори на сторінках газети «Свобода» за 1933 р. *Український селянин. Серія: історичні науки*. Черкаси, 2024. № 2. С. 33–39.

293. Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталінім: монографія / перекл. з англ. М. Климчука та П. Грицака. Київ: Грані, 2011. 448 с.
294. Соловей Д. Голгота України: московсько-большевицький окупаційний терор в УРСР між Першою і Другою світовою війною. Ч.1. Вінніпег, 1953. 288 с.
295. Соловей Д. Сказати правду. Три праці про Голодомор 19323–1933 років / за ред. Ю. Шаповала, О. Юренка. К., Полтава: Гротеск, 2005. 300 с., 29 іл.
296. Соловей Д. Стежками на Голготу: винищення в Україні мільйонів людей терором та штучним голодом 1929 -1934 роках. Ч.1. Детройт, 1952. 88 с.
297. Тернопільський Ю. Українська преса з перспективи 150-ліття. Джерсі-Ситі, 1974. 176 с.
298. Файзулін Я., Гінда В. Україна у вогні минулого століття. Постаті. Факти. Версії. Київ: Клуб сімейного дозвілля, 2015. 352 с.
299. Чорні справи Кремля: Біла книга. у 2–х т. Т. 1. Торонто: СУЖЕРО, 1953. 544 с.; Т. 2. Детройт: ДОБРУС, 1955. 712 с.

Енциклопедії

300. Марочко В. Енциклопедія Голодомору 1932 – 1933 років в Україні. Дрогобич: «Коло», 2018. 575 с.
301. Чемберлін. Українська мала енциклопедія: 16 кн. : у 8 т. / проф. Є. Онацький. Буенос-Айрес, 1967. Т. 8, кн. XVI: Літери У — Я. С. 2045.

Автореферати

302. Булгакова А.В. Жіноцтво українського села часів Голодомору 1932–1933 рр.: соціально-економічний та духовний аспекти: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2015. 19 с.
303. Горох М. В. Створення та функціонування системи Торгсину на Чернігівщині (1932-1936 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Чернігів, 2013. 19 с.

304. Маркова С.В. Голодомор на Поділлі 1932-1933 рр: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Чернівці, 2001. 15 с.
305. Пшеничний Т. Ю. Голод 1932—1933 років в Україні: (на матеріалах південно-східних областей): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Переяслав-Хмельницький, 2008. 18 с.
306. Серпутько А. Ю. Сучасна українська та російська історіографія причин та наслідків голодомору в УРСР 1932-1933 років: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2009. 22 с.
307. Стасюк О. О. Деформація традиційної культури українців в кінці 20-х - на початку 30-х років ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2007. 20 с.
308. Яценко Є. Ю. Голодомор 1932-1933 років на Харківщині: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Харків, 1999. 17 с.

Онлайн-ресурси

309. Батюк І. Висвітлення проблеми Голодомору-геноциду 1932–33 рр. українською діаспорою (за матеріалами фондів Центрального державного архіву зарубіжної україніки). *Міжнародний науковий журнал «Грааль науки». Секція XXIX. Історія, археологія та культурологія*. Режим доступу: <https://archive.journal-grail.science/index.php/2710-3056/article/view/269/268> (дата звернення 17.01.2025 р.).
310. Гомотюк О., Недошитко І. Діяльність української діаспори США у висвітленні Голодомору 1932-1933 рр. *Гуманітарні студії: історія та педагогіка*. Режим доступу: <http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/46118> (дата звернення 17.01.2025 р.).
311. Лановюк Л., Любовець О., Силка О. Селянський спротив колективізації в УСРР на шпальтах преси української діаспори. *Вісник науки та освіти*. Режим доступу: <http://perspectives.pp.ua/index.php/vno/article/view/19695/19688> (дата звернення 26.02.2025 р.).

312. Малкольм Маггерідж і голод в Україні у 1932 – 1933 роках : інтерв'ю з журналістом Малкольмом Маггеріджом / записав Б. Нагайло. *Історична правда*. Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/11/13/153267> (дата звернення 15.10.2019 р.).
313. Патриляк Б. Сталін як Путін. Голодомор – реакція на мільйонний селянський «Майдан» початку 1930-х. Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2014/11/19/145925/> (дата звернення 15.12.2021 р.).
314. Сербин Р. Тема Голодомору в осмисленні Рафаєла Лемкіна, у порівняльних геноцидах, та у заходах їх запобіганню. Режим доступу: <http://museum.khpg.org/1543233674>. (дата звернення: 16.12.2021).
315. Силка О., Любовець О., Лановюк Л. Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. на сторінках газети «Свобода». *Вісник науки та освіти*. Режим доступу: <http://perspectives.pp.ua/index.php/vno/article/view/16150/16222> (дата звернення 26.02.2025 р.).
316. Спротив геноциду. Книга-каталог виставки / Український інститут національної пам'яті (наук. конс. Патриляк Б.). Режим доступу: http://old.uinp.gov.ua/sites/default/files/sprotiv_genocydu.pdf (дата звернення 18.12.2021 р.).